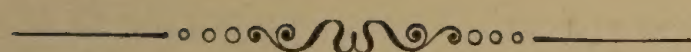
Sønderjydske Aarbøger

1904.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau

og **Nikolaj Andersen.**

I Kommission hos **Nikolaj Andersen**, „Folkehjem“, Aabenraa,
for Nordslesvig.

Trykt i „Hejmdals“ Trykkeri, Aabenraa.

Indhold.

Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser om sit Levnet og sit Forhold til Tidens Begivenheder	Side	1—215
Thade Petersen: Rømø. Et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse	„	217—273
H. P. Hanssen-Nørremølle: Köllerpolitikken	„	274—312
Thade Petersen: Det danske Aarsmøde 1904	„	313—316
Dagshistorie 1903. Tildragelser vedrørende Nordslesvig, optegnede efter Tidsfølgen	„	317—324

Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser om sit Levnet og sit Forhold til Tidens Begivenheder.

De efterfølgende Optegnelser, der er overladte Redaktionen til Offentliggørelse af Biskop Hansens Søn, Oberst Jørgen Hansen, er nedskrevne i Begyndelsen af Firserne og efter en Angivelse paa Manuskriptets sidste Side sluttede i August 1883.

Et Par indledende Kapitler om Biskoppens Forfædre, Forældre og Søskende er udeladte, da de alt tidligere har været trykte i Højskolebladet under Titlen: „Af en sønderjydsk Bondeslægts Saga“ (Aarg. 1892. Nr. 19—20.) Ligeledes er forskellige større eller mindre Afsnit ikke medtagne, naar de skønnedes at være af altfor speciel Karaktér eller kun at give rent objektive historiske Referater. Overalt i Texten er det dog bemærket, naar en saadan Udeladelse har fundet Sted.

Manuskriptets Retskrivning og Tegnsætning er paa de fleste Punkter bibeholdt.

Erindringer af mit Ungdoms Liv.

I. Min Barndom indtil jeg blev Student 1819.

Jeg er født i Tandslet Fredagen den 12. Febr. og døbt Søndagen den 14. Febr. 1802. I Kirkebogen staar ved en beviislig Fejltagelse 11. og 13. Febr., der derfor ogsaa findes i alle paa Kirkebogen grundede

officielle Angivelser. Min tidligste Erindring er, at jeg var saa liden, at jeg ikke kunde se op paa Bordet, altsaa vist ikke meget over to Aar, og altid maalte min Væxt efter Bordet; samt at jeg gjerne vilde have Kaffe, naar mine Forældre drak den, men lod den staa, fordi min Fader engang med et Smil, som jeg seer endnu, sagde, at den var hentet i Stalden. Jeg har siden aldrig kunnet faa Smag paa den, ja kan ikke engang godt taale den. Jeg har ofte anført dette som et Beviis paa den Indflydelse, som Indbildningskraften har paa Mennesket, navnligen ogsaa med Hensyn til Smagen. Vist ikke over 4 Aar gammel lærte jeg at læse staaende paa en Skammel ved Spindehjulet, og $4^1/_2$ Aar gammel kom jeg i Skole. Skolestuen var et leiet Bondeaftægt, i hvilket en Væg ikke heelt, men for en Deel var nedbrækket for at gjøre to Værelser til eet. Næste Aar byggedes en Skole ved Kirken, og jeg følte mig meget fornærmet over, at under Præstens Indvielsestale Degnekonen havde indtaget en Plads i Bænkene, som jeg meente, tilkom mig, men maatte tie og taale. Samme Aar 1807 var jeg Vidne til den Forskrækkelse, som en engelsk Brig Michelsdagen foraarsagede ved sit Bombardement paa Mummark. Tydeligt staar endnu for mig Konerne, der med Børnene paa deres Arme og grædende kom flygtende til mine Forældres Huus. Min Moder var gaaet op i en Mølle for at se Briggen og fik en Skræk, som hun aldrig forvandt, og døde 2 Aar senere. Krigsskibets Kugler vare imidlertid meget skikkelige. Al den Skade, de gjorde, var at en Kugle gjennem en aaben Luge lagde sig roligt i en Kornlade, samt at

en anden Kugle slog et Mosttrug i Stykker, som Manden havde forladt. Captainen bortskød sin Ammunition til ingen anden Nytte end at indjage en Deel Mennesker Skræk. Han skal ogsaa i England være kommen i Forlegenhed derfor. Forøvrigt har en gammel Matros fortalt mig, at han senere har været med at tage ham til Fange. Mærkværdig var den militaire Aand, der gjennemtrængte den hele Befolkning. Paa alle Høider vare Indretninger til at signalisere, naar et engelsk Skib var i Farvandet; Kystmilicen exercerede, bevæbnet deels med Bøsser og deels med Spyd; alle Skoledrenge exercerede og førte Krig, bevæbnede med Bøsser og Sabler af Træ. Da det hørte til en Soldat nu og da efter en Officeers eller Underofficeers Lune at faa Bank, blev nu og da en Dreng trukken frem og erholdt nogle Slag, om ikke altid saa meget haardt. Da den infame Mishandling 1842 blev forbudt, blev Soldaten bedre, og ophørte Frygten for at være dansk Soldat. Jeg har selv 1849 hørt en Kone med Taarer beklage, at hendes Søn ikke atter kunde følge sine Kamerader i Krigen, da han var bleven svag. Under de tidligere Forhold vilde hun sikkert i hans Svaghed have fundet en Trøst.

I Skolen maa jeg have gjort hurtige Fremskridt, thi kun 8 Aar gammel kom jeg op i første Klasse. Jeg havde her en Regnebog af Pastor Kjær i Østerlygum, der indeholdt mange vanskelige Opgaver. Paa en saadan regnede jeg engang i 8 Dage uden at kunne faa Facittet, og blev derfor sat en hel Bænk ned. Det opdagedes senere, at jeg havde regnet ret, og det opgivne Facit var en Trykfeil, men Uretten blev mig

ikke godtgjort. Flere lignende Erfaringer have indgivet mig Uvillie mod for megen Pladsomflytning i Skolerne. Der leveredes ikke Brændsel til Skolen, men hvert Barn medbragte en Splint. Naar der derfor paa Grund af Frost, Sne o. s. v. kun vare Faa i Skolen, frøs vi stundom og harmedes over, at Degnens Søn aldrig bragte Splint. Min formentlige Retfærdighedsfølelse lod mig forlede til at paatale dette til Sønnen, og Følgen deraf var, at Degnen, vistnok opægget hjemme, derfor i Skolen ikke blot flere Gange udskjældte mig og min i det Mindste deri aldeles uskyldige Broder, men og gav mig alvorlig Tugtelse. Jeg har dog Grund til at antage, at han senere indsaa sin egen Uklogskab, og mærkede aldrig senere nogen Uvillie imod mig. Hjemme læste jeg med megen Iver de historiske Bøger i det gamle Testamente, og kunde dengang vist bedre gjøre Rede for deres Enkeltheder, end nu. Af Gedikes franske Læsebog, som min Fader medbragte fra et Besøg hos sin Broder i Hamborg, søgte jeg at lære noget Fransk, og med nogle andre Drenge gik jeg til Degnen nogle Vinteraftentimer for at lære Tydsk. Engang var jeg nogen Tid hos en af min Faders Brødre, Jens, paa Sundeved, og deeltog med hans og en Nabos Børn i privat Undervisning, der, efter de Tiders Brug i private Huse, næsten overalt var tydsk, vistnok daarligt nok. Jeg følte da Længsel efter Hjemmet, som jeg aldrig senere har følt. — Udenfor Skoletiden samledes Nabodrengene i Fritiden, navnligen om Søndagen, og flere af os harmedes over det Barbari, hvori andre Drenge gjorde sig skyldige ved at udtage Fuglereder. Efter Aftale

med flere forfattede jeg et Lovudkast om den Straf, det er Prygl, som den, der forgreb sig paa Fuglereder, skulde lide. Retten holdtes da, og Straffen exeqveredes om Søndagen, men Synderen med den onde Samvittighed udeblev da gjerne. Loven var bleven oplæst, forhandlet og vedtaget af hele Lauget i en Faaresti og altsaa bindende for den Enkelte. I mine Sammenkomster med Nabodrenge oplevede jeg et Exempel paa den Indflydelse, som den personlige Interesse udøver paa Bedømmelsen af, hvad den Ene skylder den Anden. Vi plukkede Nødder i Hasselbuskene, og det var Aftale, at Ingen af os maatte gaa op i den Busk, som en Anden havde taget i Besiddelse. Jeg kom op i en Busk med paafaldende riig Frugt, og da jeg yttrede min Glæde derover, kom straks en anden Dreng, trods den gjorte Aftale, op i samme Busk og paastod med fuld Bestemthed, at det var hans gamle Nøddebed, som ingen kunde forbyde ham at plukke Nødder i. Jeg har ofte tænkt paa dette Exempel, naar Nogen, om end maaske mere fint, har forsøgt at godtgjøre sin Ret til ikke at opfylde sine Forpligtelser. — Octbr. 1813 visiterede Biskop Plum fra Odense i Skolen og dicterede en Sætning, som jeg endnu erindrer. Degnen rækkede Biskoppen min Tavle med de Ord, at dette var en Dreng paa 11½ Aar. Biskoppen gav Tavlen tilbage med de Ord til mig: „Du er en dygtig Dreng, af Dig kan der blive Noget“, og hverken han eller Nogen kunde ane, at denne Dreng nogensinde skulde komme til at indtage hans Plads. Alligevel er det ikke usandsynligt, at denne tilfældige Ubetydelighed har øvet Indflydelse paa min hele Skjæbne,

thi faa Dage efter blev det ved en Samtale mellem Pastor Sabro og min Fader afgjort, at jeg skulde undervises af ham i Forbindelse med hans andre Elever, hans Søstersøn Bering, der døde som hans Efterfølger 1850, hans Svoger Henningsen, der resignerede som Præst i Lysabild og døde 1868, Esbensen, Søn af Degnen Esbensen, der er afgaaet som Præst i Flemløse, Fyen, og Poulsen, en Plejesøn, som han modtog fra Flensborg, og som døde som Præst i Store-Rise paa Ærø 1869.

Denne første halve Deel af mit Barndomsliv var en Krigsperiode, og skjøndt Aviser kun holdtes af Faa, var dog Krigen med alle dens Følger i Alles Munde. Min Fader var en stor Beundrer af Napoleon, medens min senere Lærer ikke kunde nævne ham uden største Afsky. Begge Extremer i Dommene om ham vare overalt og vare berettigede, afhængte ganske af Sympathier og det Standpunct, fra hvilket man betragtede ham. Hjemme holdtes Hempels Avis i Odense, vel omtrent den eneste, der læstes af Bønderne paa Als, men naar man betænker, at der kunde hengaa Uger, inden en Efterretning 100 Mil borte fra kunde naa til Odense, og atter Uger, inden den fra Odense fandt Vejen til Als og ud paa Landet, hvor den først skulde læses af Flere, vil man kunne forstaa, at alle Tidender vare gamle, inden de bleve bekjendte. Det Første, jeg erindrer af Aviserne, var om Napoleons Krige i Spanien, navnligen Beleiringen af Cadix, men mest Interesse vækkede Toget til Rusland 1812. Napoleon udstedte korte, officielle Bulletins, som jeg længe afskrev. Den 29. meddeelte hans Bortgang fra

Moskov. Senere stødte det mig paa Tonen i Hempels Avis at kunne se, om Napoleon havde Magten Øst eller Vest for Hamborg. Men medens vi hidtil kun havde kjendt Krigene paa Landet af Rygter, naaede Krigen efter Slaget ved Leipzig tilsidst til os, og jeg erindrer tydeligt, at vi paa Als kunde høre Kanonerne fra Sehestedt. Endeligt meddeelte nogle Drenge paa Isen mig en Morgenstund, da jeg gik i Skole, at nu var der Fred, men Norge var tabt. Vinteren 1813—14 var meget haard og bar i mange Aar Navn af Kosakvinteren.

Fra nu af antoge alle mine Forhold en ganske anden Characteer, og jeg kunde i den anden halve Deel af mit Barndomsliv fra min Optagelse blandt Pastor Sabros Elever, og indtil jeg blev Student Oct. 1819, ganske hengive mig til, hvad jeg skulde lære, havde ikke Andet at tænke paa. Min Fader tænkte aldeles ikke paa, at jeg skulde studere, vilde kun, at jeg skulde lære mere, end han selv havde lært. Da jeg derfor fra Pastor Sabro skulde spørge min Fader, om jeg skulde lære Latin, gav han til Svar, at det kunde Pastor Sabro, som han selv vilde. Han gav mig da Badens latinske Grammatik, og efterat jeg havde lært Declinationerne og Conjugationerne i denne, paalagde han de 4 ovennævnte ældre Elever hver Dag at gjennemgaa et Stykke med mig i Gedikes latinske Læsebog, for hvilket jeg da gjorde Rede for Sabro selv, hvad der ikke medtog lang Tid. Da jeg havde gjennemgaaet denne og lidt mere, maatte jeg følge de andre Elever. Paa lignende Maade gik det med Hensyn til Græsk, som vi iøvrigt maatte oversætte paa Latin.

Pastor Sabro var en aandrig Mand, der talte og skrev Latin med en Elegance, som jeg ikke har seet overgaaet af Nogen. Ogsaa var han en god Græker, kunde noget Hebraisk. Men af, hvad der ellers udfordredes til at blive Student, var en Deel overladt til vort Selvstudium, og for en Deel erholdt vi nogen Veiledning hos Degnen Esbensen, hvis Søn var vor Meddiscipel. Degnen Esbensen var en af de første Seminarister paa Blaagaards Seminarium, blev 21 Aar gammel Andenlærer paa Trolleborg Seminarium og derpaa Degn i Tandslet. Han havde læst langt mere end Seminarister i Almindelighed og besad mange Kundskaber. Alligevel besad han ikke den Gave at udvikle Noget tydeligt for Begyndere, derimod i høi Grad den Gave i mere opvakte unge Mennesker at vække Ideer, og det maa vistnok for en Deel tilskrives ham, at Tandslet Sogn længe udmærkede sig ved Intelligence. I de sidste to Aar, jeg var i Tandslet, antog Pastor Sabro flere Elever, som det blev mit Kald ofte at hjælpe, deriblandt navnligen min Ven til denne Dag Provst Fangel, og i det sidste Aar var det mig aldeles overdraget at undervise den som Præst i Stenderup senere afdøde Pastor Petersen af Hunslev. I Aaret 1817 demitterede Pastor Sabro til Universitetet i Kjøbenhavn Bering og Henningsen, 1818 Esbensen og Poulsen, samt 1819 mig. 1822 døde han, og nogle Disciple demitteredes af hans Søstersøn og Efterfølger Bering, andre adsplittedes. Hvorledes jeg, som vi alle 5 til Deels, erholdt de til Optagelse ved Universitetet nødvendige Kundskaber, skal neden, hvor Talen er om examen artium, nærmere blive viist.

II. Mit Liv som Student og Candidat 1819—1827.

Jeg var af Pastor Sabro anmeldt til examen artium i Kjøbenhavn October 1819 og skulde til 1. Octbr. være tilstede. Men da man dengang hverken havde Dampskibe eller Jernbaner, og en Reise over Land med Extrapost for en enkelt Person var altfor kostbar, maatte Søveien vælges med Jagterne fra Sønderborg, der slæbte Muursteen til Kjøbenhavn, og man kunde risqvere at ligge 14 Dage, ja længere paa Veien. Da jeg derfor Søndagen 5. September vendte tilbage fra min Bedstefaders Begravelse i Satrup, erfarede jeg i Sønderborg, at en Jagt laa færdig til i de første Dage at afgaa til Kjøbenhavn. For at være sikker paa den 1. October at være i Kjøbenhavn, maatte jeg altsaa gaa med en Jagt fra Sønderborg 7. Septbr. Saaledes var Reisen til den Tid. Reisen gik dog over Forventning heldigt. Allerede Torsdag Aften 9. Sept. laa vi paa Kjøbenhavns Rhed, men det blev forbudt at gaa i Land. Først næste Morgen erfarede vi, at Landgang var forbudt paa Grund af Jødeuroligheder i Byen. Jeg kom derfor først 10. Sept. i mit Logis i Studiestræde hos min Meddiscipel fra Tandslet Esbensen, og saa om Eftermiddagen Studentercorpset trække paa Vagt for at støtte Militairet. Jeg opnaaede altsaa at have endnu 3 Uger til Forberedelse til Examen.

Da min Forberedelse til Universitetet, saavelsom mine Meddisciples, aabenbart i flere Henseender var forskjellig fra den, som i de lærde Skoler blev givet, saa turde det maaske ikke være uden Interesse at meddele hvorledes denne i de enkelte Fag havde været, og med hvilket Resultat ved Examen.

1. Dansk. Laud. Jeg har deri ikke havt anden Underviisning, end i Landsbyskolen og siden ved at skrive nogle Prædikener og Afhandlinger. 2. Latin. Laud. Latin var min Lærers Kjephest, og jeg havde deri læst langt Mere, end der behøvedes. 3. Latinsk Stiil. h. ill. Jeg kunde ikke finde Fejl i Stilen og er overbevist om, at jeg fortjente bedre. 4. Græsk. Laud. Ogsaa her som i Latin havde jeg vist læst det Dobbelte. 5. Hebraisk. Laud. Læst blot Genesis. 6. Religion. Laud. Jeg havde aldrig havt anden Undervisning i Religion end efter Balles Lærebog i Skolen og til Konfirmationen. En Ledetraad blev mig givet i Haand til Selvstudium, saavidt jeg husker, baseret paa den Kantske Philosophi. Jeg forstod den ikke, og den var mig ved Eksamen til ingen Nytte. 7. Geographi. Laud. En Lærebog blev mig givet i Hænderne til Selvstudium. 8. Historie. Laud. Ligeledes Kofods Historie i 3 Bind. 9. Arithmetik. Laud. Jeg tror, at jeg som Skoledreng kunde regne bedre, end de fleste Studenter, men den egentlige Arithmetik lærte jeg dog først, da Bjørn blev mig givet i Hænde, og jeg deri i Forbindelse med mine Meddisciple Esbensen og Poulsen erholdt nogen, ikke megen Veiledning. 10. Geometri Laud. Denne lærte jeg først selv, da Bjørns Veiledning blev mig givet i Hænde. 11. Tydsk. h. ill. Jeg fortjente bedre, derom er jeg overbeviist, men min Forundring tabte sig, da jeg saa, at af 12 i den hele Afdeling var En fritaget, og alle andre 11 havde erholdt hverken mere eller mindre end h. ill. Nogle Aar senere var jeg Vidne til, at i en Afdeling erholdt de 12 første Laud., og den 13de, hvis Modersmaal var tydsk og som kunde tydsk, h. ill. Slige Tilfælde forhøie ikke Betydningen af en Examenscharacteer. 12. Fransk. Laud. Heri havde jeg i Forbindelse med min Meddiscipel Poulsen havt nogen Veiledning af Degnen Esbensen.

Med Hovedresultatet Laud. var jeg vel tilfreds, skjøndt Resultatet i de enkelte Discipliner var baade under og over Forventning.

Jeg er saare langt fra at beklage det Selvstudium, der under min Forberedelse af en saa aandrig Mand, som Pastor Sabro, var blevet en Nødvendighed, men

har dog den fulde Overbevisning, at det har havt en afgjørende Indflydelse paa min hele følgende Studeremaade. Som det paa den ene Side maatte skjærpe Dømmekraften og tvinge til at betragte ethvert Raisonnement, som ethvert Factum, hvorom man læste, fra den mere practiske Side, hvor vidt det beviste, hvad det skulde, eller stod i Forbindelse med Sagen selv, saa efterlod det paa den anden Side ikke faa Huller i det, der i Almindelighed antages at høre til almindelig Dannelse, og var i ethvert Tilfælde ikke heldigt med Hensyn til en Examen. Jeg beklager ofte min store Ukyndighed i flere Ting, for hvilke der endog for en stor Deel mangler mig Sands, f. Ex. for Alt, hvad der henhører under Æsthetiken, Farveskjønheder o. s. v., Ukyndighed i Chemi, Botanik, Zoologi o. s. v. Vel modtog jeg af min Lærer mange aandrige Bemærkninger, men ikke let saadanne Raisonnements, som man ved en Examen eller en Samtale kan aflevere uden ret at forstaa dem. Den Gave mangler mig at kunne tale med om Ting, angaaende hvilke jeg ikke har erhvervet mig en bestemt Anskuelse. Jeg erindrer meget godt, at Professor Sibbern efter sine Forelæsninger stundum indlod sig i philosophiske Discussioner med sine unge Tilhørere, og hvor dum jeg da ofte følte mig selv ved at høre deres Raisonnements, der langt overgik min Fatteevne. Alligevel bestod jeg tilsidst ved Examen bedre, end de fleste af dem. Ved den philologiske Deel af anden Examen anvendte jeg vistnok for megen Flid til at studere flere af de gamle latinske og græske Classikere, hvad der dog ikke hindrede et heldigt Udfald af Examen.

Efter med Held overstaaet anden Examen begyndte jeg straks paa Theologien, navnligen det N. Ts. Exgese. Det theologiske Facultet var dengang ikke heldigt besat. I April 1819 var Prof. Krog-Meyer bleven udnævnt til Biskop paa Als. Som bekjendt døde han kort efter. Fra April 1819 til Oct. 1821 besørgedes den philologiske Deel af Theologien ved nogle Forelæsninger af den græske Professor Petersen. De fast ansatte Professorer vare: 1. Claus Frees Hornemann, oprindelig Orientalist, af Anskuelse neppe meget forskjellig fra de franske Encyclopædister. Skjøndt kun henimod 70 Aar havde han vist i 30 Aar neppe fulgt med Tiden. Han var tunghørig og deeltog derfor sjælden i Consistoriets eller Facultetets Forhandlinger, hvad der kom hans Colleger vel tilpas. Studenterne hørte hans Forelæsninger ikke for at lære Noget, men fordi han var Examinator, og det dog altid var godt at være kjendt af ham, saavelsom at kjende hans Anskuelser. Han holdt sine Forelæsninger om Eftermiddagen, og i disse indblandedes allehaande Bemærkninger, ja ligefrem Løier. En Vinter indblandede han i sine Forelæsninger hver Gang Bemærkninger over, hvad han i Mellemdagene havde læst af den Schellingske Philosophi. Ligeledes ivrede han paa sine Forelæsninger mod de vide Beenklæder, der gik ud over Støvlerne, og dengang begyndte at komme i Brug. Jeg har hørt ham med Taarer i Øinene ivre imod den 1821 oprettede Studenterforening, og to Aar senere mødte han ved en Studenterfest i samme i fuld Ornat. I Anledning af Gal. 4, 19 holdt han en heel Forelæsning over Jordemoderkunsten. I Anledning

af Gal. 3, 1 „O, I taabelige Galater," udbrød han, at „I gaa 13 Mand hen og udraabe et vivat." Han med sine Kamerader havde i yngre Dage i Göttingen gjort det ganske anderledes. 13 Studenter havde nemlig paa Frederik VI.s Fødselsdag om Aftenen bragt Kongen et vivat og vare blevne overfaldne af Vagten med blanke Vaaben. At Studenterne ikke besøgte disse Forelæsninger for at lære noget, vil man kunne forstaa. — 2. Peter Erasmus Müller, senere Biskop i Sjællands Stift, en i alle Henseender hæderlig Mand. Han foredrog de philosophiske Discipliner, navnligen Dogmatik og Moral, og hans Forelæsninger vare unægteligen de bedste i Facultetet, skjøndt mere lærerige end egentlig aandrige. Saa vidt det lod sig gjøre søgte han at forene den Kantske Philosophi med Kirkens Symboler, men en Følge deraf var ogsaa en vis Halvhed og Vaklen i Systemet. — 3. Jens Møller, en sand Polyhistor, bevandret i alle theologiske Discipliner, men neppe med Grundighed i nogen. Hans Hovedfag var Kirkehistorien, paa hvilken han med stor Vidtløftighed anvendte en Time dagligt i næsten 3 Aar. Man erfarede deraf en Mængde Udtalelser af gamle Particoryphæer, samt en Mængde Conciliehistorier, uden i Regelen at erholde en tydelig Forestilling om, i hvilket Forhold disse Doctriner og Decreter stode til Politik og den personlige Interesse, samt om de forskjellige theologiske Grundanskuelser, paa hvilke de hvilede, for saa vidt de hvilede paa nogen; og allermindst lærte man, hvad der dog var Hovedsagen, deres Forbindelse med Folkenes religiøse Tilstand, samt hvorledes denne i det hele var. Han

foredrog ogsaa stundum Bidiscipliner, og yndede at indblande Anekdoter i sine Foredrag. Han døde i sine kraftige Aar, og var sikkert en aldeles retskaffen Mand. — 4. Først med H. N. Clausen kom mere vækkende Aand i Facultetet. Han ansattes som Lector Octbr.[1]) 1821 og examinerede første Gang Jan. 1822. I min Tid læste han blot over Exegesen saavel i det G. som i det N. Test., men forstod at vække Aanden, og man lærte af ham, at det er Exegesen, der danner Theologen. Ved at deeltage i hans Skriveøvelser vandt jeg hans Interesse, paa hvilken jeg saa længe han levede modtog saa mange Beviser.

Under disse Forhold begyndte jeg det theologiske Studium umiddelbart efter den philosophiske Examen i Oct. 1820 og da navnligen med den Disciplin, der paa Grund af Fordannelsen mindst trængte til speciel theologisk Kundskab, Exegesen. Jeg begyndte med Matth. Evang. og gjennemgik det hele N. T. til Slutningen af Joh. Aab. ved Hjælp af tildeels meget vidtløftige latinske Commentarer, samt uden at læse anden Theologi. Forelæsninger ydede kun Hjælp i enkelte mindre Afsnit. Efter fra Ende til anden at have gjennemgaaet det hele N. T. gik jeg over til det G. T. og anvendte her langt mere Tid, end der til Examen behøvedes, og sikkert i det hele for megen Tid paa at studere Esaias efter Gesenius samt Pentateuchen og i Forbindelse med denne den mosaiske Ret efter Michaelis. Dog lærte jeg deraf, hvor nødvendigt det er ved den theologiske Examen at indskrænke Fordringerne til

[1]) Fejlhuskning for April. Red.

bestemte Pensa i Hebraisk. Som nu i Slesvig at kunne examinere i hele det G. T., Chaldæisk derunder indbefattet, er Blændværk, da der til et grundigt Studium af hele det G. T. vel udfordres lige saa megen Tid, som er indrømmet til den hele Examen. Desuden kan en Mand være en god Theolog, end sige practisk Geistlig uden synderlig Kundskab i Hebraisk. Dernæst lærte jeg at beundre Mose Kæmpeværk, der som intet andet Lovgivningsværk paa Jorden har formaaet at trodse Aartusinder og dobbelt maa vække vor Beundring, fordi det ene kunde bygge paa Forholdene i det gamle Ægypten og ikke som Romerretten paa Forholdene hos saa mange forskjellige Folkefærd. Under disse Studier af det G. og N. T. havde jeg imidlertid erhvervet mig Collegiehefter over de andre Discipliner til ved Hjælp af disse at studere den philosophiske og historiske Theologi. Jeg besøgte nemlig meget flittigt Forelæsningerne og forsømte ikke uden Nødvendighed nogen Time samt nedskrev Foredragene. Man kan nu ganske vist lige saa godt ofte studere en Videnskab efter en Bog, som hente den ved et Foredrag, f. Ex. Historie, Kirkehistorien, men afseet fra det Vækkende i Ordet, især naar selv dette mangler, var det min faste Bestemmelse alene ved Hjælp af Foredragene at sætte mig ind i Videnskaben, og det af en dobbelt Grund. 1. Inden man kan fælde en Dom om de forskjellige Synspuncter, der i enhver Videnskab gjøre sig gjældende, er det nødvendigt i Hovedet at have et Schema over disse, samt kjende den Basis, paa hvilken Forskjellighederne hvile. Ved fra Begyndelsen, førend man har gjort sig bekjendt

med Videnskaben i en bestemt Form, at læse forskjellige Behandlinger af samme, samler man i Reglen kun et Chaos, som man da i det Høieste kan aflevere, som man har modtaget det. Jeg studerede derfor blot Collegiehefterne, der selvfølgeligen indeholdt Bemærkninger om de forskjellige Synspunkter, og søgte derved at danne mig en Overbevisning, der vistnok ikke altid var den samme som Docentens, men dog aldrig manglede Grund. I en Correspondence med Professor Clausen, i hvilken jeg havde antydet denne min critiske Behandling af de academiske Foredrag, svarede han, at han derved havde seet, hvad han oftere havde bemærket, at Docenterne øvede mindre Indflydelse, end de selv ofte troede, og jeg veed, at han ved anden Leilighed har kaldt mig Autodidact, baade med Ret og med Uret. Naar da senere i Samtaler, Foredrag eller Bøger andre Anskuelser fremhævedes, bragte jeg det i Forbindelse med det Blik, jeg tidligere havde paa Sagen, og for saa vidt det da indeholdt en Dom støttet paa Facta eller Livsforhold, der i væsentlig Grad kunde tjene til at bestyrke eller svække min tidligere Anskuelse, har jeg, jeg kan sige i stor Mængde, opnoteret mig disse Facta og Livsforhold. Derimod have almindelige ikke paa Facta og Livsforhold grundede Raisonnements næsten altid været mig aldeles ligegyldige. Paa den Lærdom, der blot bestaaer i at vide, hvad denne eller hiin Lærde har sagt om dette eller hiint Spørgsmaal, har jeg aldrig lagt Vind. Paa Grund af denne min Studeremaade, der har fulgt mig gjennem mit hele Liv, har jeg aldrig kunnet finde det hensigtsmæssigt saaledes som i Tydskland alminde-

ligt fra Begyndelsen at besøge flere Universiteter. Skjondt det vistnok i visse Retninger kan have sit Gode, saa mangler dog det Schema, i hvilket de forskjellige Anskuelser kunne lægges til Rette. — 2. Den anden Grund, hvorfor netop Collegiehefterne valgtes til at danne det videnskabelige Schema, i hvilket Videnskaben skal lægges til Rette, var Hensyn til Examen.

En Udvikling af de forskellige Examinationsmaader er udeladt.

Medens jeg i det Ovenstaaende har fremstillet min Studeremaade, og hvorfor jeg fulgte samme, kunde jeg aldrig beqvemme mig til, hvad der var saa almindeligt, at antage en Manuducteur. Dog har mine Anskuelser i denne Henseende forandret sig en Deel, thi naar man ikke i en saadan Manuducteur blot vil se en Skolemester, for hvem man opsiger Lectier, saa kan en yngre Mand, der nyeligen har tilbagelagt den samme Vei, ved Samtale give mange Vink, som man ellers ikke saa let erholder. Jeg troer, at Universitetet gjorde vel i istedenfor at advare derimod at tage det i sin Tjeneste og istedenfor nogle livsvarige Professorer at ansætte nogle yngre Mænd i større Antal, der istedenfor at holde Forelæsninger ligefrem skulde veilede Studenterne. De kunde senere gaa over i practisk Virksomhed. Men medens jeg ikke brugte Manuducteur, var det en Selvfølge, at Materierne ofte forhandledes med Medstuderende. Af Ingen har jeg i denne Henseende havt større Nytte i mit første theologiske Aar, da han endnu var i Kjøbenhavn, end af min Ven og tidligere ældre Meddiscipel, den desværre

alerede 1850 i Tandslet afdøde Bering. Han havde været Drengens bedste Hjælper ved de classiske Studier og blev Studentens bedste Veileder ved Indførelsen paa den theologiske Vei. Han indtog som Præst en hæderlig Stilling og vilde som academisk Docent vist have været fremragende. I Samtaler med ham var jeg altid den modtagende. Jeg kunde i Ligtalen over ham, hvilken jeg som Biskop holdt, med Sandhed sige, at jeg fra tidligere Aar var vant til at se op til den Afdøde.

Mit Liv som Student har efterladt Erindringen om den mest sorgfrie Deel af mit Liv. Jeg brugte vel min Tid uden at plage mig ved Overanstrengelse eller Nattestudier, holdt mere af, som i mit hele Liv, i kortere Tid at have mine Tanker ved Arbeidet, end i længere Tid at sidde over Bogen med sløve Tanker, veed lige saa lidet nogensinde at have ladet mig vække for at studere, som at have ladet et Studium ligge, fordi det ikke behagede mig. Jeg mærkede, at mine Studier skrede frem, og tænkte, at Examen vel kom, naar Tiden var, og Frygt for Examen foruroligede mig ei. Hvad der gjør saa mange unge Menneskers Ulykke, er Qvinder og Gjæld. Ikke Faa af mine Medstuderende vare forlovede, men hvad jeg i denne Henseende saa, fristede ikke mig til at forsøge den samme Lykke. Ikke heller havde jeg Indtrykket af at gjøre stor Lykke hos Damerne. Jeg var ingen Balcavaleer, dandsede ikke, gav mig ikke af med at gjøre dem Cour, at ledsage dem til Theatret, paa Spadseretoure o. s. v. Forholdet indskrænkede sig til gjensidig Høflighed. For Gjæld vogtede jeg mig.

Vel studerede jeg i de for Landmanden mest trykkende Aar i dette Aarhundrede, men jeg stillede ikke store Fordringer, levede tarveligt og havde aldrig Penge til unødvendige Ting. Min Fader var langt fra at være riig og havde desuden ved Fallitter tabt for ham meget betydelige Summer, men han var dog i Stand til at skaffe mig det Nødvendige, jeg troer at kunne sige uden at forurette sine 5 andre Børn, og tilsidst var jeg i Stand til ved Hjælp af Stipendier, Regents og nogle Informationer at subsistere uden anden Hjælp end Klæder og nogle Naturalier hjemmefra. Jeg forlod senere Hovedstaden med nogle faa Daler i Lommen, men uden en Skillings Gjæld. Da jeg havde det Nødvendige, avancerede i min Gjerning, og hverken paadrog mig Conflicter med Politiet eller Nogen, var jeg og følte jeg mig saa uafhængig som Nogen. Ingen havde over mig at byde uden Hans Majestæt, der sikkert ikke vidste, at en saadan Person existerede, og min Compagniechef, hvis Ordre en enkelt Gang til Liigbegængelse, Skiveskydning eller Maneuvrer mere skaffede en behagelig Adspredelse. Efter at være blevne academiske Borgere vare vi nemlig blevne tilsagte at møde i Ridehuset ved Amalienborg for at optages i Hans Majestæt Kongens Livcorps, det er Studentercorpset. Da jeg var ung, liden og spinkel, var der Tale om at udsætte Exerceerskolen for mig, som for adskillige Andre, til Foraaret eller senere, men jeg foretrak strax at gjennemgaa den. Dog faldt det mig vanskeligt nok, især da jeg erholdt et meget tungt Gevær, der dog senere maatte ombyttes med et andet, da det havde den Egenskab ikke at kunne

skyde. En af de første Forskrivter vor Peloton erholdt i Skolen af Underofficeren var: „De skal altid vende Dem paa venstre Hæl, undtagen naar De skal høire om, det er det eneste Tilfælde, De skal vende Dem paa høire Hæl.“ Efter to Dage fik vi en anden. Efter gjennemgaaet Skole bleve vi presenterede for Chefen, General Lorenz, og skulde nu sværge til Fanen. Auditeuren holdt en Tale til os og forelæste Edsformularen, som vi da alle skulde sige efter. Jeg lod de Andre sige efter for mig, men var derfor vist lige saa god en Soldat. Senere blev det idelig forsømt ved mine flere Udnævnelser at tilsende mig Edsformularen, og jeg havde været Biskop flere Aar, før det forste Gang skete, jeg veed ikke ved hvilken Leilighed, og var dog vist min Konge lige saa tro som Andre. Det er i det Hele min afgjorte Mening, at alle Løvteeder ere en Uting. De dreie sig om at udvise Troskab, men Troskab er Pligt i enhver Stilling, jeg overtager, og dreier sig kun om et Sindelag, medens den borgerlige Lov kun kan bedømme min Gjerning, og jeg for mit Sindelag kun kan staa Gud til Ansvar. Vi ville her blot betragte Faneeden. For det Første ere der ikke Mange, der af ligefrem Lyst stille sig under Fanen, og for hvilke man kan gjøre Troskabsløvte til Betingelse for at yde dem Opfyldelse af et Ønske. Det er ligefrem unaturligt at tvinge overvundne Soldater ikke blot til at gaa over i den modsatte Leir, men og til med Kjærlighed at deeltage i Jubel over, at de selv ere blevne overvundne. Men selv uden Hensyn dertil, saa er ubetinget Lydighed det Første, der indskærpes Soldaten som hørende til

Begrebet om en Soldat. Han har ingen Villie og har ikke Lov til at raisonnere over nogen Befaling. Faneeden gaaer ud paa Troskab mod Hærens Øverste, i Reglen Kongen, men Kongen uddeler ikke sine Befalinger til den enkelte Soldat, men gjennem andre Befalingsmænd, som det altsaa er hans Pligt ubetinget at adlyde. Men naar han nu har den grundede Overbevisning, at hans nærmeste Befalingsmand er en Forræder, saa har han kun Valget, enten at adlyde som Soldat, men da svigte sin Troskab, eller at vise sin Troskab, men da svigte sin Pligt som Soldat. I ethvert Tilfælde har han tilladt sig at have en Villie. Om han derfor vil erholde en Belønning for sin Troskab eller blive straffet som Medhjælper ved et Forræderi, afhænger af et Udfald, over hvilket han selv ikke er Herre. Hvad der her er sagt om Faneeden, gjælder om end i mindre fremtrædende Grad om enhver Embedsed. Hvor lidet slige Eder betyde, vise sig ved enhver Opstand mod den bestaaende Magt. De, der med Magt træde op imod den bestaaende Magt, vide vel, at de overtræde den juridiske Ret, men paastaa, at de have den moralske paa deres Side, og at den moralske staaer over den juridiske, en Sætning, som i dens Almindelighed Ingen nægter. Til de her gjorte Bemærkninger har mit Studenterliv kun givet mig saare liden Anledning, men de have i mit senere Liv i rigelig Grad været mig veiledende i min Dom over Personer og Forhold. Jeg har kun foretrukket at sætte dem i Forbindelse med mit eget Forhold, fordi jeg derved bedre undgaar at berøre Andre personligt, saavel dem, der i Eden se Alt, som

dem, der kun i Eden ville se en moralsk Forpligtelse, og derfor beraabe sig paa, at en Handlings moralske Værd maa bedømmes efter de concrete Forhold, over hvilke det er vanskeligt i alle Forhold, navnligen de politiske, at fælde en Dom.

Om mit Studenterliv lader sig forøvrigt ikke meget sige. Det hengik roligt uden fremtrædende Deeltagelse i almindelige Studenterforetagender. Min Omgang indskrænkede sig mest til mine Landsmænd, navnligen mine gamle Meddisciple fra Tandslet, om hvilke se oven. Min yngre Meddiscipel, nuværende Provst Fangel i Hagenberg, kom efter Pastor Sabros Død over til mig Oct. 1822. Jeg demitterede ham til Universitetet 1824 efterat have underviist ham tilsidst i Forbindelse med senere Prof. Funch i Aarhuus og afdøde Intendant Behrmann, der demitteredes af Institutbestyrer Reineke. Alle tre bestode Eksamen med Laudabilis, Funch endogsaa med Udmærkelse. Foruden de nævnte vare der ved Universitetet følgende Landsmænd: Jedrosky fra Nordborg, død som Præst i Munkebo, Carstens født i Sønderborg, 1864 bortviist som Præst i Tyrstrup, Christiansen fra Nordborg, fleeraarigt Medlem af den slesvigske Stænderforsamling, død som Præst i Medelby, Riegels fra Nordborg, død som juridisk Candidat. Af andre Medstuderende er Dr. Kalkar den eneste, med hvem en Forbindelse, dog meest i literair Henseende, er conserveret, skjøndt jeg ikke har seet ham siden 1825.[1]) — I adskillige Stu-

---

[1]) Den bekendte theologiske og historiske Forfatter, 1843 til 68 Præst i Gladsaxe paa Sjælland, død 1886.

denterforetagender, der forefaldt i mine Studenterdage, spillede jeg en meget underordnet, ja tildeels aldeles ingen Rolle. Til sidste Classe horte Oprettelsen af Studenterforeningen. I den sydlige Ende af den østlige Fløi af Regentsbygningen overfor Kirken var dengang endnu en Vært, hos hvem Alumnerne kunde erholde Fødemidler, men da han i Sommeren 1820 havde fornærmet nogle Studenter, forlode de Fleste ham og holdt deres Aftensammenkomster hos en anden Vært i Kannikestræde og fandt deri saa stort Behag, at de besluttede at slutte en Forening og leie selv et Locale. Men netop paa denne Tid voldte de tydske „Burschenschaften“ Regjeringerne mange Vanskeligheder ved revolutionaire Forbindelser, selv smaa Revolter, og Aaret i Forveien havde Studenten Sand myrdet Kotzebue paa hans Stue i Mannheim, fordi han ansaaes for en Fjende af Friheden. Det academiske Consistorium frygtede Lignende i Kjøbenhavn og gjorde Alt for at forhindre Foreningens Dannelse. Men Studenterne fik Politichefen Kjerulf paa deres Side, og han forestillede Kongen, at en saadan offentlig Forsamling, til hvilken Politiet havde Adgang, var det bedste Middel til at hindre revolutionaire Forbindelser. Kongen gik ind derpaa og ikke blot tillod Foreningen, men fritog Medlemmerne for den saakaldte Klubskat, det er 1 Spec. (4 Kroner) af hvert Klubmedlem i Landet til Frue Kirkes Opbyggelse. Det varede ikke længe, før selv Professorer indtraadte, og allerførst Rahbek, Medlem af Consistoriet, der som bekjendt vilde være Student sit hele Liv og derfor ogsaa blev gjort til Æresmedlem. At Studenterforeningen har havt en

gavnlig Indflydelse paa det hele Kjøbenhavnske Studenterliv, vil vist være almindeligt anerkjendt. For at spare Penge og Tid traadte jeg først som Candidat ind i Foreningen. Her fik jeg det første tydelige Begreb om en parlamentarisk Debat. En Student var bleven excluderet, fordi han havde benyttet sig af sin Minorennitet til ikke at betale Værtinden. Dette gav siden Anledning til en lang, alvorlig Debat i en Generalforsamling mellem de senere saa bekjendte Balthasar Christensen, der vilde have ham gjenoptaget, og senere Prof. Madvig, der modsatte sig. Vi gave Madvig Ret. — Af almindelig Interesse var det og, at Studenterne bragte Arveprinds Christian, senere Christian VIII., et Fakkeltog paa Sorgenfrie paa hans Fødselsdag 22. Sept. 1822[1]) efter hans Hjemkomst fra en Udenlandsreise, saa vidt vides, det første bekjendte Fakkeltog i Kjøbenhavn. Aaret efter bragtes Frederik VI. et lignende Fakkeltog paa Frederiksberg efter en Hjemkomst fra Holsteen. Ogsaa holdtes, medens jeg selv laa paa Regentsen, dens 200-aarige Jubelfest 1. Juli 1823. Festen holdtes i Gaarden og var begunstiget af et godt Veirligt. For de Ældre var truffen Indretning i den skraas over for paa Kjøbmagergade værende Studenterforening. Jeg har endnu Sangene, een græsk, og den officielle Beskrivelse af Festen. — At unge Mennesker have Adgang til Familielivet, er naturligviis et Gode, kan være dannende og maaske bevare for slette Selskaber, men paa den anden

---

[1]) Christian VIII.'s Fødselsdag var den 18. Septbr.

Side kan alt for megen Adspredelse i Familielivet let henlede Tankerne paa mange Studierne uvedkommende Ting og let berøve disse en kostbar Tid, der aldrig mere kan vindes tilbage. Mange Forældre anse det for en Lykke, naar Sønnen, da ofte for dyr Betaling, kan blive anbragt i anseete Huse. Men man kan være overbeviist om, at i saadanne Huse Manden har sine Forretninger at varetage, og at Familien i Regelen ikke ønsker at indblande den Fremmede i alle dens Forhold, saa at Følgen oftest bliver, at han da skjøtter sig selv og Familien sig selv, saa at den Unge ikke har andet Udbytte end Genen, eller hvis han for meget inddrages i Familien, at Studierne lide derunder. Man tro dog ikke, at den Unge under saadanne Forhold bevares for Udskeielser, naar han dertil er tilbøjelig. Det Bedste for Studenten er det aabenbart selv at være Herre over sin Tid, men have Adgang til dannnede Huse. Under hele mit Ophold i Kjøbenhavn, 5½ Aar, boede jeg tilsammen med Studerende, det sidste Aar med Institutbestyrer Reineke, men ikke i nogen Familie. Da jeg skulde være Student, medbragte jeg en Skrivelse til Prof. Matthiesen fra en Søster af ham i Sundeved, med hvem min Familie var bekjendt.[1]) Jeg tilbragte mangen behagelig Time i denne Familie, uden at det generede mine Studier. Jeg overlod min Plads hos Institutbestyrer Reineke saavelsom hos Prof. Matthiesen til min Ven Fangel, der siden blev givt med den Sidstes Datter. Da min

---

[1]) Lærer i Tysk ved Landkadetakademiet og Metropolitanskolen, død 1834.

Faders Broder Peter 1822 var død, kom tvende af hans Døttre, Doris og Marie, til Kjøbenhavn, Doris til Regimentschirurg Hjelmdrop og Marie noget derefter til Oberstlieutenant Clementin. Fru Hjelmdrop var Moster til Doris' Moder. Jeg blev der næsten betragtet som Søn i Huset og vandt Fru Hjelmdrops Kjærlighed, jeg troer nærmest ved den Taalmodighed, med hvilken jeg deeltog i hendes Graad og Klager over to voxne Sønners Død. Doris blev deres Arving, og givt med Hjelmdrops Brodersøn, Apotheker i Ebeltoft. Clementins adopterede Marie, og hun blev givt med vor fælles Fætter, Professor i Statsøconomien Hanssen, nu i Göttingen. Efter under de her beskrevne Forhold og den her beskrevne Maade at have tilbragt henimod 4 Aar ved Universitetet, begyndte jeg at tænke paa Examen. Jeg kunde maaske have meldt mig til Examen nogle Qvartaler tidligere, men jeg var ung og kunde ved Hjælp af Regents, Stipendier og nogle Informationer subsistere uden Hjælp hjemmefra. Jeg meldte mig derfor først til Octbr. 1823 og bestod med godt Resultat Examen 16. Octbr. 1823. Vi vare 7, og saa vidt vides, ere de 6 døde.

Min ydre Stilling blev ved den overstaaede Examen foreløbigt ikke væsentligen forandret. Jeg kunde nu ofre mere Tid til Underviisning, navnligen i Reinekes Skole. Som omtalt forberedte jeg i Forbindelse med Flere navnligen min Ven Fangel til Universitetet. Ogsaa manuducerede jeg adskillige Venner til den theologiske Examen, dog ikke som Indtægtskilde. Men i Februar 1825 modtog jeg ganske uventet gjennem Pastor Bering et Tilbud om at modtage en Plads som

Huuslærer hos Pastor Schwensen i Hørup. Jeg havde ikke tænkt paa at være Huuslærer og havde kort i Forveien afslaaet et tilsyneladende langt mere tiltalende Tilbud, men besluttede mig dog til at modtage Pladsen, deels fordi den meget anbefaledes af Bering, og deels fordi der i mine Forhold dog var Noget, som jeg ønskede anderledes. Min Hovedbeskjeftigelse var at forberede Sønnen, nuværende Pastor Schwensen i Hørup, til Universitetet. Jeg demitterede ham 1830. I Forbigaaende være her blot bemærket, at jeg foruden Fangel og Schwensen senere har demitteret til Universitetet H. Schmidt af Hørup, et udmærket Hovede med sjeldne Anlæg til at blive en fremragende Lærd, men som desværre i Sindsforvirring tog en sørgelig Ende, samt nuværende Sognepræst i Sønderby paa Fyen, Chr. F. Nielsen. Familien i Hørup levede i Forbindelse med de meest anseete Familier paa Øen, navnligen Biskop Tetens, hvad der unægteligt baade var behageligt og dannende. For Biskop Tetens aflagde jeg ogsaa i Sommeren 1826 den homiletiske og catechetiske Prøve med forønsket Held. I Vinteren 1827 døde Diaconus i Sønderborg Michaelis efter kort Embedstid. Jeg blev her stillet til Valg tilligemed Claudius, Diaconus i Wilster, og Jørgensen, født i Maibøl, Præst i Deetzbøl. Som characteristisk for Tiden og det tydske Sprogs Herredømme kan det anføres, at der skulde holdes baade en dansk og en tydsk Valgprædiken, fordi Diaconus een Gang om Aaret skulde holde en tydsk Prædiken, samt at Claudius kunde stille sig og blive stillet til Valg, uagtet han ikke kunde Dansk, men maatte skrive sin Prædiken paa Tydsk,

lade sig den oversætte og derpaa ordret lære den udenad. Claudius blev valgt. Han var givt med en Datter af Raadmand Jepsen i Sønderborg, og de mange Valgmaneuvrer, der i vore Dage neppe vare gaaede upaatalte hen, havde vist været overflødige. Jeg anser det for en Lykke, at jeg ikke blev valgt. Paa Valgdagen selv erfarede jeg nemlig, at Ballum paa Grevskabet Schackenborg var vacant, at Forslagsret til Embedet tilkom Grev Lerche som Formynder for sin Dattersøn Grev Schack, og at jeg maaske til ham kunde erholde Anbefaling. Jeg meldte mig, blev indstillet og af Kongen udnævnt 31. Oct. 1827. Samme Dag, da Claudius blev indsat i Sønderborg, den 9. Dec., forlod jeg Als, blev tilligemed 3 andre Candidater ordineret i Ribe den 14. Dec. og tiltraadte Embedet som Sognepræst i Ballum 23. Dec. 1827.

Af Interesse for den videnskabelige Theologi skal jeg ikke nægte, at jeg vistnok for meget forsømte den æsthetiske Uddannelse. Jeg havde vist handlet rigtigere i at udvælge nogle enkelte af Hovedstadens fortrinlige Præster for at uddanne mig til Prædicant efter deres Mønster, istedenfor at høre saa mange forskjellige uden fast Plan. Men jeg maa ligefrem tilstaa, at jeg ingen fandt, der i den Grad tilfredsstillede mig, som min Lærer Pastor Sabro havde gjort. Hans Prædikener vare simple, fattelige og practiske for Livet uden at være trivielle. Folk erklærede, at de saa sig selv i hans Prædikener. Jeg hørte flere Gange Folk sige, at de troede, at de selv kunde have sagt det Samme. Han sagde nemlig, at den bedste Prædiken var den, som Folk troede lige saa godt selv at kunne

have holdt. Et Beviis, at den traf Mennesket. Ikke sjelden hører man paa Prædikestolen Afhandlinger, der, hvor omhyggeligt de ere udarbeidede, dog stille for store Fordringer til Eftertænkning og derfor lade Hjertet tomt; ofte hører man billedrige Taler, hvis Skjønhed kun poetiske Gemytter kunne fatte og ikke den jævne Mand, der vil have det virkelige Liv; stundum hører man timelange Taler, der indeholde en Mængde Gjentagelser uden indre Sammenhæng. Naar nu dertil kommer, at ikke Alle have Sands for Sang og Musik, at Mange foretrække Opbyggelse i Naturen eller i Lønkammeret, at jeg har kjendt fromme, gudfrygtige Mennesker, der sjelden kom i Kirken, saa vil man kunne forstaa, hvorfor jeg aldrig har kunnet holde Straffetaler, fordi Folk ikke kom flittigt nok i Kirken. Taleren synes ikke at tænke paa, at der hos ham selv kan ligge nogen Skyld. — For Theatret kunde jeg aldrig ret vinde Interesse, og jeg besøgte det sjelden. Bering holdt meget af Theatret og forærede mig første Gang en Billet til en Opera, men jeg fandt det stødende og unaturligt, at to Skuespillere syngende tilraabte hinanden „hold Kjeft", „hold Kjeft". Desuden kunde jeg aldrig ret forsone mig med, at Skuespillerne dog ikke mente, hvad de sagde. Jeg veed nu meget vel, at man ikke gjør sig skyldig i nogen Usandhed ved ikke selv at give det ud for Sandhed, og at man skal beundre Kunsten, der fremstiller Mennesket. Skylden laa aabenbart hos mig selv, og det er mueligt, at jeg med Tiden bedre kunde have faaet Øjet op for det Lærerige, som Kunsten byder. Af samme Grund kunde jeg heller aldrig beqvemme

mig til at læse en Roman, og kan det ikke endnu. Walter Scotts Romaner indeholde en fortrinlig Skildring af Fortidens Sæder og Skikke og bleve i mine Studenterdage almindeligt læste og beundrede, ligesom Ingemanns Værker, men jeg kunde aldrig beqvemme mig til at læse dem. Dertil kommer, at det altid har trættet mig at finde en enkelt Tanke udtværet gjennem flere Blade. Vel gjælder det Samme om Homer, Virgil, Telemaqve og lignende Værker, som jeg alle har læst med Interesse og Flid, men med et ganske andet Maal for Øje. Med Poesi har jeg aldrig afgivet mig, og Rim, der ikke i fortrinlig Grad gribe Følelsen og det Sande eller Ophøjede i Livet, have aldrig vakt min Interesse. Hvad der har interesseret mig at lære at kjende, er Mennesket og Livet. Jeg har derfor saa godt som udelukkende indskrænket min Læsning til Skrivter, der indeholdt Facta eller paa Facta grundede Raisonnements. Naar jeg læste en Bog, da læste jeg den for at finde Tanker, altid med en bestemt Plan for Øje. I Regelen noterede jeg særdeles interessante Bemærkninger og Facta, alt Andet gik jeg forbi, og den eneste Bog, jeg veed at have gjennemlæst Ord for Ord, er det nye Testamente paa Græsk. Ofte har jeg søgt at klare mig mine Anskuelser ved en skrivtlig Udvikling, og vist er det, at man med Pennen i Haanden skaffer sig en ganske anden klar og selvstændig Dom, end ved blot at høre eller læse Andres Dom. At læse eller høre en Deel uden at notere det, der har Interesse, er at reise om for at samle Materialier, men lade dem ligge, hvor man finder dem. Bøger, der i Regelen gave sig ud

for at indeholde dyb philosophisk Tænkning, men som oftest kun skjulte ganske almindelige Sandheder i en lærd Terminologi, eller som vilde udgrunde og ved Ord tagne af Livet vilde forklare, hvad der ligger udenfor Menneskets Evne at fatte, har jeg aldrig kunnet beqvemme mig til at læse, endsige studere. Jeg har troet at maatte forudsende disse Bemærkninger for at oplyse, hvorledes jeg efter Examen fortsatte de theologiske Studier. Paa den Lærdom, der blot bestaar i at vide og kunne citere, hvad den ene eller anden Lærde har sagt om den ene eller den anden Materie, har jeg, som oven bemærket, aldrig sat Pris. Strax efter Examen studerede jeg det gamle Testamentes apocryphiske Bøger og ovenpaa de senere Bøger i den hebraiske Bibel, vel tildeels i lingvistisk Henseende, men dog og for at danne mig et Begreb om Jødernes Tilstand og Forhold efter Exilet. Denne Retning af Theologien opgav jeg dog snart og studerede Kant „Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft". Samme gav mig meget Stof til Eftertanke, og Meget kunde jeg ikke bifalde, men først senere gik det op for mig, at der aldeles ikke gives nogen Religion indenfor den blotte Fornufts Grændser, thi vi indtræde alle i givne Forhold, og Menneskets Opgave er det at bearbeide og benytte det givne Materiale til Gavn og Glæde. Vi vide, det er Aanden, der hersker over den physiske Natur. Men selv Aanden er et Materiale, som vi ikke have givet os selv. Ingen vidste, der var en Gud, før det blev ham sagt. Men hvorledes Forestillingen kan være opstaaet i det første Menneske, er lige saa stort et Mysterium, som hvorledes den første Plante, det

første Dyr, det første Menneske blev skabt; og dog uden Forbindelse med Mennesker, i hvilke denne Tanke var vakt, vilde vi ikke have havt den. Mennesket dannet blandt Dyr, bliver selv et Dyr, hvorpaa Exempler haves, og hvor længe man end taler til Hesten, at der er en Gud, Himlens og Jordens almægtige Skaber, saa fremkaldes Tanken dog ei i en Hest. Der ligger i Dyret en Erkjendelse, at Mennesket er dets Herre, naar det forstaaer at gjøre sit Herredømme gjældende. Saaledes ligger der og i den menneskelige Natur en Erkjendelse, at der over os er en høiere Herre, det er en høiere Aand, men denne høiere Aand kunne vi lige saa lidet fatte, som Hesten kan fatte, hvad Mennesket er. Naar vi dog søge at danne os Forestillinger om denne Aand og dette Forhold, da kunne vi kun tale i Billeder. Disse have vi ikke kunnet skabe os selv. Vi ere nødsagede til at slutte os til, hvad der er os meddelt. Kun det, der er os meddelt, kan Aanden bearbejde. Naar derfor Kant taler om en „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“, da har han aabenbart tillagt den menneskelige Fornuft en Evne, som den ikke har. Ved senere at lære hans „Critik der reinen Vernunft“ at kjende gik det op for mig, at den dybe Tænker i Mennesket kun nærmest saa et tænkende Væsen, vistnok nærmest i Modsætning til Pietismen, der nærmest sætter Menneskets Værd i dets Forhold til den høiere Aandeverden i visse dunkle Følelser. Umiddelbart efter Kants „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ læste jeg Cicero „om Gudernes Natur“, og lagde derved Grunden til den Interesse,

der har fulgt mig mit hele Liv, for at lære at kjende de Begreber, som de forskjellige Folkeslag have dannet sig om den høiere Aandeverden og deres Forhold til denne, samt den Indflydelse, som disse Begreber have udøvet paa Folkeaanden. At de overalt ere udsprungne af og hænge sammen med Folkeaanden, viser sig ved første Blik. En overordentlig Masse af Kjendsgjerninger i denne Retning leverer Benjamin Constant i sin Bog „De la religion.“ Man behøver ikke at lade sig blænde af hans Had til Præsteskabet, saa lidet som at fordybe sig i hans ofte unødvendige Vidtløftigheder. Vel have ogsaa tydske Forfattere behandlet det samme Emne, men i Regelen have de dog kun leveret et Uddrag af religieuse Lærdomme eller historiske Facta, uden nærmere at gaa ind paa deres Rod i Folkeaanden. Bestandigen har jeg fundet, at der ved det theologiske Studium blev lagt for liden Vægt paa de religieuse Lærdommes og Tilstandes Forhold til Menneskeaanden i Almindelighed og Folkeaanden i Særdeleshed. Oplysning om dette Forhold søgte jeg i ethvert religieust Skrivt, ja i den hele Historie, og noterede mig, hvad jeg i denne Henseende fandt at være af Interesse. Jeg kan derfor ikke undlade her i Korthed at fremsætte det Resultat, til hvilket jeg kom, og som jeg nærmere har udviklet i et Skrivt „Om Menneskeslægtens Religionsformer, eller Formerne, under hvilke den omgaaes den høiere Aandeverden“ (1877).

En kortfattet Redegørelse af dette Skrifts Hovedindhold er ikke medtaget.

Mit Liv som Sognepræst Dec. 1827—Febr. 1848.

Som oven bemærket tiltraadte jeg mit Embede som Sognepræst i Ballum Søndagen 23. Dec. 1827. Med en Skrivelse fra Provst Høxbro i Rødding introducerede jeg mig selv ved at forelæse denne med Kaldsbrev og Collats samt en Tale over 1. Tim. 4, 12 „Lad Ingen foragte Dig for Din Ungdoms Skyld, men vær et Exempel for dem, som troe," o. s. v. Iøvrigt blev Begynderen sat paa Prøve. I de første 14 Dage maatte jeg holde 5 Prædikener, 3 Brudevielser, 3 Skrivtetaler og en Gravtale foruden at deeltage i en Fattigforsamling. Desuden var min Embedstiltrædelse ogsaa i anden Henseende lidet glædelig. Præstegaarden var forladt, og der var ikke Foranstaltning til min Modtagelse. Jeg maatte derfor søge Ophold hos en gammel Sømand, nu større Gaardeier, Gram i Nærheden, der med megen Velvillie modtog mig. Først efter 5—6 Ugers Forløb erholdt jeg fra Als det nødvendige Sengetøi og Mobiliar til at kunne indrette mig i Præstegaarden. Men min Ankomst til Sognet var ligefrem sørgelig. Vel en Time derefter rev en Søn af Værten paa 6 til 7 Aar sit Øienlaag paa en Dørklinke og stod Fare for at miste Øiet. Moderens Angst over hans forfærdelige Skrig bevirkede hendes for tidlige Nedkomst med et dødfødt Barn, det første Lig jeg havde at begrave. Lægen maatte hentes midt om Natten 2½ Mil borte. Som begribeligt var hele Husets Tilstand uhyggelig. Efter at være flyttet op i Præstegaarden, indrettede jeg mig der, som jeg bedst kunde, indtil jeg 2. Paaskedag 7. April (1828) med min

Fader, der havde overbragt et Læs Gods, vendte tilbage til Als, og der holdt Bryllup i Hørup Præstegaard med min Forlovede Anne Margrete Schwensen. Den 25. April forlode vi Hørup, og hendes tvende Brødre Christian og Carl med. Efter en Kjørsel fra om Morgenen Kl. 4 ankom vi under en svær Storm lige imod om Aftenen Kl. 11 i Ballum. Den unge Kone havde om Vinteren gjennemgaaet en Skarlagensfeber, og den uhyggelige Reise bidrog vist ikke lidet til, at hun strax ikke befandt sig vel og hele Sommeren gjennemgik en nerveus Slimfeber. Den temmelig forfaldne Bolig var heller ikke meget indbydende, men dette var dog Noget, der ved Opofrelser, om end temmelig betydelige, lod sig afhjælpe.

Men ligesom Tiltrædelsen var forbunden med flere lidet glædelige Forhold, saa var ogsaa selve Embedets Tiltrædelse forbunden med betydelige Vanskeligheder. Embedet havde aabenbart trængt til en mere erfaren og med Forholdene nøiere bekjendt Mand, end en Begynder kunde være. Dog havde det vistnok ogsaa sit Gode, at jeg strax ved mit Embeds Tiltrædelse for største Delen blev henvist til mig selv og maatte betænke, at jeg selv maatte bære Ansvaret for, hvad jeg gjorde. Sognet er stort og havde, som endnu, 13—1400 Mennesker, 64 Gaarde og henimod 150 jordløse Huse. Næringsveiene vare: 1. Agerbrug, der meest bestod i Studedrivt, og Tiden var, som bekjendt, i høi Grad ugunstig for Landmændene. 2. Søfart, men denne var meest fra Kjøbenhavn til Island om Sommeren, og Reisen hen og tilbage For- og Efteraar medtog for største Delen Fortjenesten. 3. Kniplings-

industrien, der lønnede sig saa slet som muligt. Da de unge Mandfolk vare Sølimiter og for at erholde i Rollen „søvant“ vare nødsagede til for en Tid at gaa til Søes, og Pigerne kniplede, saa recruteredes Tyendeclassen for en stor Deel fra Ribe og Ringkjøbing Amter. En stor Vanskelighed laa foruden i de temporaire Forhold, hvorom neden, i de locale Forhold. Ballum — Navn paa det hele Sogn, thi ingen By hedder Ballum — hørte til de saakaldte jydske Enclaver, i hvilke de til Kongeriget og de til Hertugdømmet hørende Eiendomme laa blandede mellem hverandre, ofte Nabo om Nabo, og stode under forskjellig Lovgivning, saa Autoriteterne i mange Henseender maatte hjælpe sig, som de bedst kunde. Var end Ballum Sogn ublandet, det eneste paa Fastlandet, saa vare Forholdene der dog og viste sig ved enhver Lejlighed. Veiledning af Nabopræster var ikke let at faa. De to nærmeste Præster mod Syd, i Skads og Jerpsted, hørte til Tønder Amt. Mod Nord var Pastor Gjelstrup i Skjærbæk, der deels var for langt borte og deels var aldeles sindsforvirret, saa at Embedet, der desuden hørte til Tørninglehn, maatte bestyres af en ansvarlig Capellan. Pastor Koch i Miolden laa omtrent $1^{1}/_{2}$ Mil borte paa den anden Side af en Aa. Han var interimistisk Præst i Randrup, og i en Tid af 7 Uger afbrændte man ham 1829 to Præstegaarde, saa at han trængte til min Hjælp mere, end jeg til hans. Den Eneste, der var i Stand til at yde mig Hjælp, var den grevelige Oppebørselsbetjent Nielsen, der var nøie bekjendt med Forholdene og boede i Nærheden samt var mig den bedste Støtte. Jeg veed

næsten ikke, hvorledes jeg uden ham skulde have kunnet klare mig.

Den første Vanskelighed, der mødte mig strax ved min Ankomst, var med Skolevæsenet. Som bekjendt havde Abrahamson paa den Tid bibragt Frederik VI. den Tro, at al Velsignelse ved Skolevæsenet afhængte af den indbyrdes Underviisning, samt at denne blev dreven ganske paa militair Viis ved Piben, Signaler osv. Det gik saa vidt, at man og vilde lære Drengene om Sommeren med deres Træsko Gymnastik efter denne. Jeg kjendte den ikke, men var dog for saa vidt heldigere stillet, end mange andre Præster, som Sognebeboerne ikke, som saa mange andre Steder, gjorde mig Vanskeligheder, og som jeg i Degnen Kaysen havde en ganske udmærket Lærer, der, uden just af den indbyrdes Underviisning at vente al Velsignelse, tog Sagen practisk. Hans Skole blev siden Normalskole for Provstiet og han selv Dannebrogsmand. I Bodsbøl havde hans Søn en Skole, der uden at kunne concurrere med Faderens dog tilfredsstillede. I Nørhuus var en Biskole, der bestyredes af en gammel Grønlandsfarer, der neppe kunde skrive ordentligt, men afløstes af et ungt Menneske, som jeg underviste, og som derpaa tog Examen paa Seminariet som Privatist. Men langt større Vanskeligheder voldte Skolebesøget. Kniplingspigerne bleve 6—7 Aar gamle satte til Kniplingsskrinet, og det kan ikke nægtes, at den store fattige Befolkning trængte haardt til Fortjenesten, hvor liden end denne var. De tidligere Præster havde paa Grund heraf stillet meget indskrænkede Fordringer for Antagelse til Confirmation. Der vare vist mange

Piger, der neppe kunde læse ordentligt, endsige skrive og regne. Dertil kom, at der uagtet Sognebeboernes i det Hele meget respectable Characteer dog fandtes i Sognet en, vel til enkelte Familier indskrænket, demoraliseret Befolkning, som kun vagabunderede, tiggede, vare Medlemmer af Tyvebander, o. s. v., og som voldte megen Uleilighed med Hensyn til Skole og Confirmation. Kort før min Embedstiltrædelse var der nu fra det danske Cancelli kommet en streng Befaling til Præsterne til ikke at confirmere noget Barn, der ikke havde de i Anordn. 29. Juli 1814 befalede Kundskaber inde, og at de Præster, der tillode sig dette, kunde vente at blive alvorligen tiltalte for deres Forhold. Det kunde altsaa for Fremtiden ikke gaa an at confirmere noget Barn, der ikke nogenlunde var hjemme i Religion og Bibelhistorie, ordentligt kunde læse, nogenlunde kunde skrive og regne, vel saa omtrent de 4 Specier og lidt Reguladetri. Den første Vinter overkom jeg Vanskelighederne ved at give alle Børnene Tilladelse til at lade sig confirmere af Pastor Prahl i Skads, der stod under det tydske Cancelli, rettede sig efter Schulordn. 24. Aug. 1814 og kun til Confirmation stillede Fordringer med Hensyn til Religionsunderviisningen, og vel endog her ikke meget store. Han skal denne Vinter have havt Confirmander fra mange forskjellige danske Sogne, hvad der gav Anledning til nærmere Bestemmelser. Men var end Ubehageligheden for denne Gang overvunden, saa var der dog ingen anden Udvej end at gribe til den i Anord. 29. Juli 1814 foreskrevne Mulctering for Skoleforsømmelser. Denne Mulctering gjorde Præsternes

Stilling paa mange Steder meget ubehagelig, idet Commissionens Medlemmer i Regelen ikke gjerne gik ind derpaa, hvad der paa sine Steder fremkaldte Skandaler. Imidlertid overbeviiste jeg mig om, hvad jeg i mit hele Liv har erfaret, at Folk i Regelen respectere den, der efterkommer sin Pligt, selv om denne Pligt ikke er dem behagelig. Ved derfor at tale fornuftigt med Folk, ved at følge den Regel, at gjort Gjerning er halv forsvaret, samt at, hvad der moralsk kan forsvares, ikke let savner et juridisk Forsvar, og ikke let udsættes for Anklage, undgik jeg større Ubehageligheder. Ved paa denne Maade at fremtvinge Skolegang, samt ved at bortvise fra Confirmationen dem, der ikke kunde, hvad der forlangtes, var der allerede. før jeg forlod Embedet, et bedre Resultat opnaaet. Ogsaa i Nottmark maatte jeg begynde med at bortvise de umodne Børn, men efterat dette nogle Aar var skeet, vidste Forældrene, at det skulde saaledes være, og Bortvisninger have siden været meget sjeldne. Det er dog billigt, at fattige Forældre, der itide sende deres Børn i Skole, senere kunne have Nytte af dem. Naar Børnene have opnaaet den aandelige Modenhed, kan Loven ikke forlange mere. Som en nødvendig Betingelse for at være et gavnligt Medlem af det borgerlige og christelige Samfund maa Staten formentligen være berettiget til at forlange, at Enhver: 1. maa kjende Guds Ord, det er, hvad man skylder Gud, sig selv og sin Næste. En saadan Kundskab kan kun meddeles efter en bestemt Veiledning, og Hovedlærdommene maa være knyttede til bestemte Sætninger, der maa læres udenad. Det klinger vistnok meget

smukt, at hver Sætning skal tydelig forklares, før den læres udenad. Men alle vore Begreber knytte sig til Ord, og vi have ganske vist alle lært Herrens Bøn, de 10 Bud, Troesartiklerne, enkelte Bibelsprog, Psalmevers, o. s. v., før vi fattede tilfulde deres Betydning. Skal denne Kundskab have practisk Betydning, da maa Underviisningen knyttes til Livet, Exempler af Bibelen eller det daglige Liv. Det er et unyttigt Qvæleri at plage Børnene med de scholastiske Former af den lutherske Theologi fra det 16. og 17. Aarhundrede, og da at være nødsaget til at anvende megen Kunst for at lægge i Ordene en Betydning, som Børnene dog aldrig kunne fatte og sikkert snarligen glemme. At Luthers Catechismus indeholder meget godt, vil Ingen nægte, men ligesom der i sig selv udfordres megen Kunst for at indbefatte vort hele Forhold til vor Gud, os selv og vor Næste under de 10 Bud, Troesartiklerne, Herrens Bøn og Sacramentordene, saa er dog, om end dette opnaaes, Udviklingen af disse alt for meget i det 16. Aarhundredes scholastiske Former til for vor Tid at være simpel og fattelig. Man er aabenbart berettiget til at spørge, hvorledes det lader sig forene med den rette Ærbødighed for Luther at erklære den Form, under hvilken han foredrog de hellige Lærdomme, for at være den ene rette for alle Tider, da han selv forandrede sine Anskuelser og vedkjendte sig det selv. Nei, i simple og fattelige Ord maa den Unge lære, at der er en høiere Lov, som ingen Modsigelse taaler, og under hvilken alle jordiske Forhold maa bøie sig. 2. Maa kunne læse, det er ved Synet opfatte Andres Tanker. En nærmere Motivering heraf er udeladt.

3. Maa kunne skrive, det er gjøre sine Tanker synlige.
4. Maa kunne regne, det er behandle Tal.

Vi have her de Fordringer til den aandelige Uddannelse, som Samfundet saavel i dets egen, som i Individernes egen Interesse er berettiget til at stille til alle ikke abnorme Medlemmer. Ved at have opnaaet denne er der i den Unges Aand lagt en Grundvold, paa hvilken den Unge kan videre bygge sin Uddannelse til en speciel Virkekreds. De Fordringer, som Samfundet stiller til den aandelige Uddannelse, maa i Almueskolen kunne tilfredsstilles, og Samfundet er ligefrem baade berettiget og forpligtet til at gjøre disse Fordringers Tilfredsstillelse til Betingelse for at blive Medlemmer af Samfundet, samt i denne Henseende anvende Tvang. Men videre gaaer heller ikke Statens Ret. En Almueskole bør blive staaende paa Elementerne. Den Dannelse, der udfordres til en bestemt Virkekreds i egen eller Statens Interesse, maa Staten i egen Interesse sørge for, at Enhver har Leilighed til at forskaffe sig, men lige saa lidet som en bestemt Virkekreds kan gjøres Nogen til Pligt, kan det gjøres Nogen til Pligt at skaffe sig den dertil nødvendige Dannelse, end sige derfor bringe Offer. Det er en saare let Sag at fremstille en Kundskab som gavnlig, thi enhver Kundskab er gavnlig, chinesisk for Sømanden, arabisk for Lægen, i det Hele Sprog, Kundskab i Geographi, Historie, til Naturen, Planter, Dyr, o. s. v., men naar der nu af politiske Grunde eller personlige Sympathier indføres Tvangsunderviisning i samme, da kunde der med samme, ja vel med større Ret indføres Tvangsunderviisning i det enkelte Haand-

værk, og da glemmer man, at en Kundskab kun bringer Nytte, naar den er ligesom bleven Kjød og Blod af den menneskelige Aand og finder Anvendelse i Livet, glemmer man, at en saadan Kundskab ikke erhverves, fordi der undervises deri i en Almueskole, at Resultatet derfor kun er en glimrende Lectionstabel, der indskrænker Tiden for Guds Ord, Læsning, Regning, Skrivning, saa at Skolen i andre Henseender gaaer tilbage. Nu er det ganske vist, at der i enhver Videnskab gives enkelte Ting af almindelig Interesse, men disse kunne paa en let Maade forbindes med Elementerne. Med Læseøvelser og Samtale over det Læste kan forenes Meddelelse om Meget, der kan have Betydning for Enhver i det practiske Liv, med Skriveøvelser, Brevstil, Kundskab til Retskrivning, Grammatik, o. s. v., med Regning, Landmaaling og den hele Mathematik. I ethvert Tilfælde indeholde Elementerne tilstrækkeligt Stof til at bygge videre for dem, der ville videre. Vi ville her blot betragte et Fag, for hvis Udbredelse der virkes meget, ja uddeles store Belønninger, saa at ikke engang Guds Ord har Fortrin, det er Kundskab i Tydsk. Ingen vil nægte, at denne Kundskab for Mange har sin Nytte, men det har ganske vist ogsaa sin Nytte at kjende og kunne bedømme Træer, Planter, Heste, Køer, o. s. v., men derfor overlades det dog Enhver at skaffe sig selv denne Kundskab, og om en Malkepige veed, at en Hest hedder Pferd, en Ko Kuh, et Faar Schaaf, o. s. v., er temmelig ligegyldigt. For at skaffe hende denne Kundskab kan det neppe kaldes i sin Orden at indskrænke Tiden til Guds Ord, o. s. v. for alle Børn. Desuden viser Erfaring

tilstrækkeligt, at der ved Ophold blandt Tydske læres mere Tydsk i 4 Uger, end ved Skoleunderviisning et heelt Aar. Jeg forstaaer ikke, hvorledes Mænd, der have en ganske anden aandelig Fordannelse, kunne tro, at Almuebørn kunne lære Tydsk, der for dem er et fremmed Sprog, i den korte Tid, som Skolen dertil kan tilbyde, naar de selv betænke, hvor megen Tid de have anvendt paa at lære Latin, for ikke at tale om Græsk, uden at de paa faa Undtagelser nær have bragt det saa vidt at kunne føre en ordentlig Samtale paa Latin, vist sjelden at kunne gjøre sig forstaaelig for en romersk Malkepige. Den danske Regjering befalede dansk Kirke- og Retssprog, hvor Folkesproget var dansk, at i de sprogblandede Districter hver Mand havde Lov til at vælge, i hvilket Sprog hans Sag skulde forhandles, og at Øvrigheden skulde skrivtligt og mundtligt svare i det Sprog, den blev tiltalt i, og dansk indførtes ikke i nogen Almueskole, hvor Folkesproget var tydsk. Jeg forstaaer ikke, hvor der i Tydskland derover kunde hæves et Ramaskrig, ja selv i Diplomatien føres Besværing, da der senere er indført tydsk Underviisning i alle Skoler med dansk Folkesprog, da alle Anordninger skulle meddeles paa Tydsk, enten Folk forstaa det, eller ei, og dansk Skrivt kun af Naade undtagelsesviis modtages. Hvad vilde man vel have sagt, naar den danske Regjering havde gjort det Samme i Holsteen og erklæret det kun for en Overgang, indtil alle kunde dansk? At denne tydske Fordring for Sproget ikke skaffer mange Venner blandt Naboer, kan sees i Elsas og Lothringen, Overitalien, Ungarn, Posen og Polen, de russiske

Østersøprovindser, o. s. v. Det synes mig tvivlsomt, om nogen Domstol kunde idømme mig Straf for en Meddelelse, jeg ikke havde forstaaet. Den er jo ikke en Meddelelse. Hvad der iøvrigt her er sagt om Sprog i en Almueskole, gjælder i større eller mindre Grad om alle for at være en nyttig Borger ikke nødvendige Kundskaber. — Vi komme til et andet vigtigt Punct, det tvungne Skolebesøg. Det er klart, at Tvang er under Omstændigheder berettiget, men lige saa klart, at den Unges Værdighed og Duelighed til at være et nyttigt Medlem af Samfundet ikke afhænger af det Antal Dage, der tilbringes i Skolen, men af den aandelige Modenhed, som er erhvervet. Det er derfor aldeles rigtigt, naar den danske Skolelov tillader at fritage Børnene fra den ordinaire Skolegang, naar de ere 13 Aar og have erhvervet sig, hvad Staten kræver. Mere er den ikke berettiget til at forlange. Efter Schulordn. 24. Aug. 1814 skulle Børn besøge Skolen det sidste Aar før Confirmationen, og Regjeringen i Slesvig bestemmer Fritagelse for den ordinaire Skolegang, især om Sommeren, afhængig af Alderen, 11 Aar, og mange minutieuse Bestemmelser. Jeg kan ikke ansee Staten berettiget til at fratage Forældrene Brugen af deres Børn, naar de itide have sørget for, at Børnene præstere, hvad Staten kan forlange. En saare uheldig Indretning er Skolegang, som i Danmark, blot hver anden Dag.

En nærmere Motivering heraf er udeladt.

Jeg har ofte under min tidligere Embedsførelse udtalt for Ministeriet, at Danmarks ellers saa vel organiserede Skolevæsen, for hvilket der ellers bragtes

saa store Ofre, aldrig vilde hæve sig paa det Standpunct, det burde, før man kom bort fra den uheldige Idee om halv Skolegang. Børnene skulle sikkerligen lære at arbeide, men man give dem dertil en mere sammenhængende Tid, saa kunne de anvendes til Arbeide, og have deres Interesse og Tanker der, naar den Tid er, og ved Skolen, naar den Tid er. — Paa to Ting har jeg baade som Sognepræst og Biskop lagt liden Vægt, Lectionstabel og Lærebøger. Naar Skolen giver et godt Resultat, er det et Beviis, at der er anvendt en passende Tid paa Underviisningen, er Resultatet slet, saa er det Lærerens Skyld. Den nødvendige Tid vil aldrig kunne nægtes ham. At der i en Skole skulde findes Lærebøger med ligefrem fordærvelige Lærdomme, lader sig ikke tænke, og at indføre Lærebøger med ligefremme religiøse eller politiske Partianskuelser nytter ikke stort, naar de ikke stemme med Lærerens Anskuelser. Han hjælper sig fra dem, lærer Børnene i det Høieste paa visse Spørgsmaal at svare med visse bestemte Ord. At en god Lærebog er bedre, end en maadelig, er vist, men selv ved Veiledning af en mindre god Bog kan en duelig Lærer tilveiebringe et godt Resultat. Hovedsagen er Læreren, og uden særegne Grunde bør aldrig en Lærebog, til hvilken Læreren nu engang har vænnet sig, forandres. Især gjælder dette Lærebøgerne i Religionen. De store Anbefalinger af Skolebøger ere ofte blot Boghandlerspeculation. De herværende preussiske Skoleautoriteter have for en stor Deel fordrevet Aanden af Skolerne ved en vidtløftig Protocolføring, som dog aldrig bliver gjennemstuderet, og om det end skeete,

dog aldrig vilde kunne bidrage til Aandens Uddannelse, ved en Mængde Forskrivter om Methoden, samt ved at paatvinge Lærerne andre Lærebøger, til hvilke de ikke ere vante. Enhver Lærer har sin særegen Methode, som hvert Menneske sin særegne Maade at være paa, og denne vedkommer ikke Tilsynsmanden, naar Resultatet er godt. Læreren er ikke Underofficeer, der skal danne Soldater til ubetinget Lydighed og visse Færdigheder, han skal danne Aanden saa vidt muligt til selvstændig Eftertanke og vække Følelsen. Naar jeg som Visitator i en Skole fandt et godt Resultat, navnligen Aand i Børnene, var Methode, Lectionstabel og Lærebøger mig temmelig ligegyldige.

En anden langt større og med langt flere personlige Fortrædeligheder forbunden Vanskelighed var Sognets Fattigvæsen, efter Stiftamtmandens Erklæring det værste i hele Ribe Stift. Tiderne vare daarlige og Bondestanden fortrykt. Søfarten hævede vel adskillige unge Mennesker, men især Efteraarsstormene berøvede ogsaa adskillige Familier deres Forsørgere, og gamle Sømænd, der ikke have beholdt Noget tilovers, ere uheldigt stillede, passe hverken paa Land eller Sø. Hvert 10. Menneske i Sognet erholdt offentlig Hjælp, deriblandt baade Medlemmer af Skipper- og Gaardmandsfamilier. Med et saadant Fattigvæsen følger altid en betydelig Demoralisation, og skjøndt i Ballum indskrænket til enkelte Familier, voldte den dog betydelig Byrde. At et saadant Fattigvæsen ikke med Held kunde bestyres uden velvillig Bistand fra Politiautoriteternes Side, og at denne burde være viist en ung Mand, er klart, men dette var langt fra Til-

fældet. Der mødte mig strax flere ubehagelige, selv til Personligheder udartende Sager. I M(iolden) havde man før min Tid brugt Midler for at fordrive en Mand, som let kunde falde til Byrde, og Ballum Sogn brugt Contramiddel, men Præsten havde begaaet den Dumhed i Fattigprotocollen at notere derom. Sognet maatte bøde for Præstens Feil. I S(kads) havde man betalt en ussel, epileptisk Person for at givte sig med en lige saa ussel i Ballum hjemmehørende Person, men uden at notere det i Protocollen. Ogsaa her tabte Ballum, men i intet Tilfælde ydedes Bistand til at oplyse Sagens sande Sammenhæng. Jeg saa dog heraf, hvor nødvendigt den yderste Klogskab var, navnligen i Alt at iagttage Lovens Former, hvad der mit hele Liv har været mig til Gavn. Hos Naboer kunde jeg, som omtalt, ikke erholde Raad og Hjælp. Den grevelige Oppebørselsbetjent Nielsen var mig ved sin store Retsindighed og sit nøie Bekjendtskab til alle Sognets og Egnens Forhold en udmærket Støtte. I Døstrup havde man nogle Aar tidligere bygget et Fattighuus indrettet til flere Familier, og man havde allerede før min Ankomst paatænkt en lignende Foranstaltning i Ballum, thi Noget maatte der gjøres. En saadan Anstalt besluttedes derfor, men som almindelig Forsørgelses- og Arbeidsanstalt og ikke til enkelte Familier. Efter Overenskomst med Sognets samtlige Gaardeiere kjøbtes der en Gaard i Byen Bodsbøl omtrent midt i Sognet. 1828 vare Landeiendommene, som bekjendt, meget billige. Gaarden udparceleredes, saa at Land til omtrent 4 Køer blev tilbage. Huset indrettedes med 3 Arbeidsstuer, samt, foruden Kjøkken, Sygestue, et Rum

til at indespærre Balstyrige, en Deel Soveværelser. Alt førtes under en Husholdning, og alle Alumner betragtedes som henhørende til en Familie. En Opsynsmand blev antaget, og streng Orden maatte holdes. Enhver erholdt sin Gjerning anviist. De qvindelige Alumner maatte forrette Tjenestepigearbeide, og arbeidsdygtige Mandfolk kom saa godt som slet ikke i Huset, thi Mange kunde nu hjælpe sig selv. Det blev nemlig vedtaget som Regel at optage i Huset Enhver, der forlangte fortløbende Understøttelse. Ingen erholdt Lov til at forlade Huset uden Tilladelse. Ved denne Foranstaltning blev det muligt at standse Tiggeriet og holde Børnene til Skole og videre Orden, samt var man fri for Uleilighed med at anbringe Tiggere og Vagabunder. Ved første Indretning optoges, om ret erindres, 56. Mine Erfaringer med Hensyn til Fattigvæsenet har jeg siden som Præst i Nottmark ved flere Leiligheder ladet trykke, og skal, for ikke senere at komme tilbage derpaa, her meddele min literaire Virksomhed i denne Henseende. I Danmark gjaldt den Bestemmelse, at Fattiglemmer ikke kunde givte sig uden enten vedkommende Communes Tilladelse eller at betale tilbage, hvad de i Fattigunderstøttelse havde modtaget. I Hertugdømmerne var endnu ikke denne Bestemmelse gjort gjældende. Et Tilfælde gav mig Anledning til i Altona at lade trykke en liden Broschure „Ueber das Heirathen der Armen und das dabei betheiligte Recht der Communen“ (1832), i hvilken jeg paa Grund af den almindelige Retssætning, at Ingen er berettiget til ved en ensidig Handling at paaføre tredie Mand Forpligtelser, troede at kunne paavise, at et

Fattiglem, der havde viist sin egen Udygtighed til at forsørge sig selv, aldrig kunde være berettiget til ved Givtermaal at paalægge Communen at forsørge en heel Familie foruden ham selv, hvad der desuden, som oven viist, førte til Skandaler. Loven blev siden ogsaa her gjort gjældende, men er af den preussiske Regjering ophævet. Fattigforholdene i Nottmark i Sammenligning med Forholdene i Ballum gave mig Anledning til nærmere at tænke over Fattigvæsenets Natur, og jeg meddelte mine Anskuelser desangaaende 1834 i et i Altona trykt Skrivt „Critik des Armenwesens.“ Jeg gik ud fra, at det er en anerkjendt Sag, at det er den borgerlige Lovs, saavelsom Kirkens, Opgave at realisere den guddommelige, i Skabningens Natur tilkjendegivne Villie i det menneskelige Samfund. Skaberens Villie er det, at alle Mennesker skulde udgjøre en Enhed og høre tilsammen, saa at det er den Enkeltes Opgave at virke for fælleds Vel, og kun ved at virke for fælleds Vel kan den Enkelte selv befinde sig vel. Dette finder sit Udtryk i Christendommen ved Pligten at elske Gud over Alt og sin Næste som sig selv; men Kjærlighed kan ikke være Gjenstand for et borgerligt Lovbud, der kun kan bedømme og paabyde Gjerninger. At hjælpe sin Broder er en Kjærlighedspligt, i Kirken og af Christendommen foreskrevet, men som ingen borgerlig Lov kan byde, at beskytte Liv og Evne til at virke i Samfundet er borgerlig Pligt, uafhængig af Kjærligheden, skjøndt bydende Kjærlighedsgjerning. Medens man tidligere vilde henlægge al Hjælpen til Kirken, blev ikke sjelden den borgerlige Beskyttelsespligt forsømt og megen Nød

ikke afhjulpen, hvor Kjærligheden bortraisonneredes; og medens man i nyere Tid vil gjøre Kjærligheden til en borgerlig Pligt, har man svækket Kjærligheden og Alt, hvad der udflyder af, at det Gode udøves af Kjærlighed. Min Overbeviisning om, at den gjældende Fattiglovgivning i denne Henseende har feilet, i Virkelighed har givet Kjærligheden i Politiets Hænder, er i ovennævnte Skrivt søgt begrundet. I Nottmark var Folketallet 1500, i Ballum 13—1400, i Nottmark foruden en udpagtet Hovedgaard 40 Gaardeiere, forresten Kaadnere og Inderster med Land til 1—2 Køer, foruden nogle uden Jord; i Ballum var 64 Gaardeiere, forresten Huuseiere for største Delen uden Jord. Søfart i begge Sogne omtrent af lige Betydning. Forholdene med Hensyn til Pauperismen og Næringsveiene vare altsaa omtrent lige, men i Notmark lode Gaardeierne sig ikke betale for hver Kjørsel eller anden mindre Tjeneste, blev i Sygdomstilfælde baaret Mad af Byens Gaardeiere, vaaget, hentet Læge, o. s. v. uden Betaling, antog Bonden sig ofte fattige Børn, hjalp Slægtninge, o. s. v., kort blev Alt betragtet fra Kjærlighedens Standpunct som en Gave til Nødlidende. I Ballum derimod havde den Anskuelse gjort sig gjældende, som overalt hvor Fattigskatten er høi, at enhver Hjælp til Trængende er en Gave til den Rige, og blev derfor Alt skrevet til Regning. Den private Velgjørenhed var derved for en Deel heelt tilintetgjort, hvorunder ikke blot de, der nøde offentlig Understøttelse, lede. I Nottmark var 1 Mark Cour. (1,20 Mk.) qvartaliter af hver Gaardeier tilstrækkelig, af de mindre Eiere $^1/_8$ eller $^1/_{16}$, medens i Ballum det Mangedobbelte udkrævedes. Det

er min fulde Overbeviisning, at der i Nottmark kunde være blevet sørget for de Fattige lige saa godt, om ikke bedre, uden det tvungne Fattigvæsen, blot med nogle i det forandrede Retsforhold grundede Forandringer i den positive Lovgivning, hvad der i Skotland med Held er forsøgt. Fattiglovgivningen skulde ikke have gjort den christelige Kjærlighed til Gjenstand for den borgerlige Lovgivning. Den almindelige Nød skulde have været overladt den private Velgjørenhed under Kirkens Ledelse, ikke ved almindelige Subskriptionslister, men ved at fremstille Nøden i alle enkelte Tilfælde. Man kan se, hvad der ved saadanne Leiligheder indkommer, og det vilde da aldrig mangle paa Velgjørere, der ved Legater og gavnlige Indretninger vilde erhverve sig Tak. Alt blev da en virkelig Velgjerning for de Fattige og ikke et Bidrag til de Rige. Det tør ansees for en afgjort Sag, at jo mere man sætter Moralen, der har sin Rod i Sindet, i bestemte Gjerninger, desto mere taber Moralen selv sin Kraft. Saaledes naar man kan høre, at det man skjænker de Fattige, skjænker man kun de Rige. Den umoralske Fattigdom maatte fjernes fra den kirkelige Bestyrelse og overlades Politiets Omsorg i Tvangsanstalter, vel rettest for større Districter. For særegne Ulykkestilfælde, f. Ex. Sindssyge, maatte Staten særskilt sørge. — I den omtalte „Critik des Armenwesens“ var et Capitel om Arbeidshuuse. En Præst i det sydlige Slesvig indrettede et Arbeidshuus efter dette Capitel og blev Ridder af Dann., siden erholdt han 300 Dlr. Cour. for en Afhandling om Fattigvæsenet, der dertil var excerperet deraf. Paa Opfordring skrev

jeg og i en tydsk statsøconomisk Journal flere Afhandlinger om Fattigforsørgelsen, tildeels Critiker.[1]) Altid hævdede jeg, at det er Daarskab at tro ved Pengebidrag at kunne standse Tiggeri. Lediggang er alt for behagelig, og intet Arbejde af sædvanlig Slags kan erstatte Indtægt ved Betleri. Særskilt søgte jeg at hævde kort Tid til Hjemrets Erhvervelse. Ved lang Tid til Hjemrets Erhvervelse, f. Ex. som dengang her 15 Aar, tænker man kun paa dem, man slipper, og ikke paa dem, der kommer, tænker man ikke paa det Haarde, der ligger i at udstøde en Familie fra det Hjem, hvor den har Venner og Hjælp, for at henvise den til en fremmed Egn, maaske blot fordi Faderen der er født. Hvad der ikke kan være til Gavn for den Fattige selv, kan heller ikke være det for dens Forsørger. Ved en kort Hjemretstid, 2 Aar, som i Preussen og Norge og maaske flere Steder, vil i Regelen Hjælpen være at yde der, hvor Nøden er opstaaet, thi Ingen vil let erholde Ophold i en Commune umiddelbart før Nøden indtræder. Ved en kort Hjemretstid hindres ogsaa Fordrivelserne, thi det er umueligt hver to Aar at bortjage alle Fremmede, og erhverves Hjemret vistnok snart, men tabes lige saa snart. Denne fortjener afgjort Fortrinet.

Mit Forhold til Beboerne i Ballum var i det Hele, som jeg antager, meget godt. I den sydlige Del af Sognet vare hellige Forsamlinger, der stode i Forbindelse med Christiansfeld. Min Formand havde

---

[1]) Rau u. Hanssen, Archiv d. polit. Oekonomie N. F. 6. Bd. (1847).

skaffet sig mange Uvenner ved den vist ikke kloge Maade, paa hvilken han virkede for Afskaffelsen af Kingos og Indførelsen af den evangelisk-christelige Psalmebog. Det har altid været min Anskuelse, at en Præst maa være meget varsom overfor religieuse Anskuelser, navnligen overfor religieuse Lærebøger og Psalmebøger. Det, der skaffer os Trøst og Kraft i Livets mangehaande Forhold, er os meddelt i Ord og Former, til hvilke vi saaledes have vænnet os, at vi tabe Opbyggelsen, naar de fremtræde paa anden Maade. Navnligen er Psalmebogen Folkets Bibel, og der læses 10 Gange i denne mod een Gang i Bibelen. Om man derfor end erkjender en Psalmebogs Ufuldkommenheder, saa maa man dog atter og atter betænke sig, inden man berøver Folk Psalmer, paa hvilke de sætte Pris, fordi de have skaffet Trøst og Opbyggelse. Man veed ikke, om andre Psalmer, som vi give Fortrin, ville erstatte det tabte. Derfor kunde jeg som Biskop heller ikke deeltage i Agitationen for Roskilde Convents Psalmebog, og fandt heri fuldkommen Sympathi hos Mynster. Selv det oeconomiske Synspunkt er ikke uden Betydning. Ved min Ankomst til Ballum var dog Psalmebogsstriden overvunden, men de hellige Forsamlinger vedbleve. Skjøndt jeg troede at kunne mærke, at de „Hellige“ ikke vare ganske tilfredse med den nye Præst, saa var jeg dog i deres Øine nok bedre, end den gamle, og vi levede i udvortes bedste Forstaaelse. Jeg gik ud fra, at saa længe de ikke gjorde sig skyldige i lovstridige Handlinger, vedkom det ikke mig, hvad de tænkte, og kunde det lige saa lidet forbydes dem at samles for at synge og bede, som for

at forhandle Dagens Nyheder. Byens Lærer, et ungt Menneske, instruerede jeg i sin Underviisning at vogte sig for Alt, hvad der kunde hentyde paa Forsamlingen og mueligen svække Børnenes Agtelse for deres Forældre. Ved at foredrage Christendommen i al dens Simpelhed vilde vel en Tidlang underlige Modsætninger findes i samme Person, men det Forskruede dog tilsidst forsvinde. Det Samme iagttog jeg, naar jeg talte med dem, i mine Prædikener og ved Confirmandunderviisningen. Ved Forfølgelser rettes aldrig forskruede Meninger, skal det ske, maa det ske ved Kjærlighed. Jeg erfarede, at de „Helliges“ Forsamling bestod af tre Classer: 1. nogle velmenende oprigtige Christne, der forargedes over Manges letsindige og ugudelige Levnet. 2. en betydelig Deel enfoldige, tildeels hysteriske Fruentimmer. 3. Adskillige, der førte et forargeligt Levnet, og for hvilke det Hellige kun var Skalkeskjul. Ikke faa Vanskeligheder voldte mig de oeconomiske Forhold. Præstegaarden var meget forfalden, og Landet ved at udleies bragt i en saadan Tilstand, at det ikke var til at udleie for nogen antagelig Pris. Men uagtet alle de her omtalte Vanskeligheder havde jeg vundet Sognet med Stillingen kjært, og vilde maaske ikke have søgt bort derfra saa snart, hvis ikke min Svigerfader, der var nær ved at maale Livets Lykke efter Afstanden fra egen Bolig, netop havde drevet saa stærkt derpaa. Jeg søgte derfor hos Hertugen af Augustenborg om Nottmark, blev af ham kaldet, og min Udnævnelse af Kongen stadfæstet 30. Juni 1830. Den 8. Aug. holdt jeg Afskedsprædiken i Ballum. Den 9. Aug. forlod jeg Sognet, samme

Dag da Ludvig Philip besteeg Thronen i Frankrig, og 15. Aug. blev jeg indsat i Nottmark. Min egentlige præstelige Virksomhed saavel i Nottmark som i Igen tilbød fra nu af saare lidet af almindelig Interesse, men des mere min Stilling til de ydre Forhold.

Min Stilling som Sognepræst i Nottmark 1830—1845. Vel stod Als, saavelsom Ærø og Tørninglehn, under Kongerigets Kirkehøihed, og de samme kirkelige Love gjaldt i Nottmark som i Ballum. Alligevel kunde det ikke undgaaes, at de civile Forhold udøvede betydelig Indflydelse paa mange kirkelige Forhold. Hvilken Myndighed den gamle Adel og endnu mere Middelalderens Lehnsherrer udøvede, er noksom bekjendt. Alligevel havde dog Fyens kraftige Biskopper i en ganske anden Grad end Danmarks for en stor Deel middelmaadige Regenter forstaaet at haandhæve deres Autoritet paa Als. Den Sidste, der i denne Henseende gjorde aabenbare Forsøg paa at erholde, hvad han kaldte den geistlige Jurisdiction, var Hertug Hans d. yngre, Søn af Christian III., Broder til Frederik II. (1564—1622), dog forgjæves og uden andet Resultat, end at de følgende Konger med stor Skinsyge vaagede over deres geistlige Autoritet paa Als. Hertug Hans' Efterkommere tabte efterhaanden for en stor Deel deres Anseelse. Dog hævede den sig en Deel derved, at der var Udsigt for den augustenborgske Linie til at kunne faa Arveret til de Plønske Lande. For at bevæge Augustenborgerne til at give Slip paa Arveretten erholdt de 1764 en Deel Godser paa Als. Da nu den Plønske Linie uddøde paa Glücksborg 1779, klagede Augustenborgerne over, at der var

skeet dem Uret. Efterhaanden søgte dog Regjeringen i Kjøbenhavn af politiske Grunde at skaffe sig Venskabsforhold til Augustenborgerne. Hertug Frederik Christian (d. 1814) var bleven givt med Frederik VI.s Søster og indtog i Kjøbenhavn betydelige Stillinger, indtil tilsidst ogsaa Venskabet mellem dem kjølnedes. Hans Søn Christian August, den sidste Hertug paa Augustenborg, havde ved at studere sine Forfædres Historie, samt som Dattersøn af den danske Konge, erholdt høie Tanker om sig selv, og fandt det under sin Værdighed at skulle være simpel Godseier, skjøndt han ikke var andet. Han tog Hertug Hans d. yngre til Forbillede og optraadte saavel overfor Regjeringen som overfor sine Undergivne paa Godserne paa en Maade, der berøvede ham Yndest paa begge Sider. At der overfor ham Nogen skulde kunne tale om Lov og Ret, kunde han ikke taale, kun Domstolene maatte han anerkjende. Dog havde han ifølge den gamle Patrimonialret Forslagsret til Dommerne i nederste Instanz, altsaa i Virkelighed Udnævnelsesret. Vi vide Alle, at den nederste Instanz staaer i nærmeste Forbindelse med Befolkningen, og altsaa i det daglige Livs Forhold udøver den største Indflydelse. Det stod altsaa i Hertugens Magt at have en Dommer, som deelte hans Anskuelse om hans fyrstelige Myndighed, og som han kunde antage vilde give ham Ret i de i denne Henseende tvivlsomme Spørgsmaal. En saadan Dommer blev i hans Tid udnævnt efter først ½ Aar at have været constitueret. Men maatte Hertugen end i judiciel Henseende være underkastet de høiere Domstoles Kjendelser, saa udøvede han i administrativ

Henseende en større Autoritet. Han var den overordnede Administrator, Mellemmand mellem den høieste Regjeringsautoritet og den locale Administration, kunde udnævne Præster, Skolelærere, de underordnede locale Bestillingsmænd. Det vil være klart, hvilken Kilde til Utilfredshed der laa i, at Hertugen som selv den største Eiendomsbesidder kunde afgjøre Collisionstilfælde mellem de forskjellige Eiendommes Forpligtelser. Aabenbart benyttede han sig ikke altid paa bedste Maade af sin virkelige eller formente Ret i denne Henseende, jeg er overbeviist om, ikke af Havesyge, men for at vise sin Magt. Om Taknemmelighed havde han et mærkværdigt Begreb. Det Første, han forlangte af Enhver, der skyldte ham en Stilling, var at deele hans Anskuelser om de fyrstelige Rettigheder. At vove, at udtale en anden Mening, var Utaknemmelighed. At han derfor erholdt megen Grund til Klage over Utaknemmelighed, er at forstaa. Nogle Exempler kunne forklare Hertugens Stilling i Districtet. Hans Fader havde som særskilt Begunstigelse erholdt Tilladelse til at have et Apothek paa Augustenborg. Den Første, der blev concessioneret dermed, erholdt af Hertugen Tilladelse til mod Betaling at overdrage Apotheket til en Anden, og denne erholdt af Hertugen den Forsikkring, „dasz wir nicht ohne erhebliche Gründe“ vilde gjøre Indvending mod Apothekets Overdragelse til en Anden, altsaa ogsaa til Arvingerne. Manden døde, og Hertugen tilegnede sig nu Apotheket, tog det fra de fattige Arvinger med den Erklæring, at han selv kun havde at bedømme sine Grunde, thi anden Grund angav han ikke. Da den Betingelse, der var gjort

for Apothekets Overdragelse, kun var, hvad der gjælder for hvert andet Apothek, saa opstod en Proces. Hertugen vandt sin Sag, forøgede sin Myndighed, men vistnok ikke sin Agtelse, hvad en af Dommerne selv har udtalt for mig. En Sag havde Hertugen med Bønderne om Districtscassen, det er om de communale Bidrag til Districtets Criminal-, Physicats-, Veivæsen, o s. v. Hertugen bidrog ikke dertil af sine Eiendomme, medens Bønderne ansaa ham for pligtig, og desangaaende vilde indgaa med et Andragende til Regjeringen. Han lader da, saa vidt erindres en Søndag Formiddag, alle deres communale Representanter indstævne paa Slottet, træder ind for dem i fuld Gala og overøser dem paa den forfærdeligste Maade med Skjældsord for deres Forhold, samt demitterer dem uden at lade Nogen komme til Orde. Strax ovenpaa bortjager han alle Hopper, der kom til hans Hingste, samt opsiger han alle i Districtet udestaaende Capitaler. I sig selv var Sagen dog meget simpel, thi enten var han skyldig, og da kunde han som ærekjær Mand ikke forlange at være fri, eller han var ikke skyldig, og da maatte det være ham kjært, at Bønderne bleve overbeviste om, at Retten var paa hans Side. I ethvert Tilfælde maatte en lovlig Afgjørelse af Spørgsmaalet kun kunne have været ham kjær. Det er imidlertid meer end sandsynligt, at hans juridiske Consulenter ikke have givet ham det bedste Haab om et for ham gunstigt Udfald, thi under sin Tale forløb han sig i den Grad, at han sagde: „Her kan i have mig,“ og kort efter blev det foranlediget, at Nogle kom op for at bede om Forladelse. Han bevilgede nu af Naade et aarligt

Bidrag, dog ikke som Pligt paa Eiendommene og heller ikke svarende til et lovligt Bidrag. Dermed hvilede Sagen, indtil Eiendommene senere ere erkjendte pligtige, men Hertugen undgik paa denne lidet priselige Maade at maatte erkjende, at der var Noget, som han maatte finde sig i, og som ikke afhængde af hans Naade. Fremdeles: Da 1804 en Lov bestemte, at ubestemt Hoveri ikke maatte finde Sted, blev Sagen paa de fleste af Hertugens Godser saaledes ordnet, at hvert Bol foruden en aarlig Afgivt skulde gjøre 18 Dage Hovarbeide i Høst og Vaar, hvorimod Bolene skulde være arvelige med alle Rettigheder, som Arvefæsteeiendommene i de kongelige Amter havde eller vilde have. Paa Kieding Gods ved Apenrade bleve de efter længere Forhandlinger enige om Hoveriets Afløsning mod en Sum af 650 Daler Cour. = 2340 Mark, en aabenbar meget høi Sum, thi senere afløstes de 18 Dage paa alle Gaarde mod 425 Daler Cour. = 1530 Mark. Afløsning er altid beregnet paa at skaffe den Berettigede Erstatning, og ikke at skaffe ham videre Fordeel, kunde altsaa kun i foreliggende Tilfælde være beregnet paa at erstatte, hvad Gaardene nu vare mindre værd. 2340 Mark for 18 Dage i Aaret er 130 Mark for hver Dag, og efter 4 % 5,20 Mark for hver enkelt Dag. Det kan være den Forpligtede 93,60 Mark Skade i Aaret at skulle indrette sit Avlsvæsen efter i den travleste Tid i 18 Dage at skulle undvære Folk og Heste, men Gaardene vilde sikkert ikke give 93,60 Mark mindre i Udbytte eller Pagt. Dette var imidlertid en Overenskomst, mod hvilken der altsaa intet lod sig sige. Til Overenskomstens retslige Fuldbyrdelse ud-

fordredes nu blot, at Fæstebrevene erholdt en Paategning, at Hovdagene vare afløste; men Hertugen fandt det rettest, at Bønderne erholdt heelt nye Fæstebreve. Efter saare lang Parlamenteren om at se Concepten til disse erholdt de en Løverdag i Mai 1847, da den halve Sum om Mandagen skulde betales, Concepten paa Tydsk. Det var aabenbart ikke anlagt paa at give Bønderne lang Tid til Overveielse. Paa Forlangende blev Terminen dog udsat til Torsdag. I Conceptens § 1 stod: „es ist dies lediglich eine private Feste,“ at Bønderne altsaa ikke havde andre Rettigheder, end der indeholdtes i dette Document, og altsaa vare udelukkede fra muelige Begunstigelser i de kongelige Amter. I § 4 stod, at Bonden skulde behandle Bolet „wirthschaftlich“, og hvis han uagtet 2 Gange Advarsel ikke gjorde det, var den fyrstelige Godseier berettiget til „ihm die Hufe zu nehmen und sie einem Andern zu verfesten.“ Hvad man nu end vilde dømme om Qvaliteten af Hertugens Overeiendomsret til Jorden, saa var det dog vist, at Huusene vare Bøndernes uindskrænkede Eiendom, opførte for deres egne Penge. Man skulde næsten ikke tro, at nogen Godseier af Ære kunde ville gjøre Forsøg paa at formaa Folk til at betale 650 Daler Cour. for at give ham Retten til at fratage dem deres lovlige arvelige Eiendom, selv deres for egne Penge opførte Huuse. Nogle mig bekjendte Mænd ønskede at høre min Mening om de nye Fæstebreve. Jeg henviste dem til en Advokat, men kunde dog ikke nægte at oversætte Actstykket. Jeg skal ikke nægte, at, da jeg havde læst det, lagde jeg det paa Bordet med den Erklæring, at skulde jeg give

650 Daler Cour., saa gav jeg dem for at faa de gamle Fæstebreve, naar jeg havde de nye, og ikke omvendt. Hertugen fik dette at viide og udelukkede mig fra sit Taffel, hvorved han ikke forhøiede sin og ikke skadede min Anseelse. Iøvrigt bleve Fæstebrevene forandrede.

Til den første Stænderforsamling 1836 var Provst Ebbesen i Svenstrup bleven valgt, og Chr. Bonefeld i Ulkebøl som Suppleant. Da Ebbesen lige i Begyndelsen døde, blev Bonefeld indkaldt. Den stolte Hertug faldt det aabenbart tungt at skulle finde sig i, at en af hans egne Bønder havde Stemme lige saa godt som han, og i Regelen stemte imod ham. Ved første Valg var Bonefelds Valgbarhed bleven undersøgt og anerkjendt. Dette maatte ved andet Valg hindres. Bonefelds første Kone havde erholdt Bolet derved, at en ældre Søster, der var den egentlige Arving, traadte tilbage. Bonefeld betalte Bolet. Istedenfor nu at affatte en Kjøbecontract renoncerede blot den ældre Søster paa sin Ret til Fordel for den yngre Søster. Bolet var altsaa formelt hendes. Da hun efter nogle Aar blev syg, oprettede hun et Testament, i hvilket hun erklærede, at Bolet var erhvervet ved hendes Mands Penge og derfor ved hendes Død maatte tilhøre Manden. Hun døde efterladende en Søn, der altsaa uden Testament var Bolets lovlige Arving og Eier, men Ingen paatalte Sønnens Ret, og da han var bleven myndig, mødte han i Retten og erklærede, at han respecterede sin Moders Villie og kun som sin Faders Arving vilde modtage det. Ved første Valg var ogsaa Bonefeld bleven anerkjendt som Eier, men ved andet Valg er-

klærede det lydige Valgcollegiums Fleerhed Bonefeld for ikke at være Eier, og han blev udslettet paa Valglisterne. Hertugen maatte nu være conseqvent, og vilde paa Rettens Vei tvinge Sønnen til at være Eier og løse Fæstebrev efter saa mange Aars Forløb. Sønnen blev ogsaa af den af Hertugen selv udnævnte Dommer paa Augustenborg dømt til at være Eier, samt til alle Omkostninger, men appellerede Sagen, og i begge høiere Instanzer tabte Hertugen, i sidste endog med alle Omkomstninger. Bonefeld bekjendtgjorde Sagen, thi Hertugens Parti havde haant ham, som om han uberettiget havde tilsneget sig Valgbarhed, og sluttede med at tilføie: Saaledes har altsaa min Søn maattet føre en Proces gjennem alle tre Instanzer, fordi han ifølge det 4. Bud vilde ære sin afdøde Moders Villie og ikke fordrive sin Fader fra en Eiendom, som hans Moder i det mindste nærmest havde ham at takke. Processernes Annaler opvise vist ikke mange Exempler paa, at Nogen skal frikjendes for at være Eier. Jeg kjendte Bonefeld og fulgte Sagen med megen Interesse. Imidlertid opnaaede Hertugen dog, hvad han vilde, at Bonefeld ikke blev valgt til næste Stænderforsamling, men vistnok en dyrkjøbt Seier. Det var, som omtalt, Hertugen af stor Vigtighed at have i Stænderne en Mand fra Als, der vilde slutte sig til ham og forkynde hans Lovtale. Dertil var udseet Herredsfoged, Dr. Steffens paa Nordborg. Han eiede Slottet og blev ved dets Omtaxering valgbar. Hertugen paalagde nu Alle ved første Valg at stemme paa Dr. Steffens og satte sig under Valghandlingen selv ved Bordet for at tage Protocol over, hvo der

stemte eller ikke stemte paa Dr. Steffens. Det maatte smerte Hertugen, at Steffens i det hertugelige District havde de færreste Stemmer, og at han ikke opnaaede at blive valgt. Bøndernes Representanter bleve stævnede paa Slottet og maatte høre Ondt for deres Utaknemlighed o. s. v. Naar Nogen vilde opnaa Noget hos ham og ellers blot havde Noget at tale med ham om, maatte det først eftersees, om han havde stemt paa Dr. Steffens. Begunstigelser bleve unddragne, Bestillingsmænd truede med Entledigelse. I Nørreherred gik om i hver By en Seddel om at komme med Hopperne paa en bestemt Dag til Hertugens Hingste, men med Tilføiende: „De, der ved det sidste Valg paa Augustenborg ikke have afgivet nogen Stemme for Hr. Dr. Steffens, maa ikke møde med deres Heste paa denne Dag.“ Ved næste Valg lykkedes Valget, da Bonefeld var bleven excluderet. Ved tredie Valg vovede Hertugen ikke engang at være tilstede, saa lidet som at forlange at stemme paa Dr. Steffens. Bladt paa Tandsgaard blev valgt, men inden Stænderne skulde møde, udbrød Insurrectionen.

Til alt det her Anførte, der kun indeholder Exempler og kunde formeres med en uendelig Mængde Detailler, kom de uhyggelige Jagthistorier. Hertugen havde af Regjeringen ogsaa erholdt Jagten i Nørreherred, og Vildtet gjorde stor Skade i Bøndernes til de store Skove grændsende Skove og Marker, især midt paa Øen. Det demoraliserende Krybskytteri tog derfor, især midt paa Øen, meget overhaand, og det kom saa vidt, at en ung Karl, der vilde betyde noget, maatte have viist, at han ikke, naar det gjaldt, veeg

for en Jæger med ladt Bøsse, at der dannedes Assuranceselskaber for Krybskyttemulcterne, at hele Skarer gik over Vandet for at jage i de augustenborgske Skove lige under Slottet, uden at Nogen turde røre dem, at Hertugen med sit hele Følge endog paa en Jagt 1847 blev insulteret, Dr. Steffens endog haandgribeligt. De fleste Jægere vare blevne saa forslaaede, at de aldrig forvandt det. Det var under alt dette tilsidst kommet saa vidt, at ingen Bonde, der vilde holde over sin Anseelse, kom til Hertugen uden Nødvendighed eller uden at være kaldet. At der paa Øen i det hele herskede en meget uhyggelig Stemning, er klart. Hertugen havde naturligvis sine Venner og sit Parti, overalt var man omgiven af Spioner, især da senere Politiken kom med. Enhver Yttring blev rapporteret. Vel kunde en Embedsmand, f. Ex. en Præst, der varetog sine Pligter, og ikke udtalte Andet, end hvad han for Retten kunde forsvare, for sin Person være temmelig ligegyldig ved Partiernes Domme, alligevel er dog Forholdet til en overordnet Autoritet, især en saa høitstaaende administrativ Autoritet, over hvilken man veed, at det er vanskeligt at erholde Ret, aldrig ganske ligegyldigt, da let Andre kunne komme til at lide derunder. Hertugen havde nemlig den iøvrigt priselige Sædvane i saadanne Tilfælde, der ikke berørte hans personlige Interesse, at spørge Menighederne, f. Ex. om Haandværksconcessioner. At mit Forhold som Præst paa det augustenborgske District ikke var hyggeligt, vil være let at forstaa. Christian VIII. vidste det, jeg veed ikke hvorfra, og tilbød mig 1845 ligefrem Igen Sognekald, og jeg veed med

temmelig Sikkerhed tildeels paa Grund af mit Forhold til Hertugen.

Den egentlige geistlige Virksomhed vedkom ikke Hertugen, og i denne blandede han sig heller ikke. Ved Forordningen 3. Juni 1809 var Kaldsret til Præsteembeder aldeles ophævet og forandret til Forslagsret for Adel og særskilt nævnte Godseiere. Men, som oven omtalt, ved første Vacanz i Districtet efter denne Tid 1821 udstedte Hertugen Kaldsbrev, og Regjeringen, det er Frederik VI., lod det gaa. Ligeledes udnævnte Hertugen Præsten i Adsbøl og Graasteen, skjøndt der ved alle adelige Kirker i Hertugdømmerne var Valg. Paa begge Sider nød han altsaa exceptionel Begunstigelse. For Skolevæsenet interesserede han sig ikke saaledes som hans Fader. Han ønskede ikke, at Bønderne skulde være for oplyste, og jeg veed, at en Lærer blev anbefalet ham med, at Hertugen ikke behøvede at frygte for, at han skulde lære Børnene for meget, og det skeete heller ikke. Alligevel var der i det Hele meget dygtige Lærere i Districtet, thi Bønderne bade ofte derom, og her kunde han vise sin Naade uden at skade sin personlige Interesse. Da Skolevæsenet i Danmark var ordnet ved Forordningen 29. Jul. 1814, blev der nedsat en Commission med Instrux at give Forslag om de Modificationer, som Forholdene krævede paa Als for Lovens Anvendelse. Commissionen standsedes i sin Virksomhed, dog endnu under Hertugens Umyndighed, og endelig erholdt Hertugen selv 2. Mrz. 1825 af særdeles kongelig Naade et af ham selv udkastet Regulativ approberet, uden at Gouverneur, Cancelli eller Biskop blev hørt.

Hele Regulativet gaaer, som bekjendt, ud paa, at Ingen maa have Noget at sige i Skolen, uden Hertugen selv. Dette blev vel ikke ligefrem udtalt, men laa i hans Løvte at ordne Alt, f. Ex. Oprettelsen af en Lærer-enkecasse, som aldrig kom i Stand. Paa samme Maade bleve Godserne frie for Bidrag til Skolevæsenet blot ved, at hans Godser ikke nævnedes, hvor der var Tale om Bidrag til dette. Da Godserne senere bleve inddragne, fremkom store Vanskeligheder, da Hertugens Naadesvillie dog ikke kunde gaa over paa Autoriteterne. Sin Autoritet i Skolesager viste han ved at modarbeide den indbyrdes Underviisning, hvorved der vel ikke skeete stor Ulykke, men han dog viste, hvad han turde vove at byde sin Morbroder Kongen. For øvrigt jevnedes Skolesagerne i Regelen ret godt, naar de kun kunde afgjøres af Hertugen alene, uden at Cancelliets eller Biskoppens Mellemkomst behøvedes. Den gamle Provst Burchardi var gammel og vant til at lade Alt gaa. I Forbindelse med Skoleregulativet havde Hertugen erholdt Tilladelse til for Fremtiden selv at foreslaa en Provst, hvad der og skeete 1839. Den anden Side af den præstelige communale Virksomhed tilbød færre Vanskeligheder, nemlig Fattigvæsenet. Hertugen bevilligede paa speciel Ansøgning en Deel tildeels bestemt af Faderen, og Sognenes Fattigvæsen var det overladt Overinspecteuren at antage sig. Af Gaardene selv betaltes ikke eller kun lidet Fattigpenge, saa at Hertugens Interesse ikke berørtes. Hvad der betaltes, betaltes af Forpagterne. Overinspecteuren, Hofraad Bahrt, deelte mine Anskuelser og gjorde aldrig Vanskeligheder.

En Sammenligning mellem Fattigvæsenet i Notmark og Ballum er udeladt, da den i Hovedsagen falder sammen med det ovenfor S. 50 ff. udtalte.

Min egentlige geistlige Virksomhed tilbød kun Lidet af almindelig Interesse. Mine Prædikener har jeg altid skrevet uden at holde mig til Ordene. Det Skrevne har altid mere Characteer af Afhandling, beregnet mere paa Forstanden end Hjertet. Kun meget undtagelsesviis har jeg holdt Prædiken over en Disposition. Enhver Præst maa kunne dette, men det er farligt for meget at vænne sig dertil. En Prædiken efter en Disposition kan være saa opbyggelig som forlanges kan, men kan let udarte til idelige Gjentagelser beregnede paa at udfylde en Tid. Jeg catechiserede flittigt i Kirken med Børnene, men sjelden over 1/4 Time. Hovedsagen ved Catechisation er, at man veed, hvor man vil hen, lægger Vind paa Spørgsmaal, paa hvilke kun kan gives et rigtigt Svar, og paa saadanne at bygge videre, indtil man kommer, hvorhen man vil. At give en saadan sammenhængende Række af Spørgsmaal er en ikke liden Kunst. Timelangt paa Kirkegulvet at begynde i Øst og efter mange Bugter ende i Vest, trætter Menigheden. Iøvrigt have Kirkecatechisationer langt fra den Betydning, som da Spener indførte dem. Dengang var det religieuse Samtaler med en uoplyst Ungdom, tildeels og Ældre, hvis tidligere religieuse Underviisning havde været i høi Grad tarvelig, som oftest uden videre Udvikling indskrænket til de 10 Bud, Herrens Bøn, Sacramentordene og maaske Troesartiklerne, og vel ikke engang altid dette. Balles Lærebog gjennemgik jeg catechetisk for at øve mig i at catechisere, navnligen med Hensyn til Con-

firmanderne. En Udvikling af Lærebogen lod jeg siden trykke.[1]) I Anledning af Mynsters Udkast til en Forandring i Kirkeritualet udgav jeg, foranlediget af Professor Clausen, „Betænkning i Ritualsagen af 7 Præster i Sønderherred paa Als“ (1842). Den gik især ud paa, at der ikke maatte befales for meget og Gudstjenesten ikke være for lang. En Tid lang stod den Hegelske Philosophi i stor Anseelse, og drev dog et ugudeligt Spil med Ord. Da Kieler Corr.-Blatt havde anbefalet en Hegelsk Professor i Kiel, lod jeg derimod en Artikel indrykke maaske med vel haarde Ord, samt blev derfor haardt medtaget, at jeg ikke kjendte den Hegelske Philosophi, hvortil dog føiedes, „dasz der Prediger nicht zu bedauern sei, der sie nicht kenne, und die Gemeinde sich wahrscheinlich besser dabei befinde.“ Jeg svarede blot derpaa, at der ikke kunde gjøres den Hegelske Philosophi en slettere Compliment, og dermed hendøde Sagen.[2]) Som bekjendt har den tabt al Anseelse.

Som oven meddeelt, traf min Afsked fra Ballum og min Tiltrædelse i Nottmark sammen med Julirevolutionen i Paris 1830. Ved denne, saavelsom ved dens Efterfølgere, blev hele Europa sat i Bevægelse, en Bevægelse, der tilsidst paa Grund af Hertugen af Augustenborgs Stilling paa Als, navnligen i det augustenborgske District, antog en særegen Characteer. Da jeg derved, ligesom Præsterne i Almindelighed og

---

[1]) Lærebog i den christelige Religion. Efter Veiledning af den til Skoleunderviisningen autoriserede Balles Lærebog (1837).

[2]) Polemiken findes i Aarg. 1837. Nr. 71—72.

tilsidst jeg selv i en særegen Grad, blev indfort i Politikens Labyrinth, kan jeg ikke undlade at meddele de Anskuelser, der saavel i Almindelighed, som i de enkelte Tilfælde, have været bestemmende for den Maade, paa hvilken jeg bedømte, hvad der skeete, som paa hvilken jeg optraadte. Hvad nu Statsform angaar, da har det altid været min Overbeviisning, at enhver Statsform, som ethvert menneskeligt Værk, har sin gode og sin mindre gode Side, at dens Gavnlighed eller Fordærvelighed aldeles afhænger af dens Brug, og dens Brug af den i Folket herskende Aand. Den Form, der passer for det ene Folk, passer ikke for det andet, og det er lige saa daarligt at gjøre Folkets Vel afhængigt alene af Statens Form, som Legemets Sundhed af Kjolens Snit, skjøndt begge have Betydning. I begge Henseender gives der Moder, men skal en Statsform anbefales, skal det ikke ske ved Folkets Oplysning, men ved Folkecharacteren. Historien vidner tilstrækkeligt om, at det meest oplyste Folk har brugt sin Oplysning til de største Uretfærdigheder. Det har derfor altid været min Anskuelse, at det er hvert Menneskes Pligt at slutte sig til den bestaaende Form, men i denne søge at gjøre en christelig Aand gjældende.

En Oversigt over Familielivets Betydning i de forskjellige Religioner samt over de forskjellige Statsformer og Revolutionerne i 1830 og 1848 er ikke medtaget. Som en Overgang til det følgende Afsnit giver Manuskriptet en udførlig Fremstilling af tysk Sprog og tysk Kulturs Betydning for Danmark, specielt for Slesvig, samt af dettes administrative Forbindelse med Holsten og den slesvigholstenske Bevægelse. Da Skildringen er rent objektiv og ikke indeholder nye Træk, har man anset det for rigtigst at udelade den.

Det egentlig politiske Røre, der bragte mig ind i den politiske Labyrinth, begyndte først med Sproget. Da Stænderne skulde indføres, havde Professor Paulsen i Kiel i et lidet Skrivt om Folkeligheden i Hertugdømmet Slesvig[1]) paaviist det Unaturlige i, at Tydsk i hele Hertugdømmet var Retssprog, ja i Mellemslesvig selv var Kirke- og Skolesprog, saavel som i Stæderne, skjøndt Folkesproget var Dansk i den største Deel af Landet, og hvor dette var Tilfældet, kun Faa forstode Tydsk. Jeg deelte aldeles Paulsens Anskuelse. Da Stænderne skulde indføres, og der var Taler om Petitioner, sagde min Fader, at han Intet havde at bede om, uden at Øvrigheden maatte forhandle med Folk i et Sprog, de forstode. Ved en Prioritetsforhandling i et Concursbo var nemlig en Fordring, han havde, sat paa en for lav Plads og Kjendelsen oplæst, som han ikke forstod. Ved et Tilfælde erfarede han endnu før Afslutningen, hvad der var skeet, og hans Ret blev anerkjendt. I Tilfælde af en Proces vilde det have været interessant at erfare, om en Domstol kunde erklære en Meddelelse i et Sprog, som Vedkommende ikke forstod, for at have forbindende Kraft. En Meddelelse kan det ikke engang kaldes. En mishandlet Kone forstod ikke Forhørsdommeren, og en urigtig Erklæring blev paa Grund deraf ført til Protocols. Den modsagde de afhørte Vidner, og et attenteret Mord slap med faa Dages Fængsel. En Mand er mig fortalt at have i

[1]) Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig (1831).

24 Aar betalt det dobbelte Aftægt, fordi han ikke forstod Documentet. En anden Mand, der havde modtaget en for sig gunstig Kjendelse, som han ikke forstod, lod sig af sin Modstander forlede til at slutte en for ham ugunstig Overeenskomst. Flere ugunstige Følger af Mangel paa Kjendskab til Documenternes og Acternes Indhold lade sig paavise, og man kan være overbeviist om, at mange aldrig ere komne for Dagens Lys. Man skulde derfor neppe tro, at Ophævelsen af en saadan Tilstand kunde kaldes et Forsøg paa at sætte „Wahrheit und Recht, Ehre und Leben“ i Fare, og dog er det skeet i Stænderne. Da Professor Paulsen paa den meest uforskammede Maade blev overøst med Uqvems- og Haansord af en Conrector Vollqvardsen i Haderslev,[1]) fandt jeg mig foranlediget til at meddeele ham min Sympathi og min Anskuelse, og han meddeelte mig tillige, at der havde dannet sig et Parti for at holde over den danske Statsforbindelse og tillige det danske Sprog. Til dette Parti hørte han selv. Han var født i Flensborg, men opdraget hos Salzmann i Snepfenthal ved Gotha. Han havde her lært at kjende Lykken af at høre til Danmark og derved være fri for alle Tydsklands Krige, navnligen fremmed Herredømme. Foruden ham hørte dertil Flor, Professor i Dansk i Kiel, tidligere Præst paa Sjælland. Fremdeles Overlæge, Dr. Manicus, født i Sørup i Angeln, hvis hele Opdragelse havde lidt under Sprogforvirringen. Han havde studeret i Kjøbenhavn, været ansat paa Færoerne, og var nu i

[1]) Antagelig sigtes herved til nogle Artikler i Kieler Corresp.-Bl. 1838. Nr. 5, 13—14.

Eckernførde, ret skabt til Journalist. Justizraad Jaspersen i Nordskov, Gelting Sogn i Angeln, født i Treia, den sydligste dansktalende By,[1]) Justitiarius paa nogle Godser, ikke national, men loyal og en ivrig Forsvarer af den danske Statsforbindelse i og udenfor Stænderforsamlingen indtil sin Død 1847. Wimpfen, Fætter til Fru Paulsen, Student i Kjøbenhavn 1819 fra Roeskilde Skole, studerede Jura i Kiel og blev Herredsfoged i Vies Herred, men døde snart. Pastor Jensen i Bau, der i sin Embedsvirksomhed i høi Grad generedes af Sprogforholdene, forresten ikke skabt til Journalist eller til offentlig Optræden. Tillige meddeelte han (Paulsen), at der i Haderslev skulde grundes et Blad til at forsvare Statsforbindelsen og Sprogets Ret. Uagtet, som oven omtalt, en indre Ulyst til ved Tilslutning til Partier eller Deeltagelse i Adresser at overtage Medansvar for Andres Handlinger udtalte jeg min Sympathi, samt at jeg, skjøndt generet ved mit Embedsforhold til Hertugen, dog ved Leilighed vilde levere Bidrag til Bladet. Paa Augustenborg havde man ved det sædvanlige Spioneri erholdt Oplysninger om Adskilligt, hvad der ikke blev vel optaget, skjøndt man med hovmodig Mine troede at kunne se ned paa Sligt. Som bekjendt indgav N. Lorenzen Lilholt et af Professor Paulsen conciperet Andragende i Stænderforsamlingen om Brugen af dansk Sprog i alle offentlige Forhold, hvor Kirke- og Skolesproget var Dansk. (1836). Samtidig indgav Petersen Dalby et Andragende, at der i alle nordslesvigske Skoler maatte gives Underviisning

---

[1]) J. er født i Svesing, Nabosogn til Treja.

i Tydsk, motiveret ved Trangen til Kjendskab til Sproget paa Grund af det daglige Samqvem med Syden. Det blev erklæret, at disse Andragender ikke skulde staa i Opposition til hinanden, medens dog, som begribeligt, det sidste Andragende fandt en ganske anden Sympathi i Forsamlingen. Med 21 Stemmer mod 18 gik Andragendet om det offentlige Forhandlingssprog igjennem, og eenstemmigt om Underviisning i Tydsk, samt imod blot 2 Stemmer, at den skulde ske i de sædvanlige Skoletimer. Jeg havde aabnet „Dannevirke“ med den første ledende Artikel om „Underviisning i Tydsk i de nordslesvigske Landsbyskoler,“ i hvilken jeg af de oven anførte Grunde (S. 42 f.) søgte at godtgjøre, at Skolen ved at henvise den til de sædvanlige Skoletimer leed for meget, uden at der dog udrettedes, hvad man ønskede med Hensyn til Sproget, medens der ikke kunde indvendes Noget imod, at det blev Lærerne gjort til Pligt i private Timer at meddele Underviisningen til dem, der ønskede det. Artiklen synes ikke at have været uden Virkning, thi Regjeringen resolverede i Overeensstemmelse med samme. De daværende Lærere erholdt en særlig Godtgjørelse, men Timerne bleve slet besøgte, og da de nye Lærere ingen Godtgjørelse erholdt, bortfaldt Sagen efterhaanden af sig selv. Som bekjendt satte nu Partiet Himmel og Helvede i Bevægelse for at tvinge Regjeringen til at tage Sprogrescriptet, paa hvilket dog Stænderforsamlingen selv havde andraget, tilbage. Ved allehaande lidet værdige Midler bragtes det ogsaa saa vidt, at den næste Forsamling androg paa Ophævelsen, efterat en Deel Medlemmer havde tilkjende-

givet deres Anger over første Gang at have stemt derfor. Regjeringen lod sig dog ikke skræmme. Kieler Corr.-Bl., ellers af Lornsens politiske Retning, udtalte sig for det Retfærdige i Sprogrescriptet. Jeg skrev flere Artikler for samme, blandt andet en Artikel om Umueligheden paa flere Stadier at undgaa Brugen af det danske Sprog. De bleve alle optagne, og saa vidt jeg erindrer, har jeg skrevet alle anonyme Artikler om Sagen i Bladet.[1]) Blandt de mange Ting, der forefaldt, synes dog Adskilligt ikke uden Interesse. I Anledning af Lorenzens Andragende var der til Forsamlingen indgivet en stor Petition fra det nordlige Slesvig. For nu at berøve Petitionen al Betydning skrev Hertugen fra Slesvig til Dr. Steffens, at han maatte se at skaffe en Petition tilveie i modsat Retning. Men dertil udfordredes Kunst. Steffens opsatte derfor et Andragende, i hvilket den store Vigtighed af at lære Tydsk udmaledes med stærke Farver, og hvor let det lod sig gjøre i Skolerne. Petitionen endte da med, at naar Folk kun kunde Tydsk, kunde Øvrigheden gjerne vedblive at føre Forhandlingerne paa Tydsk. At nu Folk ikke skulde være forberedte og faa Tid til at samtale derom, lod Steffens alle Byer i Nørreherred sammenkalde til en bestemt Time en

---

[1]) Aarg. 1840. Nr. 64—65. Forfatteren var den bekendte Præst Claus Harms. — Af anonyme Artikler, der lader sig henføre til Biskop H., maa nævnes „Aus dem nordl. Schleswig“ (1840. Nr. 71—72) og „Die verschiedenen Stadien im Gebrauche der dän. Sprache im nordl. Schleswig“ (1841. Nr. 75); desuden den signerede Artikel „Die nordschlesw. Sprachverhältnisse“ (1840. Nr. 101).

Eftermiddag, da han havde noget at forhandle med dem, som han dog ikke angav. For nu paa een Gang at blive færdig dermed, deelte han Herredet i 3 Deele mellem ham selv, hans Skriver og en Student i hans Huus. Da hver havde flere Byer, kunde Forhandlingen ikke være lang. Indholdet af den tydske Petition meddeeltes, maaske tildeels forelæstes. Yttrede Nogen Betænkeligheder, saa truedes paa sine Steder med danske Institutioner, navnligen den danske Accise og det danske Fæstevæsen, som om det havde nogen Forbindelse med Sproget. Faa fattede, hvad det betydede, Mange syntes, det kunde være godt nok at kunne Tydsk og underskreve tildeels af Høflighed.[1]) Et saaledes tilveiebragt Andragende fandt Hertugen det stemmende med sin Værdighed at overgive i Stænderne. Da den Deputerede Bonefeld en Tid efter bekjendtgjorde det Hele ved en Journalist i et dansk Blad, blev denne overøst paa den skammeligste Maade, men Factum var der, og i den paafølgende Strid, ved hvilken Hertugen maatte hjælpe, kun ikke i eget Navn, beraabte man sig endog paa Bøndernes gode Kaar her fremfor i Danmark, hvad der deels ikke vedkom Sagen og deels var meget uheldigt, da for ikke ret mange Aar tilbage omtrent ¼ Deel af Nørreherred havde været under Concurs eller dog Rettens Behandling for Restancer og Gjæld. Jeg tilstaaer, at Sagens hele Usselhed harmede mig, og jeg kunde

---

Jfr. om denne 1838 indgivne Petition: Allen, Det danske Sprogs Historie i Slesvig II. 213 f. Bonefelds Afsløring findes i Kjøbenhavnsposten for 25. Okt. 1839.

ikke undlade at assistere Bonefeld i Feiden. En anden Sag. Da Christian VIII. vilde komme til Als ikke længe efter Sprogrescriptets Emanation, opstod i Bønderne paa Sundeved det Ønske at takke Kongen for Rescriptet. Da man nu gjerne vilde indbilde Folk, at Bønderne selv vare misfornøiede med samme, saa maatte der fabriceres en Historie, og min Person nød da den Ære at være Ophavsmand til det Hele. Kort i Forveien havde jeg været til et Bryllup hos en Broder paa Sundeved, hvor jeg i en Samtale med en Collega og nogle Gjæster i den grevelige Inspectors Nærværelse havde yttret, at 3 Timers ugentlige Underviisning i Tydsk ikke vilde udrette meget. En saa gruelig Tale var nok til derpaa at bygge en heel Historie om Bud jeg havde sendt o. s. v. for ved mine Slægtninge at bringe den hele Tak til Kongen i Stand. Jeg blev høiligen forundret ved at høre, at der i baade det danske og det tydske Sønderborger Ugeblad samt „Itzehoer Wochenblatt“, fandtes en heel detailleret Beretning om min Virksomhed for at bringe Takken i Stand, uagtet jeg ikke havde mindste Deel deri, ja ikke engang havde vidst derom, saa at det Hele var reent Opspind uden et sandt Ord. Jeg bekjendtgjorde blot Sagen i Kieler Corr.-Bl. som „Probe nordschleswiger Sprachpolemik“. [1]) Man taug og maatte naturliigviis tie.

Iøvrigt erfarede jeg selv ved mine Bladartikler, hvor lidet en Regjering formaaer, naar den ikke finder Støtte i Embedsstanden, ja at selv Censur kan benyttes

[1]) 1840. Nr. 100.

til at hindre at forsvare Regjeringen, medens den samme Censur lader de groveste Angreb paa Regjeringen passere. Jeg sendte til „Dannevirke“ en Artikel overskrevet „Politiske Anskuelser“, i hvilken jeg søgte at vise de Modsigelser, i hvilke det herskende Parti gjorde sig skyldigt, f. Ex. at ville have Selvstyrelse, men at Folket ikke behøvede at forstaa Forhandlingssproget; at der existerede en Stat „Schleswig-Holstein“, uden at Nogen kjendte dens Flag eller Diplomati, i det Hele 8 eller 9 Modsigelser. Artiklen blev beslaglagt og aldrig frigivet. Til „Flensb. Zeit.“ sendte jeg, opfordret af Redacteur Katrup og Dr. Manicus, en Artikel overskrevet „Das Steuerbewilligungsrecht und unsere Verhältnisse“. I alle liberale Blade, baade danske og tydske, udmaledes Skattebevillingsretten som Idealet af al politisk Lykke, og med Haan overøstes Enhver, der ikke troede Enhver i Stand til at bedømme hele Statens Anliggender, men Ingen paaviste, hvorledes den dog i saa Henseende nødvendige Kundskab skulde erhverves. Jeg paaviste i Artiklen dette Raab paa Skattebevillingsret, og erklærede, dog uden Navns Underskrivt, at der principielt ikke kunde være Noget at indvende derimod; men naar en Indretning skulde gjøres, var det ikke nok at paavise dens Gavnlighed i Almindelighed, man maatte ogsaa paavise, med hvilke Midler den lod sig udføre, navnligen uden at krænke Andres Ret. At Skattebevillingsretten skulde udøves af en Forsamling, derom var det let at være enig, men naar der nu var Tale om, over hvilket Territorium Forsamlingen skulde udøve Myndigheden, da viste sig Mangelen paa Enighed. Naar der var

Tale om een Forsamling, der skulde bevillige Skatterne for et Danmark indtil Elben, saaledes som det kun existerede for den europæiske Diplomati, da opstod Strid og opregnedes alle dermed forbundne Vanskeligheder. Skulde der være Tale om to Forsamlinger enten med Kongeaaen eller med Eideren til Grændse, da oploftedes der et ikke mindre Skraal, at Staten maatte opløses, Finantserne adskilles, og det Værk tilintetgjøres, paa hvilket Danmarks største Statsmænd havde anvendt al deres Kraft. Vist er det ogsaa, at naar Partierne gaa ud fra, at Folket selv skal afgjøre sine Anliggender, da har den ene Part lige saa god Ret til at sige Nei til enhver Forandring, som den anden til at sige Ja, og kan Overeenskomst ikke opnaaes, maa det Bestaaende vedblive. Dette er en overalt anerkjendt retlig Grundsætning. Jeg vilde derfor raade først at træffe Overeenskomst om Territoriet for Forsamlingens eller Forsamlingernes Skattebevillingsret, og vi kunde da forhandle videre. Artiklen indeholdt aabenbart et Forsvar for Christian VIII.s og den danske Regjerings Anskuelse, men blev alligevel i Flensborg lagt under Beslag. Redacteuren gik med Artiklen til Pløn, hvor Kongen var, og viste ham samme. Beslaget blev vel ikke hævet, men Bladet erholdt, hvad dengang var nødvendigt, men hidtil var blevet nægtet, Avertissementsret. Skjøndt Artiklen var anonym, har jeg dog Formodning om, at den væsentligen har bidraget til den Interesse, Kongen ved flere Leiligheder viste mig, skjøndt jeg aldrig har talt med ham uden ved offentlige Presentationer nogle Ord.

Om mit Forhold til Hertugen har jeg oven talt. Han havde kaldet mig til Nottmark, og Forholdet syntes i Begyndelsen ingenlunde ugunstigt. Efterhaanden blev det ligefrem ugunstigt, især efterat Politik begyndte at spille en Rolle, og Alt, hvad man sagde og gjorde, blev ved Spioner rapporteret. En liden Begivenhed der indtraf, før Forholdet blev saa meget slet, kan jeg ikke undlade at meddele. Hertugen havde i Forbindelse med Skoleregulativets Approbation erholdt Tilladelse til selv at foreslaa, det er udnævne, en Provst. Den gamle Burchardi var svag og vant til at lade Hertugen raade. Da han Mai 1839 døde, troede Biskop Tetens at maatte sørge for Embedets interimistiske Bestyrelse og meddeelte mig Constitution, men derover blev Hertugen opbragt og lod mig ved sin Overinspecteur, Hofraad Bahrt, vide, at han ikke anerkjendte mig som constitueret Provst, samt kaldte mig op og spurgte, hvad der havde bevæget mig til at modtage Constitutionen. Jeg svarede, at det var Noget, jeg ikke havde søgt, men en Ordre fra min Biskop, og Forhandlingen endtes uden videre Ubehageligheder. Dog gav den Anledning til en meget bitter Correspondenz mellem Hertugen og Biskoppen, og Enden blev, at Frederik VI. gav Hertugen Ret til ogsaa at constituere en Provst. Da Helved i Nottmark Sogn var det eneste Skolelærerembed i Provstiet, der ikke laa under Hertugen, og i flere Aar uforsvarligt havde lidt under Vacanz, benyttede jeg Leiligheden til at gjøre Ende derpaa. Hertugen drømte ikke om, at jeg inden 10 Aar skulde factisk besætte hans Præstekald, idet mit Forslag blev taget til Følge

og hans upaaagtet. Efterhaanden blev Stillingen dog mere og mere uhyggelig, og min store Familie trængte til en oeconomisk Forbedring. Christian VIII. var bleven gjort opmærksom paa, at jeg gjerne vilde bort fra det fyrstelige District, og da derfor Pastor Ahlmann i Igen døde, bestemte han mig til hans Efterfølger, endnu før jeg indgav Ansøgning derom, og jeg blev under 4. Juli 1845 udnævnt, hvorved min Stilling aabenbart blev mere uafhængig. Jeg mærkede vistnok nu og da Hertugens Unaade paa Hofkrybenes Miner, uden at det generede mig, og jo mere denne Unaade viste sig, desto mere steeg min Anseelse paa Øen, ja videre. Egentligt Brud indtraadte ikke før i Forsommeren 1847, da Hertugen blev underrettet om min oven omtalte Samtale med tvende Bønder angaaende Hoveriafløsningen og de dermed i Forbindelse staaende nye Fæstebreve, samt min Dom om disse. Sidste Gang jeg saa Hertugen var Nytaarsdag 1847, da Augustenborgerne bragte ham om Aftenen et Lampetog, og der i en Tale lovedes ham, at naar de Danske kom, saa vilde Augustenborgerne staa som en Muur om det fyrstelige Huus. Da de Danske kom, var Hertugen med den hele Familie borte. Taleren, Hesteholder Fischer, var vel tilstede, men til Muren mærkedes intet.

Biskop Tetens havde længe været svag, lidende af Ansigtssmerter. Født 7. Mai 1773 havde han 1842 indgivet Ansøgning om Afsked, men Præsterne havde ligefrem henvendt sig til Kongen om at beholde ham, og paa en meget smigrende Skrivelse fra Hs. Majestæt blev han. Men 1847 følte han sig saa svag, at han

gjentog sin Ansøgning om Afsked. At der under de daværende Forhold vilde blive taget særegne Hensyn, kunde man være overbeviist om, men at der var tænkt paa mig, anede vist ikke Mange, og mindst jeg selv. Enkelte Yttringer vare faldne, men som jeg deels ikke forstod, deels antog for Spøg. Først senere erfarede jeg, at Biskop Tetens, der hos Christian VIII. stod i stor Anseelse, allerede tidligere havde talt med Kongen om sin Afsked og anbefalet mig som sin Eftermand. Af en Yttring blev det mig senere klart, at han, da han havde indgivet sin Ansøgning, var overbeviist om, at det vilde skee. Under 11. Jan. 1848 skrev han, naturligviis kun confidentielt, at ifølge Forhandling med Kongen vilde jeg og ingen Anden blive hans Eftermand. Kongen havde sagt, at Biskoppen paa Als havde en farlig Stilling, og han vilde have en Mand, han kunde stole paa. Samme Dag havde Biskoppen skrevet til Capellan Fangel i Hagenberg og Pastor Meyer i Ulkebøl, at der var bestemt en Biskop, og at de vilde faa en Mand, med hvem de vilde være tilfreds, hvad der gav Anledning til allehaande Gisninger. Men samme Dag, da Kongen havde afgjort Sagen med Biskop Tetens, havde han paadraget sig en Forkjølelse, der havde hans Død til Følge 20. Jan. Derved ansaa jeg Sagen stillet i Bero, indtil jeg ganske uventet af Aviserne erfarede, at jeg 11. Febr. var bleven udnævnt til tillige at være Biskop over Als og Ærø. Den officielle Meddeelelse erholdt jeg først 14 Dage senere. Til Præsteembedet skulde jeg holde en ansvarlig Capellan, og Embedet troede jeg ikke godt at kunne tiltræde før Indvielsen, men den kort

efter udbrudte Krig gjorde, at jeg ikke fik Capellan før i Decbr. (Pastor Grove, min senere Svigersøn), samt at Bispevielsen først fandt Sted 9. Apr. (anden Paaskedag) 1849 i Forbindelse med Monrads til Biskop over Lolland og Falster. Jeg troer at kunne sige, at denne Udnævnelse, der fandt Sted uden videre Forhandlinger og derfor kom overalt aldeles uventet, og for de Fleste uforstaaelig, vakte betydelig Opsigt. Jeg selv boede saa godt som i Midten mellem Partierne, havde skrevet baade Dansk og Tydsk, men uden at indtage nogen fremragende Stilling i den politiske Agitation, og var derfor i det Hele, især i Danmark, temmelig ubekjendt. Ved enhver Udnævnelse af nogen Betydning var der under den stærke Spænding altid Tale om, hvilket Parti der havde seiret, og man vidste, at Kongen ofte havde beklaget sig over, at man skrev ham et x for et y. Til Beviis paa den forskjellige Modtagelse, som Efterretningen fandt her paa Øen, og tillige som Vidnesbyrd om den uhyggelige Stemning her, skal jeg anføre adskillige Facta. Strax da Efterretningen stod i Bladene, kom Prindsesserne paa Augustenborg til Nottmark for at forkynde den gruelige Begivenhed. I et Selskab blev sjunget: „Politica, der gives visse Strenge, som taale ei den mindste Tik, og om vi lod vor Biskop leve længe, vi vistnok en Ulykke fik.“ I et Selskab i Ulkebøl, i hvilket Prindserne med Grev Reventlov paa Sandberg og flere anseete Mænd deeltoge, væltede man sig paa den meest uforskammede Maade ind paa den i min Udnævnelse aldeles uskyldige Svoger for den Forbrydelse, i hvilken Kongen havde gjort sig skyldig ved at udnævne en saadan Mand til Biskop. Den

9. Mrz. var det Provst Høecks Fødselsdag i Ketting. Saavel for at gratulere ham, som for at træffe Aftale angaaende Reisen til Stændercommitteevalget i Roeskilde, reiste jeg over til ham og traf her det hele augustenborgske Embedspersonale. Man vilde forbyde ham at tage imod mig ved Vognen, hvad han dog ikke undlod, derimod undlod han meget klogeligen at udbringe min Skaal. Hofraad Bahrt viste al sømmelig Høflighed, Hofraad Prehn og Hesteholder Fischer saa paa mig, som om de vilde sluge mig, Thingskriver, senere Cancellieraad Carstens, født paa Ærø, samt Casserer Vogtmann gratulerede mig, og med den sidste havde jeg efter Bordet en lang venskabelig Samtale om de oven omtalte Fæstebreve. Det blev sagt, at Hertugen dog ikke skal have billiget sine Tilhængeres Forhold ved denne Leilighed. Paa den anden Side modtog jeg mange Beviser paa modsatte Anskuelser. Min Udnævnelse skal have forplantet sig som en Løbeild fra Huus til Huus og vakte især blandt Bønderne megen Tilfredshed. Alle Bønderne i Nottmark kom over at gratulere, og jeg modtog mange Beviser paa Sympathi. De tre Provster iagttoge alle den sømmelige Høflighed, ingen fuldstændigere end Hertugens egen Provst, skjøndt jeg nok troer, at Thomsen følte det lidt underligt, at jeg skulde være hans Foresatte, da han hidtil havde været min, og Christensen paa Ærø troede, at han lige saa godt kunde have været Biskop. Præsterne paa Als vare for en Deel mine personlige Venner, og selv de, der ikke sympathiserede med mig, vare dog høflige, selv Petersen i Nottmark, der nok allermindst meente noget

dermed. Præsterne paa Ærø vare mig ikke nærmere bekjendte og modtoge Efterretningen som uventet, vist hverken med Sympathi eller Uvillie. At Hertugen var opbragt over Udnævnelsen og ansaa den som et mod ham rettet fjendtligt Skridt, er bekjendt nok. Alligevel lod han mig dog vide, at han ønskede at se mig, men da jeg kom tilbage fra Kjøbenhavn, var han borte, og jeg saa ham ikke. Hvorledes Forholdet var blevet, hvis Insurrectionen ikke var udbrudt, er ikke godt at vide, meget behageligt neppe. Maaskee har han ogsaa troet, at han snart kunde blive saa mægtig, at Biskoppen kunde være ham ligegyldig.

I Anledning af Valget til Stændercommitteerne, der skulde forhandle om Rigets hele Forfatning, var jeg med Provsterne kaldet til Roeskilde, hvor Øestifternes Geistlighed skulde vælge to Medlemmer. Det blev mig meddeelt, at man havde tænkt paa mig, men jeg havde den fulde Overbeviisning, at det under den store Ophidselse paa begge Sider ikke vilde føre til noget Resultat, og udtalte mig saaledes, at man opgav mig og valgte 17. Mrz. Biskop Mynster, og Pastor, senere Biskop Bindesbøl. Imidlertid kom Efterretningen om Forsamlingen i Rendsborg 18. Marz, og Militairet blev indkaldt. Den 21. Marz var Optoget til Christiansborg, og samme Aften forlode vi Kjøbenhavn. Paa hele Veien gjennem Sjælland, Fyen, Haderslev osv. var Alt i Oprør. Den 23. Mrz. om Aftenen hørte jeg i Sønderborg, at Hertugen var i Berlin. Samme Nat i Morgentimen blev Rendsborg taget, hvilket Pastor Ahlmann i Svenstrup meddeelte Løverdag Aften, og Søndag 26. Mrz. blev almindelig bekjendt.

Mit Liv som Biskop Mrz. 1848—Aug. 1864.

Under de ved Krigens Udbrud indtraadte Forhold ansaa jeg det for min Pligt strax at overtage Embedet uden at oppebie Bispeindvielsen, da den protestantiske Bispevielse ikke har den Characteer som den catholske, i Virkelighed kun er en høitidelig Tiltrædelse af en høiere Presbyterstilling. For nu selv at overtage Ansvar i de vanskelige Tilfælde, der maatte antages ei at ville udeblive, udstedte jeg Søndag Eftermiddag 26. Mrz. følgende Circulaire:

Det vil være mine samtlige Embedsbrødre bekjendt, at Hans Majestæt Kongen under 11. Febr. d. A. allernaadigst har beskikket mig til tillige at være Biskop over Als og Ærø. Det var mit oprindelige Ønske først efter Indvielsen at overtage Embedets Bestyrelse. Da imidlertid denne formodentligen i nogen Tid vil blive udsat, og desuden Collegierne og Autoriteterne udmiddelbart henvende sig til mig med deres Andragender og Paalæg, saa anseer jeg det nødvendigt selv at overtage det mig saaledes allernaadigst anbetroede Embede.

Da jeg erfarer, at den officielle Meddeelelse angaaende min Udnævnelse paa vedkommende Steder er gjort, og mit Kaldsbrev ikke indeholder andre det Offentlige vedkommende Bestemmelser, end de almindelige, saa haaber jeg, at mine Embedsbrødre ville finde det undskyldeligt, at jeg under en Mængde Forretninger ikke afskriver samme. Jeg skal derfor blot bemærke, at jeg er beskikket „mod Forpligtelse til at holde en Capellan, hvem Embedet (Sognekaldet) paa eget An- og Tilsvar kan overdrages, samt til at finde sig (mig) i de Forandringer, som det muelige maatte behage Os (Hans Majestæt) at befale foretaget med bemeldte Bispedømme." (Her sigtedes til en af Christian VIII. paatænkt Udvidelse til det nordlige Slesvig).

Idet jeg derfor beder Bispedømmets ærede Geistlighed for Fremtiden at henvende sig til mig i de Bispedømmet vedkommende Sager samt at anmode Skolelærerne og andre Vedkommende om at gjøre det Samme, kan jeg ikke undlade at yttre min Glæde over personligen at kjende hver Enkelt, samt blandt de Geistlige at tælle Mænd, som fra mine Barndomsdage indtil denne Stund have været mine kjæreste Venner. Jeg har derfor den fulde Overbeviisning, at det vil være overflødigt at bede mine ærede Embedsbrødre aldrig at glemme, at jeg er og altid vedbliver at være Deres gamle Collega, Sognepræsten i Igen, samt ei at unddrage mig den mig ved saa mange Leiligheder viste Velvillie, fordi der i min anførte Embedsqvalitet paahviler mig endnu et ansvarsfuldt Kald, der dog mueligen kunde give mig Lejlighed til nu og da at virke noget Godt, enten i Almindelighed, eller for nogen Enkelt. Paa den gode Villie skal det ikke mangle.

I disse alvorsfulde Tider kan jeg ikke undlade at love mine Embedsbrødre min ærlige Bistand til at prædike og raade til Fred og Tilfredshed. Hvor forskjellige end de Enkeltes Meninger i religieus og politisk Henseende kunne være, saa ere vi dog enige i, at dette er den Geistliges Kald. Til i begge Henseender at udføre dette, dertil give Gud os sin Bistand! Med denne Bøn anbefaler jeg mig mine samtlige Embedsbrødres Venskab og Kjerlighed.

Guderup, 26. Mrz. 1848.

Hansen.

Det varede heller ikke længe, før der gjordes Krav paa min nye Embedsstilling. Uro udbredtes over hele Øen, og man skulde neppe tro det mueligt, at alle Samfundsbaand i saa faa Dage saa godt som heelt kunde løsnes, hvad der dog skeete. Den civile Embedsstand havde for en stor Deel tabt sin Autoritet blandt Befolkningen, fordi man troede, at den havde

sluttet sig til Hertugen, hvem Befolkningen ansaa for Skyld i den hele Ulykke, og hvad der kunde være skeet, hvis han ikke havde været borte, er ikke godt at vide. Hans Jagt og hans Skove bleve i det Mindste betragtede som fælleds Gods. Frederik VII. var bekjendt for sine Sympathier for den menige Mand, og en stor Deel af de yngre Mænd havde tjent under ham i Fredericia, hvor han i høi Grad havde erhvervet sig sine Soldaters Hengivenhed. Folket troede sig kaldet til selv at tage Kongen i Forsvar mod enhver mod ham rettet fjendtlig Handling. Overalt holdtes Forsamlinger for at organisere Forsvar, og mange Soldater begave sig til deres Batailloner uindkaldte. Bønderne demonstrerede overalt mod de Embedsmænd, til hvilke de ikke havde Tiltro. I Nordborg gik de Huus fra Huus for at affordre hver Embedsmand en cathegorisk Erklæring om hans Sindelag. Det Samme fandt i Nottmark Sted mod Pastor Petersen. Ogsaa paa Augustenborg truedes og demonstreredes paa forskjellige Maader. I Ketting havde Provst Høeck endnu Søndagen 2. Apr. optaget Hertugen i Kirkebønnen, hvad der havde til Følge, at hele Menigheden reiste sig og forlod Kirken. I Sønderborg syntes Magistraten tilbøielig til at overgive sig til den provisoriske Regjering, angivende Frygt for Følgerne af at nægte det, men H. P. Hansen, norsk Hansen kaldet, senere Raadmand og R. af Dbr., død 1863, optraadte derimod, saa at det ikke skeete. Imidlertid kom militair Magt fra Danmark og støttede den Bevæbning, som Krigsraad Riegels ved Nordborg og Toldcontrolleur Ronacher ved Fyenshav, begge tidligere Officerer, havde

organiseret. Allerede Tirsdag Morgen 28. Mrz. erholdt jeg ved et Bud paa en skummende Hest en Seddel, kastet i Land fra Marinecapt. Dirckinck-Holmfeldt ved Skovby, at han med Corvetten „Najaden“ var kommen for at undersøge Øens Tilstand og ønskede Oplysninger. Jeg kjørte strax til Sønderborg, traf Captainen tæt ved Sønderborg paa Vei til mig. Han gik over paa min Vogn og kjørte med op. Jeg gjorde ham opmærksom paa den hele oprørte Tilstand, og paa min Anmodning søgte han at berolige Folket, aftog det navnligen det Løvte ikke at ville tilføie Hertugens Eiendom Overlast. Det var just en Hestemarkedsdag i Sønderborg, og som Følge deraf var en stor Mængde stimlet sammen. Medens dette havde Captainen sendt en Damper ind til Flensborg for at recognoscere. Man vidste nemlig, at Oberst Renouard med 4. Jægercorps var gaaet nord paa, og troede muligen at kunne finde ham der. Obersten var dog borte, og Damperen blev modtaget med Skud. Corpset var heelt blevet opløst, Nogle vare gaaede Syd, Andre Nord paa. Af denne Begivenhed har Droysen og Samwer i deres „actenmäszige“ Fremstilling af Forholdene fabrikeret en heel nye Historie. Jeg vilde gribe Hertugen, havde derfor kaldet Folk til Hardeshøi, samt ladet dem stimle sammen i Sønderborg, hvor de havde stoppet nogle Heste og Personer, der vare indkaldte Syd paa. Hensigten med Dampskibet til Flensborg vilde have været der at tage Hertugen til Fange, hvis han der skulde være at træffe. Pastor Petersen siger i sine „Erlebnisse“, at jeg i 8 Dage havde baade den civile og militaire høieste Commando paa Øen og udviklede meget practisk

Talent, sammenligner mig med Middelalderens krigerske Biskopper. Begge de førstnævnte Herrer lod jeg i en privat Skrivelse vide, at den hele Fortælling var „eine gemeine Lüge“. Jeg havde hverken dengang eller nogensinde trommet Folk sammen, og vidste ikke engang, om der var Folk ved Hardeshøi. Jeg hadede Sligt; kunde jeg have hindret Sammenstimlingen, saa vilde jeg have gjort det. Om at fange Hertugen, kunde der ikke være Tale, da han allerede i vel 8 Dage havde været borte fra Øen, hvad hvert Barn her paa Øen vidste. Iøvrigt kunde man være overbeviist om, at jeg skulde have gjort Alt for at hjælpe ham bort, hvis det havde været nødvendigt. At de skulde kalde Historien tilbage, hverken forlangte eller ventede jeg. Ogsaa lod jeg dem vide, at de med Hensyn til Hensigten med Dampskibets Fart til Flensborg vare ganske i Vildfarelse. Ved Orlogsmandens Ankomst fik Folkepartiet Overhaand, og Enhver tillod sig omtrent mod Modstanderne, hvad han vilde. Enhver gik paa Jagt, tog i Hertugens Skov, hvad han vilde, en Skare tvang Overinspecteuren til at heise Dannebrog paa Slottet og vise den Honneur. Jeg selv laa i stærk Forkjølelse i Sengen, og nogenlunde ordnede Tilstande indtraadte først, da 5. danske Bataillon, Fyenboer, den 31. Mrz. ankom til Sønderborg, og med disse Kammerherre Riegels som Commandant. I Anledning af Begivenheden i Ketting Kirke henvendte jeg mig til Commandanten med Anmodning, om han vidste, hvor vidt Hertugen stod i et fjendtligt Forhold til Kongen, da jeg saa vilde forbyde Præsterne at optage ham i Kirkebønnen, og erholdt det paafaldende

Svar: „Da Hertugen staaer i et fjendtligt Forhold" o. s. v., saa vilde han finde det „upassende" at optage ham i Kirkebønnen. Jeg havde ikke spurgt om, hvad der var „passende", men blot om Hertugens Forhold. Da jeg nu ikke tvivlede om Forholdet, saa udstedte jeg et Circulaire, hvori jeg paalagde Præsterne ikke at optage Hertugen i Kirkebønnen. Angaaende Demonstrationen mod Pastor Petersen i Nottmark havde Commandanten forlangt Oplysninger af mig, og da disse ikke kunde være tilfredsstillende, anmodet mig om at affordre ham en bestemt Erklæring. Den 6.[1]) April om Morgenen modtog jeg en Erklæring, saa bindende som forlanges kunde, at han ikke i Ord eller Gjerning anerkjendte eller agtede at anerkjende nogen ikke af Hans Majestæt Kong Frederik VII. anerkjendt Autoritet, navnligen ikke den saakaldte provisoriske Regjering. I en privat Skrivelse meddeelte han til samme Tid, at om den provisoriske Regjering stod med draget Sværd for ham, saa vilde han ikke anerkjende den. Naar man sammenligner saavel hans tidligere som hans senere Forhold med denne Erklæring, saa har han enten ikke meent, hvad han erklærede, eller meget forandret sine Anskuelser. Skjøndt jeg derom havde min Mening, havde jeg kun at handle efter de officielle Acter.

Samme Eftermiddag, 6. Apr., ankom Kongen til Sønderborg, og jeg modtog om Aftenen Kl. 11, da jeg allerede laa i Sengen, pr. Estafette fra Amthuset følgende Skrivelse:

---

[1]) Efter det Følgende maa Datum være d. 7.

Da Vi have bragt i Erfaring, at Pastor F. Petersen til Nottmark og Pastor H. P. Schlaikier til Adserballig skulle have udviist en Adfærd og Sindelag, som staaer i Strid med deres undersaatlige Pligt mod Os, og Vi derfor ere sindede at lade deres Forhold undersøge af den til Hertugdømmet Slesvigs Bestyrelse forordnede Regjeringscommission, saa er det vor Villie, at Du foreløbig suspenderer bevævnte tvende Sognepræster fra deres Embeder og midlertidig lader disse bestyre paa den for Vacance-Tilfælde lovbestemte Maade.

Ligeledes ville Vi have Dig paalagt at betyde Hofpræsten paa Augustenborg, Dr. Germar, at hans Function som saadan er ophørt.

Befalende Dig Gud!

Givet i Staden Sønderborg 6. Apr. 1848.

Frederik R. Bluhme.

Jeg stod strax op og affattede Skrivelser til de tvende Præster ligelydende: „Afvigte Aften Kl. 11 har jeg ved Estafette fra Amthuset modtaget følgende Kongelige Befaling: Vi have bragt i Erfaring o. s. v.“ Paa Skrivelsen til Præsterne Petersen og Schlaikjer tilføiede jeg: „Ifølge ovennævnte Kongelige Befaling er det mig en særdeles ubehagelig Pligt herved at skulle suspendere Deres Velærværdighed fra Deres Embedsfunction som Sognepræst for Nottmark (resp. Adserballig) Menighed paa Grund af en mig ubekjendt Adfærd. Provsten har jeg anmodet om at besørge Embedet bestyret som i Vacance. Tilstaaelse bedes meddeelt for, at Suspensionen er Dem forkyndt. Gudcrup, 7. Apr. 1848. J. H.“ Paa Skrivelsen til Hofpræst Dr. Germar tilføiede jeg: „Som Følge af ovenstaaende Kongelige Befaling er jeg herved nødsaget til at

tilkjendegive Deres Høiærværdighed, at Deres Function som Hofpræst paa Augustenborg hermed er ophørt.“ Jeg skal ikke nægte, at denne hele af Commandanten ved Kongens Ankomst strax foranledigede Kongelige Befaling forekom (mig) at have betydelige Betænkeligheder. Hvad dog Hofpræsten angik, da var han alene en ordineret Mand uden Kongelig Udnævnelse i Hertugens private Tjeneste, og hans Forhold til Hertugen, eventuelle Rettigheder, kunde maaske ansees Kongen og Regjeringen uvedkommende. Ikke var der over ham udtalt nogen Beskyldning for Pligtforsømmelse, hvorover han kunde føre Klage. Men de tvende andre Præster vare Kongelige Embedsmænd, om end med Hertugens af Kongen confirmerede Kaldsbrev. Der var mod dem udtalt Beskyldning for en Adfærd, der stred mod deres undersaattelige Pligt, uden at der angaves, hvori denne Adfærd bestod. Af Pastor Schlaikjer var ikke engang en Erklæring forlangt. Paa Grund af en ikke paa bestemte Kjendsgjerninger udviist Demonstration mod Pastor Petersen havde Commandanten anmodet mig om Oplysninger, og jeg anmodede ham om en Erklæring angaaende hans Forhold til den provisoriske Regjering, og han afgav en Erklæring saa tilfredsstillende, som nogen Regjering forlange kunde, at han ikke anerkjendte den saakaldte provisoriske Regjering og ikke vilde anerkjende nogen ikke af Hans Majestæt Kong Frederik VII. anerkjendt Regjering. Om nu end Enhver kunde have sin Mening om hans virkelige Sindelag, saa kan en retslig Dom dog kun grundes paa Gjerninger. I ethvert Tilfælde blev Suspensionen og Beskyldningen udtalt mod begge

disse Præster paa Grund af blotte Formeninger om deres Sindelag, uden at noget Factum var paaviist, hvori den lovstridige Adfærd havde bestaaet, før den Erklæring, der af den Ene var forlangt, var afgivet, ja uden at der af den anden var forlangt nogen Erklæring. Uagtet jeg havde mine egne Tanker om Pastor Petersen, og uagtet det maaske kunde synes at stride mod Respecten for en Kongelig Befaling, kunde jeg dog ikke undlade at udtale, at mig var den Adfærd, der begrundede Suspensionen, ubekjendt. Jeg antog det derfor for min Pligt at gjøre Hans Majestæt opmærksom paa mine Betænkeligheder, reiste derfor næste Morgen til Sønderborg og medtog Pastor Petersens først i Morgentimen modtagne Erklæring. Jeg viiste først Ministeren samme, og han fandt den aldeles tilfredsstillende. Derpaa talte jeg med Kongen, der ikke syntes utilbøielig til at gaa ind paa mine Betænkeligheder, men Commandanten stillede sig hen for os og foreslog Majestæten at lade Sagen blive staaende, da saa Domstolene kunde afgjøre Sagen. Da Kongen gik ind derpaa, havde jeg kun at bukke og tie, samt at reise hjem og meddeele den Kongelige Befaling.

Det Første, jeg nu havde at gjøre, var at sørge for Præsteembederne. I en saa oprørt Tid havde enhver Præst nok at varetage i sin egen Menighed, og kunde enhver Menighed nok trænge til en egen Præst. Jeg constituerede derfor Capellan Fangel i Hagenberg i begge Embeder, der ere Naboer og uden Vanskelighed kan bestyres af een Præst. Den constituerede Præst lønnedes af Regjeringen, medens de suspenderede

Præster erholdt al Embedsindtægt. Den provisoriske Regjering bortjog derimod alle dem ikke behagelige Præster uden Noget, og Provst Rehhof i Apenrade erklærede den afsatte og bortviste Pastor Feilberg i Ullerup, at han ikke kunde vente en bedre Behandling, end der var viist Pastor Petersen i Nottmark. Der var ham altsaa meddeelt en aabenbar Løgn. Men Følgerne af, at man havde forlangt, at Domstolene skulde bedømme, hvor vidt der forelaa en Adfærd, der stred mod Vedkommendes undersaattelige Pligt og afgav Grund til Suspensionen, uden at meddeele Material til Bedømmelse, udebleve heller ikke. I Fyen var der bleven indsat en Commission, der skulde fælde Dom over de Embedsmænd, der vare beskyldte for Forræderi eller lovstridig Adfærd. I Mai 1848 havde Militairet bortviist fra Als en Deel, til hvilke det ikke havde Tiltro, navnligen da og de suspenderede Præster, der bleve stillede for Commissionen. Det Første, enhver Criminaldommer har at iagttage, er at forelægge den Anklagede den Gjerning, for hvilken han er beskyldt, og forlange, hvad han med Hensyn dertil maatte have at bemærke. Men her forelaa ingen Gjerning, og Inqvisitorerne maatte derfor begynde med at spørge Inqvisiterne, hvad de havde gjort, hvorpaa de erholdt det naturlige Svar, at de ikke vidste sig skyldige i Noget, og navnligen bad Pastor Petersen i en meget skinhellig Tone, at man vilde oplyse ham om, hvad han havde gjort. Dette bragte Regjeringen i en betydelig Forlegenhed, thi saaledes at indsætte dem i deres Embeder trods en Kongelig Erklæring gik dog ikke godt an. Jeg erholdt derfor en Skrivelse

fra Kjøbenhavn, at Sagen voldte dem næsten uovervindelige Vanskeligheder, hvorfor man opfordrede mig til muenligen at formaa dem til at søge deres Afsked. Under 14. Juli skrev jeg til Pastor Petersen med Tilføiende, at det ogsaa gjaldt Pastor Schlaikjer, at da han ofte havde beklaget sig over, at hans Forhold til Menigheden var brudt, saa troede jeg, hvis han kunde beqvemme sig til at søge sin Afsked, at jeg kunde sikkre ham Gjenindsættelse i geistlig Virksomhed efter Rolighedens Gjenoprettelse og indtil denne Tid. I sine „Erlebnisse“ siger han, at Skrivelsen sikkert var velmeent, og at han vel var gaaet ind derpaa, hvis han kunde have tænkt sig Diplomatiens Krogveie. Alligevel erholdt jeg ikke Svar. Men da han nogen Tid efter troede at kunne bruge mig ved Afregningen i Nottmark, bad han mig undskylde, at han i den senere Tid i sit Forhold havde været noget kjølig imod mig, men Skylden var dette Brev, som han ønskede, jeg ikke havde skrevet. Sagen var, at Partiet troede sig fuldkommen sikkert paa sin Seier, efterat Keiser Nicolai paa Grund af Angrebet 28. Mai havde trukket sig tilbage, og Fællesregjeringen efter Malmøervaabenstilstanden ganske var traadt i den provisoriske Regjerings Fodspor, og at navnligen Pastor Petersen troede snart i Triumph at kunne vende tilbage for at bortjage mig med Alle, der ikke hørte til Partiet, og dertil skulde da bruges den Skrivelse, han selv erklærede velmeent. Saaledes kan Alt bruges til Alt, naar det passer!! At Pastor Petersen virkeligen havde den Plan at bortjage en Deel af os, viste han tydelig ved i Novbr. at indfinde sig uden videre i Præstegaarden,

hvor hans Kone boede, medens Pastor Fangel boede i Degnegaarden. Herfra erholdt jeg et Brev, i hvilket han meddeelte sin Længsel efter at forkynde Guds Ord, og at han agtede næste Søndag at prædike i Nottmark, samt anmodede mig om at paalægge den constituerede Pastor Fangel at udlevere Ministerialbøgerne. Jeg svarede ham, at han ved Kongelig Ordre var suspenderet, og derfor kun ved Kongelig Ordre kunde gjenindsættes. En saadan havde jeg ikke, og jeg gjorde ham opmærksom paa det Lovstridige i hans Forlangende. Som bekjendt blev han endnu før Søndag bortført af Landbevæbningen, og fra Sundeved erholdt jeg et langt trodsigt Brev, i hvilket han søgte at deducere sin Ret, og hvorpaa jeg ikke svarede. Den 5. Jan. 1849 tilskrev han mig, at han var udnævnt til Præst i Ullerup og derfor fratraadte Embedet i Nottmark. Han trængte nu til min Bistand, som jeg ydede ham, og troer ikke, at han leed nogensomhelst Uret ved Opgjørelse med Eftermanden. Hertugen sendte nu et Kaldsbrev, men paa mit Forslag blev Pastor Fangel udnævnt til Sognepræst i Nottmark, og er det endnu (1885), med hvor stor Sikkerhed end Partiet forkyndte, at det ikke vilde vare længe. Skjøndt den her fremsatte Begivenhed nærmest dreier sig om en enkelt Person, har jeg dog troet, at den ikke vilde være uden Interesse som Oplysning om Forholdene.[1])

---

[1]) Pastor Petersen, der ved sin 1856 udgivne meget udbredte Bog „Erlebnisse eines schleswig-holst. Predigers in den Friedens- und Kriegsjahren 1848—50“ bidrog til at holde Uviljen mod Danmark vaagen, døde 1859 som Præst i Prøjsen.

En egen Vanskelighed viste sig strax i Begyndelsen ved Bøndernes Stilling overfor Hertugen. Mange begyndte at tro sig fritagede for alle Forpligtelser overfor Hertugen, navnlig Canon (47 Daler Cour. = 169,20 Mark), Skyldkorn, 18 Dages Hoveri i Høst og Vaar. For at forebygge Forviklinger udstedte jeg 5. Apr. et Circulaire, der, saa vidt jeg veed, blev oplæst i alle Augustenborgske Kirker. Jeg bad i dette Præsterne at virke for Orden og gjorde Menighederne opmærksom paa, at Ingen var berettiget til at tage sig selv tilrette, at Hertugens Eiendomme vare gaaede over i Kongens Haand, og at det altsaa var Kongen, hvem man nægtede Opfyldelsen. Hoveriet blev vel vanskeliggjort ved det unge Mandskabs Indkaldelse, men man maatte her se at lempe sig, som man kunde. Jeg tilføiede, at jeg kjendte og stolede paa Folkets Sands for Orden og var overbeviist om, at Enhver vilde være overbeviist om, at jeg kun vilde Folkets Vel, da jeg vel vidste, hvor min Vugge havde staaet, samt at den Stand, jeg af Naturen syntes bestemt til at skulle tilhøre, var mig altfor kjær til, at jeg kunde ville Andet. Sagen jevnedes temmelig godt, og Aaret efter blev Hoveriet afløst mod 425 (tidligere 650) Daler Cour. = 1530 Mark, at forrente eller udbetale.

Inden jeg nu gaaer videre, skal jeg ikke undlade at meddeele de Principer, jeg i mit hele Embedsliv under de mange vanskelige Forhold har troet at maatte følge, og efter hvilke jeg maa forlange mit Forhold bedømt: 1. Jeg har altid fulgt som Regel aldrig at begynde paa Noget uden at være overbeviist om at have baade den juridiske og den moralske Ret. Det

er lidet hæderligt at beraabe sig paa den juridiske Ret, naar den moralske er tvivlsom eller slet ikke finder Anerkjendelse. Foretagendet møder da Modstand og lykkes sjælden, skaffer Vedkommende i ethvert Tilfælde Uvenner og berøver ham Tiltro. Dette var Kilden til Hertugens Misforhold. Men paa den anden Side er det ligefrem uklogt at begynde paa Noget, det være nok saa godt, uden at være nogenlunde sikker paa, at der i de retlige Forhold ikke ligge uovervindelige Vanskeligheder. En Følge af denne Regel har det været, at man ikke sjelden har bebreidet mig Ligegyldighed mod mange gode Ting, f. Ex. at jeg ikke virkede nok for Skolelærerstanden, medens man ikke betænkte, at Lovgivningsmagten paa Als, Ærø og i Tørninglehn 1848—1864 var standset, da Kirke og Skole ikke var representeret i nogen lovgivende Forsamling. Men paa den anden Side skaffer det Tiltro, at man gjennemfører, hvad man begynder. Hermed staaer det i Forbindelse, at jeg altid i vanskelige Tilfælde har holdt strengt over den retlige Form. Derved er Modstanderen afvæbnet. Lader sig derimod Noget moralsk forsvare, selv om det ikke ganske er overeensstemmende med Lovens Bogstav, og ikke Nogen lider Uret derved, saa optræder der ikke let en Klager, og selv om en Klager skulde optræde, findes let et juridisk Forsvar eller en Undskyldning, thi den juridiske Rets Opgave er det jo kun at udføre den moralske Ret. 2. Jeg har aldrig i vanskelige Tilfælde søgt at fri mig for Ansvar ved at forespørge, men enten har jeg overtaget baade det juridiske og moralske Ansvar ved selv at handle, eller dog det moralske ved at ind-

stille, hvor jeg ikke har troet mig competent til selv at handle. Enhver Embedsmand har sin Instrux og maa vide, hvad han ifølge denne har at gjøre, og hvortil han er competent. Altid at spørge er at udstede sig selv et Udygtighedsbeviis. Der er desuden Meget, som den Overordnede ikke har Noget imod, ja vel endog gjerne seer, men som den dog for Følgernes Skyld ligefrem finder Betænkelighed ved at give sit Samtykke til. Jeg har engang svaret en Collega, at jeg i vanskelige Tilfælde hverken yndede at spørge eller blive spurgt, og er overbeviist om, at jeg har gjort Meget, hvormed man oventil har været meget tilfreds, men som jeg aldrig kunde have gjort, hvis jeg først havde spurgt. Jeg har i over 16 Aar været Biskop under meget vanskelige Forhold, har dog ikke en eneste Gang forespurgt, er dog aldrig blevet desavoueret, skjøndt man enkelte Gange synes gjerne at have villet. 3. Jeg har aldrig kunnet beqvemme mig til at deeltage i nogen politisk Forsamling, at holde politiske Taler eller slutte mig til noget politisk Parti med en bestemt Tendents, ligesom jeg heller ikke let har kunnet beqvemme mig til at underskrive Adresser. Naar man har tillagt mig politisk Virksomhed, da er det kun Lov og Ret, jeg har villet forsvare. Jeg har altid havt en maaskee vel vidt dreven Frygt for at overtage Medansvar for Alt, hvad enkelte Partimedlemmer maatte tro at kunne tillade sig. Hermed staaer det maaskee i Forbindelse, at jeg ikke har kunnet beqvemme mig til hos Nogen personlig at søge Begunstigelse, f. Ex. et Embede, aldrig har villet opnaa Noget ved at være paatrængende. Jeg har nogle

faa Gange indgivet Embedsansøgning, ikke videre. Om dette er Ærlighed eller Stolthed, veed jeg ikke selv.

Uagtet den første Forvirring var forbi, indtraadte dog andre Forhold, der krævede min Virksomhed. Da den danske Armee efter Slaget ved Slesvig var trængt tilbage til Als, ophævedes Commandantskabet. Commandanten gik til Kjøbenhavn og blev udnævnt til Civilgouverneur, men uden nogen Instrux angaaende den Autoritet, som dermed var forbunden, navnligen om Forholdet til Amthuset, hvad der strax gav Anledning til Collisioner. Tillige skulde der oprettes et „Folkeraad“ af 8 Medlemmer, der skulde varetage Øens Interesser. I dette blev jeg valgt med de fleste Stemmer og siden som Præsident, medens Civilgouverneuren var den Kongelige Commissarius. Et Forslag blev forelagt om Forligelsescommissioner. I hvert Sogn skulde være en Forligelsescommission bestaaende af to Medlemmer, der skulde vælges paa to Aar, men ikke kunde gjenvælges, og et Møde skulde kun koste 8 Sk. Rm. = ca. 19 Pf. Dette Forslag fraraadedes meget bestemt. Det var at befrygte, at slige Commissioner mere vilde formere end formindske Stridighederne. Mænd med den nødvendige Indsigt og Anseelse vilde det være vanskeligt at have, især da de skulde skifte saa ofte. Sager af Betydenhed vilde neppe blive forligte, og ubetydelige Kjævlerier maatte helst dø bort af sig selv. Det maatte koste noget at komme til Retten. Da jeg ikke længe efter blev indsat i den Commission, der under Vaabenstilstanden skulde bestyre Hertugdømmerne i Kongens Navn, saa maatte jeg udtræde. Raadet tabte efterhaanden al

Anseelse og gik ligesom Civilgouvernementet ind af sig selv.

En kort Oversigt over de almindelige politiske og militære Begivenheder i 1848 er udeladt.

Søndag Eftermiddag 16. Juli 1848 kom til mig den fra Tønder som Amtsforvalter fjernede, senere Kammerherre, Amtmand paa Gottorf, Holstein, sendt fra Udenrigsminister Grev Knuth, og meddeelte mig ovenstaaende Vaabenstilstand med Anmodning om at indtræde i Regjeringscommissionen som valgt paa dansk Side. Han meddeelte, at Preussen havde tilkjendegivet at ville udnævne Overappellationsraad Preusser samt Professor Waitz, mod hvilke Danmark ikke havde Noget at erindre, men at de danske Medlemmer ogsaa maatte meddeeles til Preussen. Tillige bad han ved Valget af Præsident at stemme paa Adolph Blome paa Falkenberg, der var en loyal Mand, der længe havde været Gesandt i London, og som England i Mangel af Overeenskomst dog vilde vælge. Holstein havde lagt Veien over Jylland og sagde, at han af General Hedemann havde erfaret, at General Wrangel neppe vilde anerkjende og underskrive Vaabenstilstanden, Jeg svarede, at jeg ansaa det for min Pligt at tjene Regjeringen, naar den troede at kunne bruge mig. Frygten med Hensyn til Wrangel viste sig ogsaa begrundet. Wrangel opstillede ganske nye Fordringer. I Frankfurt var dannet en Rigsforstander, og hans Approbation maatte forbeholdes, skjøndt Preussen ellers handlede selvstændigt. Fremdeles var det i Vaabenstilstanden afgjort, at man skulde gaa tilbage til Tilstanden i Marz 1848, og at alle Bestemmelser, der siden den

Tid vare trufne saavel fra dansk som fra tydsk Side skulde ansees ophævede. Men Wrangel opstillede nu den Fordring, at Alt, hvad der af den provisoriske Regjering var gjort, skulde anerkjendes, selvfølgeligen alle Embedsafsættelser og Udnævnelser. De preussiske Generaler d' Oriola og Pourtales maatte ved en Sammenkomst paa Gaarden Bellevue ved Colding med General Hedemann, den engelske Gesandt Wynn med Flere spille en ynkelig Rolle. Dette irriterede Stormagterne, der vilde Sagens Bilæggelse, og Palmerston skrev til den engelske Gesandt i Frankfurt Lord Cowley, at Mæglingsværket var af en saadan Beskaffenhed, at det ikke sømmede sig for Englands Værdighed at befatte sig dermed. Preussen erklærede selv, at Stormagternes irriterede Stemning gjorde det nødvendigt at optage Forhandlingerne paa Ny, hvortil kom, at Blokaden trykkede, og at man i Kjøbenhavn begyndte med Indledning til at sælge de opbragte Skibe. Der blev da sluttet en ny Vaabenstilstand, og man blev da enig om Grev Carl Moltke som Præsident i Regjeringscommissionen. Men i Vaabenstilstanden var den Bestemmelse bleven optaget, at Skibene skulde udleveres 10. Sept., men Regjeringen først træde i Kraft 12. Sept. Da nu Skibene vare udleverede, vilde Preussen ikke udnævne sine Medlemmer. Da noget Resultat ikke var at opnaa ved Forhandlinger med Preussen, udnævnte Danmark selv sine to Medlemmer og anmodede Preussen om det Samme. Grev Carl Moltke var en født Holstener, men blev af Partiet i Holsteen paa infameste Maade insulteret. Ingen Embedsmand turde indlade sig med

ham. Dog lod man ham gaa mod frit Leide. Conferenzraad Johannsen var ligeledes en født Holstener, Dithmarsker,[1]) havde i omtrent 40 Aar beklædt høie Stillinger som Amtmand i Flensborg og Haderslev, og havde ikke indtaget nogen politisk Partistilling. Jeg var det andet Medlem, der havde paadraget mig det hertugelige Partis Had i den Grad, at man paabyrdede mig Skylden for det hele Misforhold, i hvilket Hertugen stod til Districtet. Visseligen en alt for stor Ære, thi derfor havde Hertugen, som oven viist, selv tilstrækkeligen sørget. Da vi nu vare 3 af 5, altsaa Fleerheden, var Præsidenten aabenbart berettiget til at sammenkalde Forsamlingen, og da Tiden, paa hvilken Regjeringen skulde begynde, var forbi, berettiget til at begynde. Hvor vidt diplomatisk Klogskab kunde have fraraadet, og om dermed var udrettet noget, som neppe sandsynligt, er et andet Spørgsmaal. Dertil kom, at Forsamlingen i Frankfurt havde anerkjendt Vaabenstilstanden „mit Modificationen," med andre Ord kun hvad der af denne behagede dem. Under disse Omstændigheder troede Grev Moltke at maatte constituere Regjeringen og afhandlede det derfor med Kongen, uden at forhandle med det fraværende Ministerium. Vi udstedte derfor under 18. Sept. en Proclamation, i hvilken vi erklærede, at vi tiltraadte den i Vaabenstilstanden fastsatte Regjering, da Tiden for dens Tiltrædelse alt var forløben. Den kaldte sig „Immediatcommission", fordi den skulde regjere umiddelbart i Kongens Navn, og Meddeelelse

[1]) Amtmand J. var af Ditmarskerslægt men født i København.

blev sendt til alle overordnede Autoriteter i begge Hertugdømmer, men blev allevegnefra ubesvaret. Proclamationen blev, som bekjendt, besvaret med en Arrestordre til alle Politiautoriteter at anholde og fængsle „diese drei Personen“, hvor de bleve foretrufne. Dog havde man den Tiltro til det slesvig-holsteenske Folk, at det ikke vilde tilføie os videre Ulempe. Arrestordren blev sendt til Amthuuset, men af Posten afleveret til os, saa at vi selv paa mit Forslag aabnede den istedenfor ikke at modtage Skrivelser fra ikke anerkjendte Autoriteter. Conferenzraad Rathgen havde nemlig i Stænderforsamlingen stillet et Andragende om vor Fængsling og omtalt Grev Moltke paa en lidet hæderlig Maade saa meget mindre hæderlig, som Rathgen netop ved Grev Moltke i 4 Aar var fra Amthuussecretair bleven Cancellideputeret. Vi overøstes med Haan i alle Avisartikler. Kammerherre Reedz blev sendt til Berlin, og saa der, som han selv fortalte, den hele opløste Tilstand og kunde Ingen finde, med hvem han kunde forhandle, uden den russiske Gesandt, der var den Eneste, med hvem der lod sig forhandle om Noget. Man henskød sig under Frankfurt. Efter Aftale med Ministeren gik nu Reedz til Slesvig for om muligt der at udrette Noget, da der Intet lod sig udrette i Berlin. Det var under saa vanskelige Forhold en Ulykke for Danmark, at det ikke havde nogen Diplomat, ikke nogen Bernstorf. Magthaverne i Kjøbenhavn vare næsten alle unge Mænd, der havde viist deres Dygtighed ved fulminante Artikler i Aviserne mod Absolutismen, det gamle Regimente og dets Bærere. Den største Viisdom bestod

i at skaffe Staten en ny Kjole efter det moderne Snit, i hvilken naturligviis Mestrene selv kunde glimre og vise deres Kunst. Ikke een af dem havde arbeidet i Diplomatien. Derfor troede de, at de maatte frygte for Rusland, fordi de vilde have Folkets Frihed i Staten. Derfor troede de, at de vilde vinde Englands Venskab, naar de kun proclamerede en fri Forfatning efter Englands Mønster. Derfor maatte Søforterne ved Kjøbenhavn befæstes, at de kunde modtage en russisk Flaade. Derfor maatte der sendes til det aristocratiske England en ung Advocat, der havde viist sin Dygtighed ved glimrende Avisartikler og høie Talemaader om Folkefrihed. (Orla Lehmann). Den daglige Erfaring maatte have kunnet vise dem, at enhver fornuftig Mand lader sin Nabo indrette sit Huus, som han vil, thi han har kun med Manden selv at bestille. Historien maatte kunne have viist dem, at det Samme gjælder om politiske Samfund, at de nordamericanske Fristater vare den første Magt, der anerkjendte Usurpatoren Don Miguel i Portugal, og at til en anden Tid det autocratiske Rusland viste sig som disse Staters bedste Ven. De burde have betænkt, at Keiser Nicolai var en stor Hader af enhver Opstand mod den bestaaende Magt, og Dronning Victoria en tydsk Prindsesse, hvis hele Slægt hørte til Danmarks ivrigste Fjender. Det viste sig ogsaa, at Rusland var Danmarks bedste Ven og England i det mindste en lunken Ven, ja at enhver ægte Tydsker i Begyndelsen regnede paa Englands Bistand i Tilfælde af krigerske Forviklinger. Under disse Forhold var Reedz den Eneste, der havde arbeidet i Diplomatien, og hvem man troede

at kunne betro et diplomatisk Hverv. Han var ganske vist en saa retsindig Mand, som der kunde forlanges, ja maaskee vi kunne sige altfor retsindig for under saadanne Forhold at være Diplomat, thi han troede vistnok Alle, med hvilke han skulde forhandle, lige saa oprigtige, som han selv var det, og et Geni var han ingenlunde. Man mærkede dette strax og saa, at han ikke var vanskelig at forhandle med især med Høflighed og ved et godt Gilde. Vaabenstilstanden var fremdeles, som oven bemærket, sluttet paa Restitution af Tilstanden fra Marz, dog næst at være bleven enig om Carl Moltke som Præsident var der tilføiet, at den nye Regjering kunde sætte saadanne Love og Foranstaltninger i Kraft, fra hvilken Side de end vare udgange, der ikke krænkede Kongens Autoritet, men som maatte ansees i Folkets Interesse. I vor Proclamation af 18. Sept. havde vi givet den af den provisoriske Regjering udstedte Jagtlov Retskraft, men hvad man paa den anden Side tænkte, havde tydeligen viist sig ved Wrangels Fordring, at alle den provisoriske Regjerings Love og Anordninger skulde anerkjendes, samt ved den preussiske Regjerings Vægring ved at udnævne de to Medlemmer til Regjeringscommissionen, efter at den havde faaet sine opbragte Skibe, og Blokaden var hævet. Der maatte aabenbart deri have ligget tilstrækkelig Opfordring for Reedz til ikke at gaa ind paa en anden Sammensætning af Regjeringscommissionen uden med tilstrækkelige Garantier for Brugen af Magten. Alligevel gjorde han det og anerkjendte en Commission bestaaende af 5 Mænd, der alle havde staaet paa antidansk Side, skjøndt et

af Medlemmerne skal have været stemt for en legal Gjennemførelse af Vaabenstilstandens Aand. Som et lidet anbefalende Vidnesbyrd om den danske Diplomati kan det anføres, at Udenrigsministeren Grev Knuth under 16. Oct. skrev til os, at alle Rygter om en anden Regjeringscommission vare ugrundede, at man vilde holde paa os til det Yderste, da man vel vidste, hvad der førtes i Skjoldet. Syndikus Banks fra Hamborg var nemlig sendt til Kjøbenhavn og havde i et Brev til Grev Knuth yttret, at den nye Regjerings Sæde nødvendigvis maatte være i Slesvig, hvor Stænderne vare forsamlede, saa at Alt kun dreiede sig om at give Alt, hvad der var skeet, en legal Characteer. Men samme Dag 16. Oct. havde den tydske Rigscommissair Stedtmann i „Landesversammlung“ erklæret, at den nye Regjeringscommission nu var anerkjendt. Saa lidt vidste den Ene, hvad den Anden gjorde og var berettiget til at gjøre. Grev Knuths Brev af 16. Oct. modtoge vi 19. Oct. om Formiddagen, men allerede samme Dags Eftermiddag ankom et andet Brev fra Grev Knuth af 18. Oct., i hvilket han skrev, at man havde været nødsaget til at lade os falde, da Stormagterne nu engang vilde Freden. Men ligesom man strax ved vor Proclamation havde tilskrevet os at indskrænke vor Regjering til Als og Ærø, saa bad Ministeren dog Conferenzraad Johannsen og mig at fortsætte Regjeringen paa lidet fremtrædende Maade, indtil man erholdt Garantier for, at Vaabenstilstanden vilde blive holdt. At forlange det af Grev Moltke syntes for meget. Aabenbart var og Acten derved bleven mere fremtrædende. Større diplomatisk Uklog-

skab syntes ikke let at kunne vises. Stormagterne vilde ganske vist Freden, men denne var ganske vist ikke bleven brudt, fordi Danmark havde holdt sig Vaabenstilstandstractaten efterrettelig og havde sagt, at den havde opfyldt sine Forpligtelser med Hensyn til Regjeringscommissionen, og saasnart Preussen gjorde det Samme, skulde Alt blive den overgivet. Danmark behøvede ikke at begynde Krigen, og Regjeringen i Slesvig vilde vel have vogtet sig. Derved havde Danmarks Sag aabenbart staaet langt bedre end ved først at gaa ind paa Noget og dernæst af Frygt for Misbrug, om end nok saa grundet, søge at unddrage sig Conseqventserne, thi baade vare vi blevne opfordrede til ikke at underkaste os under Paaberaabelse af, at vi maatte dertil have Befaling fra Regjeringen, og vare Embedsmændene blevne opfordrede til at henvende sig til os. Alle Skrivelser vare i den Anledning i confidentiel Form. Hvad man førte i Skjoldet, viste sig ogsaa strax. Den nye Regjering kaldte sig: „Gemeinschaftliche Regierung für die Herzogthümer Schleswig-Holstein“ (en aabenbart underlig Titel) samt begyndte med at sætte alle den provisoriske Regjerings Love og Anordninger i Kraft, saa vidt erindres 90, med Undtagelse, næsten som til Haan, af 3 ubetydelige Anordninger. Derved vare altsaa satte i Kraft ikke blot alle Embedsafsættelser, men og den fabrikerede slesvig-holstenske Grundlov, der gik ud paa, at Hertugdømmerne udgjorde en af Danmark uafhængig Stat, der altsaa kun blev i personal Union med Danmark, saa længe Regjeringen der ikke gik over til Qvindelinien. Af de kongelige Love og Anordninger bleve

ingen satte i Kraft. Hvor fiint den hele Plan allerede i Forveien var lagt, kan alene vides deraf, at den provisoriske Regjering endnu sidste Aften, før den skulde fratræde, udfærdigede adskillige Afsættelser, der altsaa bleve anerkjendte. Det er nu en afgjort Sag, at ingen Lov har retlig Kraft, før den er bekjendtgjort, og at den nye Regjering ikke havde lovgivende Magt, altsaa heller ikke var berettiget til at sætte Love i Kraft, der ikke vare blevne publicerede og aldrig altsaa havde havt Lovskraft. Dette gjaldt om mange Love især i Tørninglehn og paa Sundeved. Men dette generede aldeles ikke. Ligeledes var Kongens Autoritet ved den slesvig-holsteenske Grundlov bleven indskrænket tvertimod Vaabenstilstands Bestemmelser. Den nye Regjerings hele Optræden var dog selv den tydske Rigscommissair Stedtmann for stærk, og Reedz og Stedtmann enedes derfor om en Protest mod en Deel Love, der aabenbart vare til Præjudiz for Landsherrens Rettigheder, men hverken i Slesvig, Berlin eller Frankfurt blev der taget Notiz deraf. Partiet var nu i høieste Grad overmodigt og vis paa Seiren. Syndicus Banks blev sendt til Kjøbenhavn for at bevirke Anerkjendelsen, men forgjæves. Pastor Petersen blev sendt over til Als for at tiltræde sit Embede, dog ikke med nogen officiel Skrivelse. Efter hans Bortførelse erholdt ikke blot jeg, som omtalt, en lang trodsig Skrivelse, i hvilken han deducerede sine Rettigheder, men ogsaa den commanderende General Hansen en Skrivelse, i hvilken han beklagede sig over den lidte Medfart og forlangte Beskyttelse, naar han kom tilbage. Jeg vidste, at han kun vilde

have Avisartikler, og svarede ikke, men efter Aftale svarede Generalen, at han beklagede, hvad der var skeet; han kunde kun komme tilbage og skulde finde Beskyttelse. Der vilde nemlig blive lagt Indqvartering i Huset med Ordre ikke at vige fra ham. Derimod bad jeg Generalen aldeles ikke at berøre hans Embedsforhold, for hvilket jeg skulde sørge. Hertil var ikke Meget at sige. Han taug, kom ikke, men klagede allevegne hen uden Virkning. At komme i Besiddelse af Als var den nye Regjering af stor Vigtighed. En Proclamation udstedtes til Beboerne paa Als og Ærø, hvori sagdes, at de „in dem Kampfe für Schleswig-Holsteins unveräuszerliche Rechte“ havde været adskilte fra det øvrige Land, at andre Forhold der havde gjort sig gjældende, at disse skulde blive prøvede, de skulde nu slutte sig til det øvrige Folk, o. s. v. Alsingerne sendte en Deputation til Kjøbenhavn for at bede om ikke at blive udleverede. En Udsending fra den nye Regjering mødte ved Sønderborg Færge, — der var endnu ingen Bro, — forlangte at komme over og Øens Overgivelse. Han skal have havt en Deel Embedsafsættelser i Lommen, men blev afviist med den Erklæring, at vi ingen Ordre havde til at udlevere Øen. Iøvrigt vilde Øens Overgivelse sikkert have ført til stærke Collisioner, og det er aldeles uforudseeligt, hvortil disse kunde have ført. Ifølge Vaabenstilstanden skulde Als som dansk Fæstning vedblive at være besat af dansk Militair, saa vidt erindres 400 Mand, hvortil kom, at Alsingerne vare hjempermitterede med Vaaben. Der var altsaa en ikke ubetydelig militair Styrke paa Als, der ikke stod under Fælledsregjeringen, og som

neppe vilde have fundet sig i, at den nye Regjering paa selve Als ligefrem organiserede en Armee, antog den preussiske General Bonin med en aarlig Gage af 11,000 Daler Cour. (39,600 Mk.) med en Mængde preussiske Officerer i den ingenlunde skjulte Hensigt ved Vaabenstilstandens Udløb med tydsk Bistand at begynde en Krig for Landsrettighederne, det er med Danmark, og altsaa først forjage de Danske fra Als. Istedenfor at overgive Øen, saa blev Als stærkere besat med Militair, saa snart disse Rustninger bleve bekjendte. Tillige blev udstedt en Erklæring, at den danske Regjering ikke erkjendte nogen lovlig Regjering i Hertugdømmerne, hvad der neppe var ganske klogt, thi det havde til Følge, at en Deel Beboere i det nordlige Slesvig modsatte sig Magten og haardt maatte bøde derfor.[1] Vaabenstilstanden var sluttet paa ½ Aar, og kunde altsaa, da Fredsforhandlinger ikke førte til noget Resultat, opsiges til Marz. Imidlertid havde Forsamlingen i Frankfurt tilstrækkeligen viist, at man ikke ved parlamentariske Beslutninger kan omdanne Verden, og Østerig havde allerede hjemkaldt sine Medlemmer. Preussen var nærved det Samme og derved hele Forsamlingen i Begreb med at opløse sig, da den danske Vaabenstilstandsopsigelse atter tændte Flammen. Det havde vist været klogere fra dansk Side at oppebi Opløsningen. I Mai, saa vidt erindres, kaldte Preussen ogsaa sine Medlemmer tilbage. Keiser Nicolai skal have anseet Danmarks Sag for aldeles tabt og sendte blot en Flaade med Instrux at føre de danske Tropper over til Øerne, naar de bleve slagne. Slaget

[1]) Sammenstødet ved Brøns d. 22. Januar 1849.

ved Fredericia skal have hævet hans Mod, og en ny Vaabenstilstand blev sluttet.

Da det var blevet afgjort, at Øerne ikke skulde overgives til Fælledsregjeringen, bleve Forholdene mere sikkre. Vi bestyrede Øerne paa saa lidet fremtrædende Maade som muligt, søgte blot at holde Regjeringsmaskineriet i Gang, holde over Lov og Orden uden lovgivende Myndighed. En eiendommelig Stilling indtog jeg aabenbart selv, thi Commissionen var udnævnt til Hertugdømmernes Bestyrelse, men paa Als og Ærø gjaldt den danske Kirkehøihed, gjaldt de danske Love og raadede alene de danske kirkelige Autoriteter. Jeg ansaa det derfor for Pligt, over hvilken jeg strengt troede at maatte holde, som dansk Biskop at holde alle Kirke- og Skolesager udenfor den civile Bestyrelse og forhandle dem med det danske Cultusministerium. Strax ved Krigens Begyndelse meddeelte jeg Vielsebreve, som Soldaterne, der havde Givtermaalstilladelse, erholdt gratis, medens Betalingen for de andre sendtes til Kongerigets Casser. Dette vedblev indtil 1864. Præstekaldenes Besættelse skete gjennem Cultusministeriet. Da Godseiernes Forslagsret ved den danske Grundlov erkjendtes ophævet, ansaa jeg derved ogsaa Hertugens Kaldsret ophævet og troede ikke, at Tandslet og Adserballe, der vare vacante, skulde besættes af Administrator. At der ved Besættelsen toges Hensyn til Administrator, fandt jeg aldeles under de existerende Forhold i sin Orden, men at Ministeriet lod Administrator ligefrem udnævne, fandt jeg stridende mod den danske Kirkehøihed og i anden Henseende betænkeligt skjøndt

ligefrem kun en Formsag. Den ovennævnte Pastor Petersen i Nottmark havde jeg i min Skrivelse af 14. Juli 1848 gjort opmærksom paa, at hans Præstekald paa Als neppe vilde blive afficeret af Forhandlinger angaaende Hertugdømmerne. Kirkernes Midler stode under Biskoppen og Stiftsøvrigheden i Odense, samt de høieste danske kirkelige Autoriteter, men vare 1802 lagte ind under Rentekammeret og gik 1811 over til den tydske Afdeling i samme. Aabenbart kjendte man ikke Forholdene. (Derom mere senere). Ved en Indstilling bevirkedes, at deres Bestyrelse lagdes ind under Cultusministeriet (1849 Jan.). En Skolelærer i Lebølgaard, Tandslet Sogn, havde ved sit uforsigtige Forhold 1848 bevirket, at han i Mai 1848 tilligemed Flere blev bortviist fra Øen. Da Opinionen var ham saa meget imod, havde vi Betænkeligheder ved at lade ham tiltræde sit Embede ved sin Tilbagekomst efter Vaabenstilstanden, medens han dog beholdt sin Lønning. Men i Foraaret 1849 blev han atter fjernet, og ved sin Tilbagekomst i Efteraaret indgav han et Andragende til Bestyrelsescommissionen i Flensborg (Tillisch og Eulenburg) om Gjenindsættelse i sit Embede. Andragendet kom til den herværende Bestyrelses (da min alene) Betænkning. Jeg gjorde gjældende, at de herværende Kirke- og Skoleforhold sorterede under Kongeriget, det er den danske Skoledirection og Cultusministeriet, at han derfor vilde være at henvise til disse Autoriteter; at derfor Sagen ikke henhørte under Bestyrelsescommissionen i Flensborg, saa lidet som under den herværende (det er min) Bestyrelse i min Egenskab af Bestyrer af en Deel af Hertugdømmet,

medens jeg som dansk Biskop vel skulde varetage mine Pligter. Ham svaredes i Overeensstemmelse dermed. Men et Aar senere (1850) havde alligevel den overordentlige Regjeringscommissair i Flensborg (Tillisch) paa Andragende af den augustenborgske Administration entlediget ham, i dobbelt Henseende en Feil. Det kunde dog ikke gaa an, at den samme Autoritet, der et Aar tidligere, kun da under et andet Navn, havde givet ham et Document i Hænde, at han ikke sorterede under samme, nu entledigede ham, og desuden entledigedes Skolelærere gjennem Skoleautoriteterne og ikke af den høieste Regjeringsautoritet. For at forebygge Skandale hindrede jeg Afsættelsesdecretets Meddeelelse, samt meddeelte Sagen til Cultusministeriet, der gik ind derpaa. Det gik dog ikke an at indsætte ham i Embedet, og da jeg forgjæves havde forsøgt at bevæge ham til at søge sin Afsked med Pension, entledigedes han noget efter af Cultusministeriet med en Pension, dog vist mindre end han ved selv at søge sin Afsked vilde have opnaaet. Han erholdt en Ansættelse hos Hertugen i Primkenau og tabte vistnok derved Pensionen, men efter 1864 androg han atter derpaa og erholdt dertil hos mig de nødvendige Oplysninger. Jeg har meddeelt dette for at vise, hvor forviklede Forholdene kunde være, samt hvor stor Betydning det har under slige paa det Nøiagtigste at holde over Lovens Form. 1864 var det min bestemte Hensigt, hvis Preusserne skulde komme til Als, at gjøre de geistlige Forholds Qvalitet gjældende, hvad der ogsaa tidligere var skeet. Var det maaske ikke blevet respecteret, som sandsynligt, saa kunde der dog maaske

være blevet givet Godtgjørelse for disse ligesom for Enclaverne. Til Cultusministeriets mange Synder hører, at det gjorde mig det umueligt. Da Bispedømmet 1819 blev oprettet, kunde Stiftamtmanden i Odense ikke godt være den Biskoppen paa Als sideordnede civile Autoritet. Den herværende Amtmand erholdt derfor altid Constitution som saadan, men altid gjennem Kongerigets kirkelige Autoritet, og altid saaledes, at han i denne Egenskab stod blot under denne. Da nu de tydske Tropper havde besat Fastlandet, constituerede det slesvigske Ministerium Herredsfoged Justizraad Arnesen paa Augustenborg til Amtmand. Paa mit Andragende, at en Constitution af Cultusministeriet var nødvendig for at autorisere ham til at fungere i kirkelige Sager, som altid havde været Tilfælde, erholdt jeg det mærkværdige Svar, at den af det slesvigske Ministerium givne Constitution ogsaa var tilstrækkelig i kirkelig Henseende. Med dette Svar var Munden lukket paa mig overfor de preussiske Autoriteter, der kun gjorde Fordring paa Hertugdømmet.

Som bekjendt og oven omtalt vare vi bestemte til i Forbindelse med 2 af Preussen udnævnte Mænd under Grev Moltkes Præsidium at skulle bestyre Hertugdømmerne i Kongens Navn, dog uden lovgivende Myndighed; men paa Grund af, at den preussiske Regjering ikke udnævnte sine Medlemmer, samt den nye Regjerings Optræden traadte Grev Moltke tilbage, og Bestyrelsen af Als og Ærø, med hvad der mueligen ikke maatte blive occuperet af slesvig-holsteenske Tropper og Autoriteter, blev Conferenzraad Johannsen og mig overdraget. Jeg skylder Conferenzraad Johannsen i

hans Grav det Vidnesbyrd, at jeg aldrig har staaet i Forbindelse med nogen Embedsautoritet, som jeg i Hæderlighed og Dygtighed stiller høiere. Han var maaskee i enkelte Tilfælde mere tilbøielig til Eftergivenhed, men nogen væsentlig Differenz fandt ikke en eneste Gang Sted, hvortil dog og væsentligen bidrog, at vi i vore politiske Anskuelser, Overholdelse af de bestaaende Love og Opretholdelse af den traditionelle Stat, fuldkommen harmonerede. Conferenzraad Johannsen hørte til den gamle Classe, der havde faaet deres Dannelse før den tydske Begeistring 1813 og kun kjendte et Danmark til Elben, i hvilket det tydske Element vel var prædominerende, men som det var en Lykke at tilhøre, fordi det havde frelst Landet for Deeltagelse i alle Krigene, navnligen under den franske Revolution. Han var i høi Grad conservativ, og man kunde ikke forlange af ham stor Sympathi for de national-danske Bevægelser. De ham omgivende revolutionære Bevægelsesmænd skyldte ham næsten Alle, hvad de vare, og de havde, ikke uden Held, anvendt mod ham det samme Middel som mod Christian VIII., at skildre Statens Venner som Urostiftere, der havde forbittret de retsindige og rolige Mænd, og desværre forledet dem til Handlinger, der vare at beklage, men i hvilke de ellers aldrig vilde have gjort sig skyldige. Da jeg engang i en Samtale gjorde dette gjældende, løb Vandet den hæderlige Mand ned af Kinderne. En eiendommelig Stilling indtog Civilgouverneuren, der havde faaet en Værdighed uden Meddeelelse til Nogen, hvad den betydede. Han var blot Chef for Landbevæbningen og havde ved sin Side

et „Folkeraad“, der skulde forhandle om Øens Anliggender. For nu at skaane ham overfor os, samt jeg tilstaaer, fri os selv for de Bryderier, der havde været, og sikkert endnu mere vilde forvoldes af den skjæve Stilling, foreslog jeg Cfrzr. Johannsen at indstille til Regjeringen at optage Civilgouverneuren som tredie Mand. Efter nogen Betænkning gik han ind derpaa, og Indstillingen indgik i Novbr., men til samme Tid indtraf Pastor Petersens Bortførelse af Landbevæbningen, og da det forekom os betænkeligt til samme Tid at belønne dens i Excessen neppe uskyldige Chef, saa bad vi Regjeringen foreløbigt at stille Sagen i Bero. I Febr. gjentoge vi Andragendet, der da ogsaa blev bevilliget. Ved samme Leilighed tillagdes der os Navn af „Overbestyrelsescommission for Als og Ærø m. m.“ Da den danske Regjering i Begyndelsen ikke havde brudt aldeles med Fællesregjeringen, havde vi ikke tillagt os noget Navn. Det var en Selvfølge, at Civilgouverneuren som sidst indtrædende Medlem blev tredie Medlem i Bestyrelsen, men da efter Berliner Vaabenstilstanden Cfrzr. Johannsen gik tilbage som Amtmand til Haderslev, troede han at kunne blive første Medlem, fordi en Kammerherre staaer over en Biskop i Rangforordningen, skjøndt i alle Collegier ved et Medlems Udtrædelse alle efterfølgende Medlemmer kun rykke op. Da hverken jeg eller Nogen derpaa kunde gaa ind, saa indgav han et Andragende til Flensborg om sin Plads og reiste bort for ikke at underskrive som andet Medlem. I hele Tiden Septbr.—Novbr. 1849 var min Stilling høist eiendommelig. Jeg var alene Medlem af Over-

bestyrelsescommissionen, da begge de andre Medlemmer vare borte. Jeg havde baade den høieste civile og geistlige Myndighed paa Øerne, sorterende med den ene under Bestyrelsescommissionen i Flensborg (Tillisch og Eulenburg) og med den anden under Cultusministeriet i Kjøbenhavn. Paa begge Steder kjendte man grumme lidet til Forholdene og ønskede at høre saa lidet fra mig som mueligt. Jeg søgte ogsaa blot at holde Maskinen i Gang, dog maatte jeg til Flensborg afgive en Deel Oplysninger om de her dannede Forhold, der skulde indordnes under de Forhold, der havde dannet sig paa Fastlandet, et Arbeide, der næsten blev mig uoverkommeligt, da Cfrzr. Johannsen ved sin Gjenindsættelse i Haderslev havde medtaget vor Secretair, senere Kammerherre Wolfhagen, tidligere Amthuussecretair i Haderslev. Saa længe Forholdene vare usikkre, og det syntes uvist, om Regjeringen i Flensborg kunde holde sig, ønskede Tillisch, at Commissionen paa Als maatte blive bestaaende; men tilsidst antoge dog Forholdene en saa fast Characteer, at en særskilt Bestyrelse for Als ikke syntes nødvendig, hvad jeg udtalte baade for Tillisch og Eulenburg. Dertil kom, at Commissionens indre Forhold, navnligen adskillige Conflicter, gjorde mig det nødvendigt at forlange en Afgjørelse af min Stilling i samme, saa meget mere som uden en saadan ikke engang Personal var at erholde. Jeg saa mig derfor nødsaget til af Regjeringen i Flensborg at forlange enten en Ophævelse af Bestyrelsen paa Als eller en Regulering af dens Forhold, og erholdt 9. Nov. 1849 en Erklæring, i hvilken Commissionen ophævedes, „da

die Landesverwaltung es thunlich erachtet hat“ selv at overtage Forretningerne. Mig blev det paalagt at aflægge Regnskab og aflevere Archivet, hvorved min Stilling som første Medlem blev anerkjendt. Kmherre Riegels kunde vedblive som Chef for Folkebevæbningen, der stilledes i Bero, og Formand for Folkeraadet, der havde tabt sin Virksomhed. Saaledes ophørte en ansvarsfuld og byrdefuld Virksomhed fra Sept. 1848—Novbr. 1849, uden at jeg beregnede mig noget derfor. Det blev taget mig ilde op, at jeg ikke vilde indtræde i Folkeraadet, men min Plads deri var allerede besat, og jeg havde altsaa lige saa lidet Ret som Lyst til at indtræde. Civilgouvernementet ophørte nu snart af sig selv.

Jeg kan ikke undlade at meddeele en Deel af de Omstændigheder, som intraf under vor Bestyrelse og især ere skikkede til at bedømme Forholdene paa Øerne. Militairet maa i Krigstider have samme Ret, som enhver Mand har i sit Huus, at bortvise Personer, der paa en eller anden Maade ere ubehagelige. Militairet kan ikke taale i sine Omgivelser Folk, der vise det Uvillie, lægge det Hindringer i Veien, og som det maa befrygte kunne bringe Fjenden Efterretninger. Militairet maa være berettiget til at bortvise saadanne Personer fra det besatte Territorium uden at angive Grund. Skjøndt det aldrig faldt os ind at bestride Militairets Ret, vare vi dog overbeviiste om, at det gik for vidt i denne Henseende, ja at det lod sig bestemme af Denuntiationer, der alene havde deres Kilde i personligt Had. Vi selv erholdt flere slige Denuntiationer, men uden at værdige dem nogensomhelst Opmærksom-

hed, naar de ikke vare grundede paa Facta. Allerede i Mai 1848 bleve en Deel bortviste, foruden de suspenderede Embedsmænd adskillige Mænd hvis hele Forbrydelse var nogen løs Tale, og som sikkert vare meget uskadelige. Næste Foraar tilstillede Overcommandoen os en Liste paa de Personer, som det vilde have bortviist af os. Vi svarede, at vi vel vilde holde dem under Politiopsyn, for saa vidt der forelaa Noget imod dem, men at vi ikke vare berettigede til at bortvise Nogen. Desuden vare vi af den Mening, at det blev drevet for vidt. Efter Vaabenstilstanden 1849 lod jeg, der da var alene, som oven omtalt, komme tilbage, hvem der vilde, og hjemkaldte fra Kjøbenhavn gjennem Politiet Alle, der vare der, og vare stillede under Politiets Tilsyn. En bortviist Læge, der var gaaet til Holsteen, kom tilbage og forlangte i en indgiven Regning Diæter og Godtgjørelse for Næringstab. I den mig fra Flensborg affordrede Betænkning erklærede jeg, at jeg anerkjendte den commanderende Generals Ret og vidste, at Lægen ved uforsigtige Yttringer havde givet Anledning til Bortviisningen. I Efteraaret 1848 circulerede i Sønderborg en Adresse, at Fælledsregjeringen var den eneste lovlige Regjering. Den blev underskreven af omtr. 40 blandt hvilke 3 Damer. Alle bleve stillede under Politiets Tilsyn, og de Fleste af Militairet selv i Foraaret udviiste. En Mand i Ulkebøl havde ladet sig give af Hertugen paa Graasten en Brænderieconsens, som blev os presenteret. En høist ufornuftig Anvendelse af Magten viiste General de Meza ved efterat Als var erklæret i Beleiringstilstand blot paa Grund

af en Denuntiation at fratage Amtsforvalter Gähler i Nordborg Embedet samt bortvise ham uden at høre hverken ham selv eller hans Foresatte, navnligen os. Som oven omtalt havde Alsingerne, det er Folkeraadet, sendt en Deputation til Kjøbenhavn for at bede ikke at udlevere Øen til Fælledsregjeringen og ført de dermed forbundne Udgivter Øen til Regning. Amtsforvalter Gähler førte Kassen og havde maaskee yttret Tvivl om Berettigelsen, hvad der havde en Bemærkning af Revisionen desangaaende til Følge. Da vi approberede Udgiften, maatte Sagen dermed have været afgjort, men Folkeraadet, navnligen dets Formand, følte sig over Bemærkningen saa fornærmet, at der blev indgivet ikke til os, hvad der ikke vilde have nyttet, men til General de Meza en svær Klage over Amtsforvalter Gähler, paa hvilken Generalen uden videre decreterede hans Suspension og Udviisning. Da Gähler var kaldet tilbage fra Kjøbenhavn, forlangte han i Flensborg sin Sag undersøgt. Min Betænkning blev indhentet, og jeg skrev til Generalcommandoen om Acterne, men erholdt blot til Svar, at Gähler havde protesteret mod Folkeraadets legitime Beslutninger og derved viist sit oprørske Sindelag. Jeg meddeelte dette til Flensborg med den Bemærkning, at jeg maatte antage, at der ingen Acter existerede, men at jeg ikke kunde kjende ham skyldig i nogen ulovlig Adfærd, og, da der ikke gaves lovlig Form for offentlig Tiltale, indstillede at beordre ham at tiltræde Embedet, hvilket ogsaa skeete. I Kjøbenhavn gav man ham dog en betydelig Godtgjørelse, og selv de Meza skal have indseet sin Uret og tilbudt Skridt i hans Faveur.

Et vanskeligt Punct var Mangelen paa høiere Domstole, især da Underdommeren ikke kunde fælde Dom til høiere Straf end et Aars Tugthuus, og i ethvert Tilfælde Appellation var afskaaren. Hos Overførster König i Sønderskoven var et ungt Menneske, der beskyldtes for i Foraaret at have tjent i Friskarerne samt at have hindret Nogle i at jage i Skoven. En Flygtning fra Tinglef, der tjente i Hørup, fik en Aften 7 a 8 Soldater af 1. Bat. (Kulsviere) med sig for at jage i Sønderskoven. De begyndte med at skyde rundt om Overførsterboligen, sikkert ikke i den Hensigt at skyde Nogen, men det unge Menneske var ved at høre Skydningen traadt ud i Døren og blev strax udenfor samme truffen af en Kugle, saa at han strax døde. Vi udlovede strax en Belønning af 200 Daler Cour. (720 M.) for Opdagelsen, men det viste sig, hvorledes en Krig kan forvirre alle Begreber. Soldaterne lagde i Begyndelsen, da de kom hjem, aldeles ikke Skjul paa deres Gjerning, thi de vare jo komne for at føre Krig mod Tyskere. Skjøndt hele Byen skal have kjendt Sagen, var der dog Ingen, der vilde tjene Pengene ved at melde, hvad de vidste, og kun ved et Tilfælde blev det opdaget, og Soldaterne ved Krigsret dømte fra 4 Aars Tugthuus til nogle Dages Vand og Brød. Med Hensyn til den civile Flygtning vare vi derimod i stor Forlegenhed, da der ikke existerede en competent Domstol til at dømme saa stor en Forbrydelse. Vi constituerede derfor en egen Domstol, der optog Forhørene, af hvilke det fremgik, at han vist var den egentlige Gjerningsmand, men at Hensigten kun havde været at skræmme og drille, og at der altsaa ikke

forelaa et overlagt Mord. Imidlertid undveg han af Fængslet, som man antog, ved Commandanten Capt. Waitzmanns Connivents. Det vilde ogsaa have været et stort Spørgsmaal, om en af en saadan Domstol fældet Dom ved ordnede Forholds Gjenoprettelse var bleven anerkjendt, og aabenbart betænkeligt at lade en haard Dom exeqvere, naar selve Domstolens Legalitet var underkastet Tvivl, og dens Anerkjendelse i ethvert Tilfælde vilde afhænge af Diplomati og Vaaben. En anden Sag om end af mindre Betydning var en Ægteskabssag paa Ærø. En Advokat i Flensborg havde indgivet til Overretten i Slesvig en Appellation mod et paa Ærø tilladt Ægteskab. Men da Tiden var forløben, før Overrettens Inhibitorium ankom, sørgede Landfogden for, at Vielsen strax fuldførtes i Marstal Kirke en Vinternat Kl. 3 til 4, saa at Inhibitoriet fandt fuldført Gjerning, og Competencestrid blev undgaaet. Alle andre Stridigheder, der under den store Indqvartering og saa forvirrede Tilstande ikke kunde undgaaes, søgte man at jævne paa bedste Maade.

Iøvrigt afgave de overordnede Domstole deres Kjendelser ganske som hidtil i Kongens Navn, thi Fælledsregjeringen erklærede sig selv for Hans Majestæts lydigste Undersaatter, der strax vilde afgive Magten, naar Kongen var fri, og deres Rettigheder bleve anerkjendte. I en Tiendesag mellem Pastoratet og Tiendeyderne i Riise paa Ærø var der i Decbr. 1847 af Overretten i Slesvig afgivet en Kjendelse, der kun stadfæstede Underrettens Dom til Ugunst for Yderne. Disse indappellerede Sagen til Overappellationsretten,

fra hvilken der i Jan. 1849 kom en Kjendelse, der i aldeles den gamle Form i Kongens Navn stadfæstede Overrettens Kjendelse. Yderne indgave nu et Andragende til Kongen, at han maatte forandre Dommen som ulovlig. Derpaa kunde naturligviis ikke gaaes ind, saa meget mindre som Yderne kun erholdt den Dom, de selv havde forlangt. Andragendet havde slemme Følger for Nogle, der uberettiget havde underskrevet Andres Navn. En særegen Opmærksomhed krævede de Augustenborgske Godser, der af Regjeringen vare beslaglagte, og i hvilke, som oven bemærket, mange særegne Forhold havde dannet sig. Grev Vilhelm Moltke var sat som Administrator og bestyrede dem som anden privat Eiendom med en Formynders Ret. Engang havde Marineministeren givet Søofficerer Ordre til at hugge Træ i de hertugelige Skove. Vi truede med Anvendelse af Magt, hvis de uden videre indlode sig derpaa. Sagen jævnede sig mellem Administrator og Marineministeren. En vanskelig Sag var Hoveriet paa de hertugelige Gaarde. Bønderne vilde benytte Leiligheden til en Afløsning saa billigt som muligt, og Krigen med dens Kjørseler gjorde næsten Hoveriet uoverkommeligt, hvad der gav Anledning til megen Strid. Dertil kom, at Administrator nok havde Betænkeligheder ved Afløsning, før Forholdene vare ordnede, samt at der vel i Begyndelsen var lovet mere, end der godt kunde holdes. Efter mange Forhandlinger afløstes 1850 de 18 Dages Hoveri mod aarligt 17 Daler Cour. (61,20 Mark) at udbetale efter 4 %. Ved den oven omtalte Afgjørelse af Regjeringen i Slesvig 1847, hvorved

Hertugen erkjendtes pligtig til af sine Gaarde at bidrage til Veivæsen, m. m. acqviescerede Administrator, og dermed var den Sag afgjort. Ved Vaabenstilstandens Afslutning 1849 havde Kongen af Preussen lovet, at Hertugen under Vaabenstilstanden skulde forlade Hertugdømmerne, og ved Afskeden sagt til Reedz, „er ist über alle Berge weg“. Alligevel kom han, tog Ophold paa Graasteen og forlangte, at alle hans Venner, selv fra Als, skulde gjøre ham deres Opvartning, uden at betænke de Ubehageligheder, for hvilke Flere derved udsatte sig. Selv et Corps af Augustenborgske Drenge modtog han her. Her besværede han sig over Regjeringens Omgang med privat Eiendom, sendte endog en Protest til Als mod Hoveriets Afløsning, hvoraf, som han kunde vide, Notiz ikke blev taget. At de militaire Forhold maatte volde mange Vanskeligheder, vil være klart. Jeg kjender en større Gaard, der i Aarene 1848—50 havde 21000 Dages Indqvartering med over 300 forskjellige Officerer. Conflicter mellem de Indqvarterede og Værterne, med Skyld snart paa den ene, snart paa den anden Side, og ofte paa begge Sider, maatte i Regelen jevne sig selv. Kun ved almindelige Foranstaltninger kunde vi træde til. Ulkebøl Sogn med 2 større og henimod 80 Bondergaarde med en Deel mindre Eiendomme og 18 a 1900 Mennesker havde 1849 en Indqvartering af c. 8000 Mand, paa nogle Gaarde et heelt Compagni. Ved en saadan Indqvartering er det nødvendigt at give Soldaten Naturalforpleining, men selv om han selv modtager denne, trænger han til Brændsel for at kunne koge den. Beboerne besværede sig over, at alt brænd-

bart Materiale var opbrugt, og at de ikke vidste Udvei til at skaffe Soldaterne Brændsel til at koge ved, og at disse derfor ofte hjalp sig, som de kunde, paa Værternes Bekostning. Vi gave Ordre til at slaa i Skovene 300 Favne Træ, der vel var grønt, men dog kunde hjælpe. Imidlertid kom dog strax efter Vaabenstilstanden og med denne Tilførsel af Tørv især. En anden værre Sag var Kjørselerne, med Hensyn til hvilke militair Hensynsløshed var meget trykkende. Vi skrev derfor til Generalcommandoen, de Meza, da endnu Oberst, at vi ønskede at anordne det Fornødne med Hensyn til Kjørseler for paa den ene Side at skaffe Militairet det Fornødne, og paa den anden Side ikke berøve Bønderne de nødvendige Kræfter til deres Dyrkning især da i Vaartiden, og udbad os derfor, hvor stort et Antal Vogne der under sædvanlige Forhold ønskedes dagligt til Disposition. Det var da vor Hensigt at anordne dette Tal tilstede i Sønderborg, men holde Ulkebøl Sogn, der haardt trængte til Lettelse, udenfor Rollen, dog saaledes, at Militairet her i extraordinaire Tilfælde i Løbet af en Time kunde disponere over 80 Vogne mere. Vi troede dette i fælleds Interesse. Der forlangtes 50 Vogne, og vi anordnede det Fornødne. Men allerede i første Uge brugte Militairet uden nogen Nødvendighed eller noget extraordinairt Tilfælde Ulkebøl Vogne i en Grad, at Anordningen blev til Byrde istedenfor til Skaansel. Vi reclamerede derimod under Paaviisning af Exempler, maaske i en noget alvorlig Skrivelse, men erholdt et hovmodigt Svar med moralske Formaninger, hvori der gjordes Paastand paa, at de militaire Heste skulde

ifølge Reglementet være frie hver anden Dag. En Fjende, der vilde straffe en uvillig Befolkning, kunde ikke let have givet et mere overmodigt Svar, ved at forlange, at de militaire Heste skulde være frie hver-anden Dag, medens Landbefolkningens Heste ved Arbeide hver Dag maatte tilsidesætte Jordens Dyrkning for at skaffe de militaire Heste Frihed hver anden Dag. Ved samme Lejlighed fik vi at vide, at de Meza var bleven General-Major, og at Als var erklæret i Beleiringstilstand. Jeg tilstaaer, at naar vor Skrivelse dertil har bidraget, da bærer jeg en betydelig Skyld. Munden blev stoppet paa os, og Generalen viste sin Myndighed ved Amtsforvalter Gählers ufornuftige Suspension og Udviisning kort efter. Med den store Indqvartering stod det og i Forbindelse, at vi modtoge gjennem Folkeraadet et Andragende angaaende Ophævelse af den dengang endnu her existerende Mølletvang. Vi svarede, at vi dertil under de bestaaende Forhold vare meget villige, naar Raadet vilde anvise den Godtgjørelse, der tilkom Møllerne, selv om det kun var Sistering for en Tid, men denne Godtgjørelse kunde ikke under de nuværende Forhold paalægges Statscassen, saa meget mindre som Regjeringen havde for denne Vinter forhøiet Indqvarteringsgodtgjørelsen for hver Soldat fra 12 til 16 Rbsk. pr. Dag. Dermed hendøde Sagen. En Sag voldte os først Betænkeligheder, men det viste sig, at hverken vi eller nogen Autoritet her havde nogen Skyld. I Efteraaret 1848 vare alle Soldater hjempermitterede med Ordre til at indfinde sig ved Bataillonerne til 1. Mrz. Men Krigsministeriet i Kjøbenhavn havde i Vinteren 1848—49 om-

dannet den hele Armee, deels completteret, deels omexerceret Bataillonerne, og derved paa utilgivelig Maade forsømt at tage Hensyn til de Slesvigere, der vilde indfinde sig. Det ældre Mandskab fra Als havde tjent i en Reservebataillon og skulde møde i Svendborg, men Bataillonen var completteret paa anden Maade, og de bleve tilbageviste. I Sønderborg indfandt sig Mange fra Fastlandet, der havde trodset Farer for her at kunne indfinde sig, og bleve næsten modtagne med Uvillie, da deres Pladser vare besatte, og de først efter nogen Tid kunde finde Anvendelse. Ved den jydske Grændse skulle især mange Dragoner have vendt om. Det glædede os, da vi opdagede, at Skylden hverken laa ved Amthuuset eller nogen Autoritet her. Et vanskeligt Spørgsmaal forelaa med Hensyn til de suspenderede Embedsmænd, navnligen Dr. Steffens paa Nordborg, Hofraad Prehn paa Augustenborg, Justizraad Borgermester Langreuter i Sønderborg, samt Præsterne Petersen og Schlaikier. De havde alle beholdt deres Embedsindtægt, og Regjeringen betalte for Embedernes Bestyrelse, hvad der ikke saaledes kunde vedblive, Malmøervaabenstilstanden var sluttet paa Restitution af det Bestaaende den 17. Mrz., og skjøndt Fælledsregjeringen hverken gav de bortviiste Præster Embedsindtægt eller gjorde Mine til at gjenindsætte, tvertimod begyndte med at anerkjende alle Afsættelser, o. s. v., saa vare de nævnte Embedsmænd dog berettigede til at tiltræde deres Embeder. Pastor Petersen indfandt sig vel, men protesterede imod at indsættes af den lovlige Autoritet og kom efter sin Bortførelse ikke igjen trods Generalens Opfordring. Vare de

andre komne, maatte en Beslutning være fattet, men da de ikke kom, bleve de paa vor Indstilling ved Kongelig Resolution entledigede i Febr. 1849, Pastor Schlaikier gjennem Cultusministeriet, paa Betingelse at de beholdt den halve Embedsindtægt i Pension, men ikke toge Ansættelse under nogen af Hns. Majestæt ikke anerkjendt Autoritet, ikke toge Ophold paa noget ikke under Hns. Majestæt staaende Territorium og ikke kom til Als uden Tilladelse. Paa samme Tid døde Dr. Steffens, som man paastod meget nedtrykt. Et vanskeligt Spørgsmaal var Tolden. Skjøndt vi vare kaldede til at regjere i Kongens Navn kun uden lovgivende Myndighed, og denne Bestemmelse ingenlunde var hævet, da vor Myndighed indskrænkedes til Als og Ærø m. m., saa havde vi dog fra Begyndelsen overladt de finantsielle Anliggender til det danske Finantsministerium, hvad der vist ikke var skeet, naar vi kunde have forudseet Følgerne. Fællesregjeringen betragtede Danmark som Udland og krævede Told af Alt, hvad der kom fra eller gik til Danmark, Danmark derfor ogsaa omvendt. Als og Ærø hørte til Hertugdømmerne og leed derunder, da de alene kunde handle med Danmark. Regjeringen i Kjøbenhavn troede ikke at kunne forandre dette, og vi selv havde berøvet os Midlerne til at træffe et muligt Arrangement. I Vinteren 1848—49 paalagde vi Embedsmændene at correspondere paa Dansk, ligesom vi ogsaa indførte dansk Kirke- og Skolesprog paa Augustenborg. Hensyn bleve tagne, og ingen af Delene voldte Vanskeligheder. I Sommeren 1849 forhandledes

om en Krigsskat paa Als, der aabenbart udkrævede særegne Hensyn, men den kom ikke til Udførelse.

Ved nu at se tilbage paa min Deeltagelse i Bestyrelsen i en saa oprørt Tid har jeg kun at bemærke, at jeg altid har bestræbt mig for at sætte Retfærdighed over alle nationale og politiske Bestræbelser, samt at jeg kun havde at bedømme Handlinger, medens Tanker og Sympathier ikke vedkom mig. Alle ikke paa Facta grundede Denuntiationer bleve uændsede. Man vidste dette, og vi bleve tilsidst forskaanede derfor, da Cfrzr. Johannsen ganske var af samme Mening. Derved bleve vi vel stundum udsatte for Daddel for Mangel paa Iver, men undgik Vilkaarlighed.

I Ovenstaaende har jeg omtalt den mig overdragne politiske Virksomhed, samt hvorledes jeg stillede mig i samme. Men skjøndt denne paa min gjentagne Bøn i Novbr. 1849 blev hævet, blev dog min Stilling som dansk Biskop indenfor Hertugdømmets civile Grændser paa saa mange Maader berørt af de politiske Forholds Udvikling i samme, at jeg ikke kan undlade at meddeele den Anskuelse af samme, der har været ledende i mit hele Embedsforhold. 1. Tysk og Dansk var alene en Agitationsphrase, af hvilken den revolutionaire Aand betjente sig. Som bekjendt udbredte Revolutionen 1830 og 1848 sig fra Paris som en Epidemi over næsten hele Europa. Alle erkjende vi, at Alt, hvad der paa Jorden bestaaer, har sine Ufuldkommenheder, og at det er Menneskets Opgave at anvende Alt til at fremme en hellig og kjærlig Aand og dertil mere og mere sætte det i Stand. Men naar nu istedenfor at fremme det fælleds Vel den personlige Interesse gjør

sig gjældende, da som oftest udmales det Bestaaende med de sletteste Farver og skildres en ny Tilstand som fuld af idel Lyksalighed. Men overbeviist kan man være om, at slige Lyksaligheds Prædikener skjule Hensigten at fremme personlig Interesse og ikke nærmest det fælleds Vel. Naar en saadan Revolution i Begreberne og de dermed forbundne Forhold ikke kunne opnaaes ved Ordet, da tyes til Magten, og Lidenskaberne sættes i Bevægelse. Det vil deraf være klart, at Kilderne til Revolutionerne paa de forskjellige Steder og til de forskjellige Tider ere forskjellige efter de forskjellige Interesser, der have gjort sig gjældende, vi kunne som oftest sige, have været moderne. Da Colberts mercantile System havde udbredt sig over Europa, troede man, at Folkets Lykke alene maatte bestaa i at have mange Penge i Landet, og kunde man ikke tro, at Tvende kunde have lige Fordeel ved en Handel. Mange Krige og Revolutioner hidrørte da fra Lovene for Told, Handel, Industri o. s. v. Til andre Tider gjorde ideelle Interesser sig mere gjældende, og man kunde ikke tro, at Mennesker kunde bo under samme Tag uden paa samme Maade at maatte vise deres Ærbødighed for deres Gud. Deraf de frygtelige Religionskrige og indbyrdes Forfølgelser. Til saadanne Tider syntes Sprog og andre Omgangsformer med Beskjæftigelser at være af underordnet Betydning. Nu synes Sprog og Nationalitet at skulle danne Forholdene, medens Religionen at være af underordnet Betydning. Vi se, hvorledes Revolutioner saavel i den aandelige som i den politiske Verden afhænge af personlige Interesser, vi kunne næsten sige af, hvad

der er Mode. Vor Skaber og Herre har i Familielivet viist os den skjønneste Form for enhver Forbindelse. I Familielivet skal være en Herre, hvis Bud skal være gjældende, men ved Siden af Herren er et Element, der skal virke for den kjærlige Aand i Budene, men Lydighed skal der findes. Herrens Magt kan misbruges, men han maa have den, og kun for Misbrug kan en høiere Magt sætte Skranker. Statslivet er et høiere Familieliv. Her maa være en Hersker med Magt og Lydighed; men ogsaa her kan Magten misbruges, og lige saa godt naar den er i en Fleerheds, som naar den er i en Enkelts Haand. Erfaringen viser dette. Men i vore Dage har man troet at forebygge Misbrug ved visse Former, navnlig Valg, og har maattet overbevise sig om de samme Misbrug f. Ex. Polens Kongevalg, Valgene i Paris 1793, 1871. Tilsidst har man maattet indse, at ene en hellig og christelig Aand kan forebygge Misbrug. Men en underlig Modsigelse er det, at Religionen, der alene kan bringe en saadan Aand, skal staa tilsidesat for de Former, som ere udgangne fra Paris 1830 og 1848, medens Enhver, der vil Folkets Vel, har at slutte sig til den bestaaende Form og i denne at søge at gjøre Aanden gjældende. Hos os troede man nu, at Landets Lykke vilde opnaaes ved en Forandring i Statens Styrelse og Sammensætningen af denne, navnligen fordi den Styrelsesform, man attraaede, fandt Hindring i den bestaaende Sammensætning. For nu at opnaa Bistand til en anden Sammensætning af Staten satte man Lidenskaberne i Bevægelse ved at fremstille det som en Kamp mellem Dansk og Tydsk, istedenfor at

der alene burde have været Tale om en Kamp mellem dem, der vilde opretholde det Bestaaende, og dem, der ved voldsomme Midler vilde opløse dette. Naar der var Tale om Kamp mellem Dansk og Tydsk, saa vilde Mange deri se en Kamp mellem dem, der talte Dansk, og dem, der talte Tydsk, men her viste det sig, at Mange, der ikke kunde Dansk, vare Venner af det Bestaaende, og Mange, der ikke kunde Tydsk, Fjender af det Bestaaende. Fremdeles havde Erfaringen viist, at Danske og Tydske godt kunde bo under samme Tag, og at Tydske ved at bo under samme Tag som de Danske vare blevne befriede fra mange Krigsulykker, som andre Tydske maatte udholde. Fra 1721—1801 havde Danmark ingen Krig, og var Hertugdømmerne blevne befriede for Deeltagelse i alle Tydsklands Krige, samt havde de til Søs alle Fordelene af det neutrale dansk Flag. 1813 slap de for at omkomme paa Ruslands Ismarker. 1870 bestod Lykken i, at de maatte sende deres Sønner til Frankrig. Det Hele var en Phrase, af Revolutionaire fra tydsk Side begyndt for at sætte Lidenskaberne i Bevægelse. Hvor Phraser om Sprog og Nationalitet ikke lode sig anvende for at sætte Lidenskaberne i Bevægelse, maatte man ty til andre, og tyede man til andre Phraser om Forurettelser. 2. Selv i Kjøbenhavn troede man at kunne benytte Leiligheden til ved at give Staten en ny moderne Kjole selv at kunne glimre. Medens strax ved Revolutionens Udbrud en ny Statsform forkyndtes som en Kilde til Fred og Lykke, erholdt ogsaa Geistligheden under 9. Mai, da Wrangel stod truende i Jylland, og hele Danmarks

Existence, da ogsaa vor, stod paa Spil, et Circulaire fra Ministeren, i hvilket vi opfordredes til at give Betænkning til en Ordning af de kirkelige Forhold, i hvilke de samme Regler skulde gjøre sig gjældende som i Staten. Circulairet vakte almindelig Uvillie. Vi svømmede som paa en Planke i det oprørte Hav og vidste ikke, naar vi skulde gaa under, thi Truseler vare ikke udeblevne, og nu havde man ingen vigtigere Sag at forhandle med os end om en ny Kjole. Vi troede Sagen knap Alvor, og først da vi i Febr. 1849 bleve monerede, afgav jeg under 27. Mrz. næstefter en Betænkning, ledsaget af Bilag i hvilke temmelig skarpe Yttringer fra Præsterne forekom, og i hvilken jeg blandt Andet yttrede:

„Den bedste Ordning af vore, som af alle Samfundsforhold, er unægteligen den, der svarer til Tiden, og under hvilken Folkene befinde sig bedst. Andet lader der sig neppe sige. Men derom ere Meningerne naturligviis meget forskjellige. Paa Grund af, eller uagtet denne min Overbeviisning kan jeg ikke overbevise mig om, at den Ordning af vore Forhold, paa hvilken der siden Mrz. f. A. er arbeidet, har kunnet bidrage til at lette Udjevningen af det, der i det sidste Aar saa tungt har trykket Landet. Var i denne Henseende status quo bleven conserveret, navnligen som det ved Bestemmelsen 28. Jan. f. A. var paatænkt, da vilde formeentligen Alt lettere have ladet sig ordne. At antage, at liberale Former skulle virke tiltrækkende for et oprørsk Parti, er falsk. Disse kan et saadant let opnaa af sig selv, hvis dets Planer lykkes, og gaaer det ind paa dem, da skeer det kun for at bruge dem til dets Hensigters Opnaaelse. Det er imidlertid muelig, at den Styrke, som Regjeringen paa Grund af den foretagne Indretning af Forholdene har fundet i disse, kan veie op mod de Vanskelighe-

der, som derved ere eller vel endnu mere ville blive fremkaldte. Men enhver anden enten i sig selv eller med Hensyn til det nævnte Øiemed ikke nødvendig Institution maa jeg anse for absolut fraraadelig, saa længe ikke Forholdene ere ordnede, og Folket med Regjeringen kjender, hvor vidt dets Myndighed rækker, extensivt og intensivt."

Jeg indsaa, at det vilde være umueligt at lade Alt være uskeet, hvad der under Exaltationen 1848 var begyndt. Derpaa gik jeg over til det egentlige kirkelige Spørgsmaal og yttrede, at en Forbedring, Revision og tildeels Omdannelse af disse (de kirkelige) Forhold vel kan være til Gavn, men at „en Gjennemførelse af de samme Grundsætninger i Kirken, der gjøre sig gjældende i Staten" let kan danne af Kirken en status in statu, og ofte in statum, samt let kan fremavle de religiøse Stridigheder istedenfor at give „Kraft til at modstaa Tidens haarde Kamp":

„Vi vide, at i Forsamlinger, der raadslaa om hvilkesomhelst Ting, mange andre menneskelige Egenskaber gjøre sig gjældende end rolig Overveielse og practisk Sands. Hvor der handles om materielle Interesser, danne disse en Modvægt mod Ideologi og Chimærer, og kan et votum per majora frembringe et Resultat, ... men ikke ved ideelle Interesser. Derom vidne Kirkeforsamlinger og Synoder, alle Tiders og vore Tiders religiøse og nationale Stridigheder . . . . Jeg tilstaaer, at det ikke er mig klart, i hvilket Forhold en geistlig Forsamling skulde staa til en besluttende Rigsforsamling. Besluttende kunde denne ikke være, og skulde den blot være raadgivende, vilde det fremkalde mange uhyggelige Discussioner. . . . . Jeg vil næsten antage, at mine Anskuelser over Sagen ei vil være Fleerhedens, men har dog ikke kunnet undlade at udtale dem."

Jeg gik derpaa over til at tale om de enkelte Forslag, men kort, og sluttede med, at Circulairet af 9. Mai, saavel som et senere af 7. Oct. om den kirkelige Representation „ikke synes mig tilstrækkelig at paavise den practiske Trang til Reform, men for meget byggede paa theoretiske Principer.“ Allerede under 16. Oct. var ankommen en Skrivelse fra Cultusministeriet til Immediatcommissionen, at der 18. Trin. i alle Kirker maatte bedes for den danske Rigsforsamling, der skulde sammentræde 23. Oct. for at ordne Landets Forfatning, det er forhandle om en Grundlov. Jeg udsendte Skrivelsen til Provsterne til Circulation, men tilstaaer, at jeg ikke let har udsendt et Circulaire med større Ulyst. Deels vakte det en uhyggelig Følelse, at man vilde forhandle om Kjolens Snit, medens Livet var i Fare, og deels vedkom Sagen ikke engang os her paa Øerne, da vi ikke vare representerede, og altsaa en Grundlov ikke kunde gjøres gjældende for os. Det var dog en mærkværdig Opfordring til os, at vi skulde bede vor Herre at give en Forsamling Forstand til at raade over os, uden at vi selv havde Ret til at tale med. Ogsaa i formel Henseende var det at bemærke, at Cultusministeriet ikke stod i noget Embedsforhold til Immediatcommissionen, kun stod i Forhold til Biskoppen. Men i en saa oprørt Tid yndede jeg ikke at reise Discussion over formelle Spørgsmaal og udsendte Opfordringen uden videre Anbefaling. Man stod i den ligefrem taabelige Mening, at Alle vilde juble dem imøde, naar de blot skaffede tilveie en saa kaldet fri Forfatning paa bred Basis, at man derfor maatte benytte Leiligheden, at alle Betænkelig-

heder da vilde forsvinde, og at en saadan Forfatning var nødvendig for at opmuntre Soldaten til Kampen. Sandheden var, at den menige Mand kun lidet fattede Betydningen af en fri Forfatning, uden for saa vidt de troede, hvad Agitatorer havde indbildt Adskillige, at den frie Forfatning gav dem Udsigt til at plyndre Godseierne. Den menige Soldat var i Regelen ligegyldig og opfyldte uden Hensyn dertil sin Pligt. Soldatens første Lærdom er ingen Frihed, ubetinget Lydighed. Det er en underlig Begrebsforvirring at tro, at Soldaten skal kæmpe for „Frihed“, paa samme Tid da man som første Regel indskjærper ham, at han ingen Frihed har. Man saa ikke eller vilde ikke se, at naar man i Kjøbenhavn benyttede Leiligheden, saa kunde og Leiligheden benyttes i Kiel, at det indeholdt en stor Modsigelse, at Folket i Kjøbenhavn kunde bestemme, hvorledes Statens Forhold skulde være, men ikke i Kiel, at $^3|_5$ af Interessenterne i et Samfund aldrig kan være berettigede til eensidig at træffe Bestemmelser, under hvilke Betingelser et Samfund skal bestaa eller opløses, fordi $^2|_5$ lide af en epidemisk Sygdom, at ethvert Samfund maa bestaa i sin hidtidige Form, indtil det ved Overeenskomst eller paa anden lovlig Maade kan opløses eller forandres. Forhandlingerne om Grundloven kunde jeg aldrig beqvemme mig til at læse, fordi jeg frygtede for de Følger, den vilde have. Disse foreligge, Kirkeforfatningen er endnu ikke kommen. Man har lovprist Frederik VII. som Grundlovens ophøiede Giver, og dog er det en Kjendsgjerning, at han kun efter Modstand underskrev, og da kun med et Forbehold, som Monrad

og Partiet siden havde megen Umage med at faa tilsidesat. En besynderlig Modsigelse ligger der i, at man beraaber sig paa Kongens Sanction, da Folkets Representanter selv have forlangt det og altsaa i ethvert Tilfælde bære det moralske Ansvar. Sammenligne vi den slesvig-holstenske og den danske Grundlovs Tilblivelse, da er Forskjellen denne: Den ene tilveiebragtes mod Kongens Villie, støttet af Vaabenmagt, men indeholdt kun Bestemmelser indenfor det representerede Gebeet, den anden tilveiebragtes ved et Tryk paa Kongen, men skulde gjøres gjældende videre end det representerede Gebeet, og uden at der blev forbeholdt det ikke representerede Gebeet Ret til at have en Dom. Begge vilde ophæve et Interessentskab ved en eensidig Erklæring uden Overeenskomst med Medinteressenten. Hvilken Dom man nu end vil fælde om de ved begge disse Grundloves Tilblivelse virkende Kræfter, saa er det dog vist, at disse vare af den Beskaffenhed, at de begge efter Rolighedens Gjenoprettelse burde have deelt Skjæbne, og at man burde have begyndt forfra. Man beraaber sig ofte paa, at Hertugdømmerne havde tabt al Ret til at deeltage i Forhandlinger om Ordningen af Statens Forhold, men oversaa, at der navnligen ogsaa i det febrilske Aar 1848 havde været Oprør i de fleste europæiske Stater, navnlig Hovedstæderne Paris, Berlin, Wien o. s. v. Overalt havde man dæmpet den revolutionaire Aand, men ingensteds, uden i Kjøbenhavn, havde man troet at kunne berøve Undersaatterne i de oprørske Stæder deres borgerlige Rettigheder efter Rolighedens Gjenoprettelse. Og hvad er et Oprør? Det er et Parti,

der har tilrevet sig Magten, og dette kan gjøres uskadeligt. I begge Hertugdømmer vare mange loyale Mænd for ikke at tale om Lauenborgerne. Det hele nordlige Slesvig havde i sin Heelhed holdt fast ved den danske Regjering, mange Undersaatter udsatte sig for store Forfølgelser for deres Troskab, Soldater indfandt sig frivilligt og under mange Truseler. Det viste sig i Vinteren 1848—49, at omtrent Halvdelen af det unge Mandskab i Slesvig tjente i den danske Armee. Hvor vidt denne Befolkning havde gjort sig mindre fortjent af Danmark end „de betrængte Jyder“, er ikke godt at indse. De havde i ethvert Tilfælde ikke lidt mindre. 3. Et Danmark til Eideren proclameredes. Historien opviser neppe Mage til en Proclamation, at det skal være Patriotisme at afstaa en heel Provinds, ja vi kunne sige to Provindser, Holsteen og Lauenborg, blot for lettere at skaffe Resten en Kjole, i hvilken de proclamerende Herrer bedre kunne glimre. I Anledning af Valget i Roeskilde var jeg i Kjøbenhavn i Mrz. 1848 og vilde gjøre Minister Bardenfleth, der en kort Tid var Præsident i det danske Cancelli, min Opvartning, just da en stor Skare forsamlede sig i det lige overfor liggende Casino for at proclamere et Danmark til Eideren. Jeg sagde ham med korte, bestemte Ord: „De Folk er gale. Det er en lige saa stor Separatisme som den anden (ved Kongeaaen)“. Da han uden at svare saa paa mig, bukkede jeg og gik. Holsteen var et tydsk Land, og man var ikke langt fra at finde det i sin Orden, at de sluttede sig til deres Konges Fjender. I en Proclamation heed det: „Euer Herzog spricht zu Euch.“ Sandheden var, at Holsteen

var et tydsktalende Land under den danske Konge. Fremdeles udraabtes, at Holsteen hørte til det tydske Forbund, medens Sandheden var, at Holsteen tidligere havde været en Deel af det tydske Rige under Kongen af Danmark og ved det tydske Riges Opløsning 1806 var blevet løst fra dette meget lidet betydende Forhold og derved blevet en umiddelbar Deel af den danske Stat. Da nu efter Napoleons Fordrivelse den hellige Alliance blev sluttet for at yde Hjælp mod de revolutionaire Elementer, saa indgik de til det gamle Tydskland hørende Fyrster en særskilt Forening i samme Øiemed og overtoge den Forpligtelse i Tilfælde af revolutionaire Bevægelser at understøtte hverandre med et Matrikulairbidrag. Det var alene et Fyrsteforbund, som Kongen af Danmark tiltraadte for Holsteens Vedkommende for derved at have sine Lande sikkrede mod Syd. Forbundsacten nævner ikke Holsteen som Forbundsland, men „Dänemark für Holstein“ senere ogsaa „für Lauenburg“. Østerig og Preussen deeltoge ogsaa kun i Forbundet for bestemte Provindser, og 1850 sendte Østerig Croater og Dalmater til Holsteen paa Forbundets Vegne, ikke Tydske. Da Forsamlingen i Frankfurt 1849 forlangte, at Holland skulde udskille Limburg, svarede Holland ligefrem med at indlemme Limburgerne i den hollandske Armee. Allerede længe havde Tydskland, navnligen Preussen, ønsket en Flaade, og hvad en Flaade betydede, lærte det først 1848 i Krigen med Danmark at kjende. At komme i Besiddelse af Kieler Havn var et ingenlunde hemmeligt Ønske. 1864 lykkedes det, og Tydskland havde været fuldt berettiget til at votere de danske

Statsmænd Monrad, Lehmann, Hall og i Literaturen Ploug en Takadresse for den kraftige Bistand, de havde ydet Tydskland til at erholde en Flaade, med hvilken de kunde i paakommende Tilfælde vise Danmark hjem. Ogsaa Sverrig kunde have havt Grund til at takke for Forsøget at gjøre Danmark til en Provinds af Sverrig. Jeg har aldrig kunnet forstaa en saadan Patriotisme. Man beraabte sig paa en Indskrivt for henimod 1000 Aar siden, at Eideren var det tydske Riges Grændse. Det vilde se underligt ud i Europa, hvis Rigernes Grændser skulde reguleres efter Tilstanden for omtrent 1000 Aar siden. Fuldt saa langt gik dog ikke Slesvigholstenerne tilbage, thi de beraabte sig kun paa, at Christian I. var 1460 bleven valgt ikke som om en Konge i Danmark, og at Hertugdømmerne skulde være evig udeelte. Sandheden er, at den danske Stat bestod af: a. det gamle Danmark, exclusiv Skaane, b. Sønderjylland eller Hertugdømmet Slesvig, der længe havde været bortforlehnet, men 1721 paa Grund af Lehnsfyrstens Forbindelse med Kongens Fjender blev inddraget. Der er til sin Tid ført megen Strid om de inddragne Dele blot bleve forenede med Kongens egne Dele af Hertugdømmet, eller om de ligefrem bleve incorporerede i Danmark. Sagen synes klar, at Kongen har forenet de inddragne Landsdele med sine egne Dele, men har anseet det hele nu dannede Landcomplex for en fra Danmark uadskillelig Deel med Arvefølge efter Kongeloven. I ethvert Tilfælde er Sagen nu uden Betydning. c. Holsteen, der 1806 var blevet løst fra Tydskland og indlemmet i den danske Stat, medens Kongen af

Danmark for Holsteens Vedkommende tiltraadte det tydske Forbund. d. Lauenburg, en Rest af Erstatningen for Norge, over hvilken Kongen dog ikke kunde være indskrænket, selv om han for Lauenborgs Vedkommende tiltraadte det tydske Forbund. Den hele europæiske Diplomati kjendte ikke et andet Danmark bestaaende af to Dele, ligesaa lidet som det kjendte et Østerig, Preussen, Holland bestaaende af to Dele paa Grund af Forbundet.

En vidtløftig Fremstilling af Forholdet imellem Kongeriget og Hertugdømmerne i Tiden mellem Krigene, særlig de politiske og administrative Vanskeligheder, som fremkom ved, at den danske Rigsdag var lovgivende, medens de slesvigske og holstenske Stænder kun var raadgivende, er ikke medtaget.

Mine personlige Forhold. Den Forbittrelse, som det hertugelige Parti havde viist over min Udnævnelse til Biskop, tabte strax al Betydning ved Krigens strax efter paafølgende Udbrud og maatte indskrænke sig til Skraal i Avisartikler, Petersens „Erlebnisse“, Droysen et Samwers „actenmäszige“ Fremstilling og Lignende samt Ordudgydelser til Ligesindede, hvad der Alt ikke afficerede mig paa nogen Maade. Ikke længe efter Krigens Udbrud bleve de, der antoges at have været virksomme i Hertugens Interesse, fjernede fra Øen. Misgreb vare vistnok saa godt som uundgaaelige, thi Mænd bleve fjernede, der om de end havde Sympathi for Sagen eller Hertugen, dog sikkert aldrig vilde have indladt sig paa Intriguer. Om en Skrædder eller Skomager havde talt lidt høit i en Kro eller ved et Gilde, hvad der i Danmark ogsaa skeete, havde vist ikke meget at betyde. Næste Foraar, 1849, gjorde vi os Umage for at hindre Bortviisningerne, navnligen Misgrebene,

men uden forønsket Resultat. Militairets Ret var ubestridelig. Men med dem, der bleve tilbage, lod sig i Regelen et godt Forhold holde vedlige, naar man kun viste Retfærdighed og ikke tog Hensyn til Denuntiationer uden Facta. Stundom var man endog nødsaget til at tage dem i Forsvar. Det var og er min fulde Overbeviisning, at den Side, paa hvilken de Fleste staa i urolige Tider, afhænger langt mindre af en begrundet Overbeviisning om, hvad det Rette er, end af Sympathi og Omstændigheder. Have de Sympathi for deres juridiske Pligt, da er denne dem nok, og der fældes den haardeste Dom over dem, der krænke samme, men have de ikke Sympathi for samme, enten fordi Opfyldelsen koster dem Offer, eller fordi Andre altid have prædiket en anden Ret, da indbilde de sig eller lade sig af Andre indbilde, at de ved at opfylde den juridiske Pligt krænke den moralske Ret, og at den moralske Pligt staaer over den juridiske. Dette ledede mig altid i min Dom over Andre under Urolighederne. Men skjøndt Forskjellen mellem den juridiske og moralske Ret er Kilden til den Forskjel, der overalt gjøres mellem politiske og andre Forbrydelser, saa har jeg dog fundet, hvor Mange der ere, der ei kunne finde sig i, at ærlige Folk kunne have andre Sympathier og en anden Overbeviisning om Ret og Pligt end de selv. Fremdeles har jeg fundet, at Mange, der ere fjernede fra Kamppladsen og beskyttede mod Fare ved Afstand, Vand, Mure, Forhold, forlange, at Andre, der leve midt i Kampen, skulle tale lige saa høit og handle paa samme Maade, som de, der ere i Sikkerhed, og at de tilregne det dem, der ikke ville dette,

som strafværdig Ligegyldighed om ikke ligefrem som Forbrydelse. Jeg skal til Exempel derpaa anføre adskillige Opfordringer, der bleve stillede til mig fra Ærø. Jeg modtog en Opfordring at bevirke en Ordre fra Regjeringen, at det skulde paalægges alle Præster paa Prædikestolen at bede om Seier for Danmarks retfærdige Sag. Jeg remitterede Andragendet med Bemærkning, at det kun vilde have til Følge, at Fjenden gjorde det Samme, og at mange, der adløde Befalingen, vilde blive fjernede ikke til Nytte for den danske Sag. Jeg fik til Svar, at Andragendet dog skulde indsendes til Regjeringen, thi „hvo der ikke er med os, er imod os“, men Regjeringen lod det efter mit Forslag klogeligen ligge. En anden Gang modtog jeg en furibund Adresse, der dog endnu ikke var et andet Parti cras nok, med den Erklæring, at man ikke kunde tjene sammen med Embedsmænd, der ikke vilde underskrive samme, med andre Ord, at de burde afsættes. Ogsaa dette Andragende remitterede jeg, idet jeg henstillede til Vedkommendes egen Overveielse, hvorledes det vilde gaa ham, naar han skulde dømmes efter Ordene i Dsk. L. 6-4-1, „hvo som laster Kongen, ... har forbrudt Ære, Liv og Gods.“ Engang meddeeltes mig en Avisartikel, i hvilken en Mand daddedes, fordi han ikke havde været ivrig nok, og Manden ønskede at vide, hvad der derved var at gjøre, og om Sligt kunde taales. Jeg svarede, at jeg vilde være glad, naar jeg kunde slippe med 10 Gange saa meget. En Præst paa Ærø, en iøvrigt ærlig Mand, troede sig kaldet til at reformere hele Verden, og ansaa Danskhed for Indbegrebet af al Fuldkommenhed, thi han var

„Dansk og Intet uden Dansk“. Jeg maatte minde ham om, at det ikke var nok at være dansk, man skulde ogsaa være retfærdig, billig, o. s. v. Den gode Mand tænkte neppe paa, at der ogsaa ere danske Tugthuuslemmer. I en Avisartikel havde jeg været Gjenstand for hans Misnøie, og i et privat Brev havde han ligeledes været ligefrem uhøflig i Anledning af et venligt Raad, jeg havde givet ham. Men tilsidst havde han ved sin store Selvtillid og ufornuftige politiske Iver saaledes indviklet sig, at jeg maatte hjælpe ham, og til hans Ære i hans Grav være det sagt, at han erkjendte det, indsaa sine tidligere Feil, ja ligefrem i en Skrivelse bad vor Herre at bevare ham for Daarligheder. Om Embedsmændene paa Als har der oven tildeels været Tale. Da Vaabenstilstanden var sluttet paa Basis af Restitution af Tilstanden før 17. Mrz. 1848, vare alle suspenderede og fjernede Embedsmænd berettigede til at forlange Restitution i deres Embeder, men Pastor Petersen meddeelte, at han var udnævnt til Præst i Ullerup og fratraadte i Nottmark, og da de andre ikke indfandt sig, maatte de entlediges. Af dem der bleve tilbage, vare der to tydskdannede Præster, der idelig en bleve denuncerede, men ikke begrundet paa Facta, og hvoraf jeg derfor ikke tog Notiz. Den Ene beskjæftigede sig meest med sin Oeconomi, troede sig og var Hertugen Forbindligheder skyldig, iøvrigt en ganske god Forretningsmand, der Ingen fornærmede. Jeg feiler neppe ved at tro, at hans Politik og Sympathi dreiede sig om, hvad der convenerede ham bedst og bragte den største Fordeel. Den Anden havde erhvervet sig den Idee, at en tydsk

Student, en tydsk Lærd og tydsk Dygtighed var af en ganske anden Qvalitet, end en dansk Student, en dansk Lærd og dansk Dygtighed; var iøvrigt en godmodig Mand, men langt fra at være et Geni. Hans Brøde bestod kun i, ikke altid paa passende Sted at sige efter, hvad Partiets Coryphæer sagde for, hvad der var aldeles uskadeligt. En særegen Stilling indtoge de fra Danmark indkaldte Embedsmænd. Ved den danske Armees Fremrykken 1850 havde mange Embedsmænd forladt deres Pladser, vistnok tildeels paa Grund af en ond Samvittighed, men mange i den faste Tro snart i Triumph at kunne vende tilbage. De bleve efter Istedslaget opfordrede til at vende tilbage, og da de ikke kom, bleve de entledigede. Man var nu nødsaget til til Embedernes Besættelse at ty til Candidater fra Danmark. Men ældre, erfarne Mænd opgave ikke gjerne deres roligere Stilling, hvortil kom, at navnligen Præstekaldene i Slesvig i Regelen vare mindre godt doterede. Man vil derfor kunne forstaa, at de indkaldte Embedsmænd saa godt som alle vare yngre Mænd, i Regelen ogsaa dygtige Mænd, paa hvis Retsindighed der ikke var Grund til at tvivle. Men Ulykken var, at de kjendte hverken Folk eller Forhold, at de kun kjendte Kongerigets Forhold, at de ansaa sig udsendte af Seierherren for at befri Befolkningen for den Tydskhed, der var trængt ind i den. Lige saa vel som Tydskerne, kom de som Befriere, skjøndt i modsat Retning, og kunde i ethvert Tilfælde ikke finde sig i, at Folk ofte ikke ønskede den dem tilbudte Befrielse. De troede som oftest, at den Lykke, som de skulde bringe Folket, ikke blot

bestod i dansk Sprogs Brug i dets offentlige Forhold, hvad Folket ønskede af practiske Grunde og ingenlunde af Had til Tydsk, men ogsaa alle danske Institutioner. Mærkværdigt var det, at det samme Parti, der i Danmark ideligen raabte paa, at „somme Ting ere raadne i Staten Danmark“, og der ideligen raabte paa Reformer, naar de bleve ansatte syd for Kongeaaen udbasunede de danske Institutioner, efter 1849 den danske Grundlov, som Maalet, efter hvilket der skulde stræbes. Hvorledes dette Maal skulde kunne opnaaes, er ikke godt at indse, naar ikke Folk syd for Kongeaaen skulde betragtes som umyndige, der skulde modtage, hvad Formynderne afgjorde. Folkets Grundcharacteer erkjendte man ikke. Den er en i høi Grad conservativ Aand. Det havde befundet sig vel under den danske Statsforbindelse, men lige saa vel, som det derfor ønskede denne opretholdt, ønskede det ogsaa de gamle Institutioner opretholdte. Navnligen gjaldt dette om Landboforholdene. Principet for alle Landboforholdene vedkommende Love har det været at bevare Gaardene i Familierne og derved sikkre sig en velstaaende Bondestand. Paa Undtagelser nær lader det sig næsten overalt eftervise, at Bøndergaardene i Aarhundreder ere bevarede i de samme Familier, hvad der har givet den hele Bondestand en stor Kjerlighed til Eiendommene og Forholdene. Paa Betydningen af disse Forhold have vi et practisk Beviis, idet de politiske Partier aldrig have vovet at angribe dem, medens man i Danmark længe ikke kunde komme sammen uden at kives om Landboforholdene. Og da Striden om Dansk og Tydsk

først begyndte, vare de danske Institutioner, navnligen Landboforholdene, Fæstevæsen, o. s. v. det sædvanlige Skræmmemiddel, af hvilket det revolutionaire Parti betjente sig. Saa længe Folk troede paa, at den danske Statsforbindelse vilde medføre danske Institutioner, blev rundt omkring, paa mange Steder selv i det nordlige Slesvig, underskrevet i antidansk, det var efter Folkets Mening conservativ Retning. Men da N. Lorenzen Lillholt i den slesvigske Stænderforsamling indbragte sit af Prof. Paulsen conciperede Forslag om dansk Sprog i de offentlige Forhandlinger, erklærede han udtrykkeligt, at der om danske Institutioner aldeles ikke var Tale, uden hvilken Tilsætning Andragendet sikkert aldrig var gaaet igjennem, hvad dog kun skeete med 21 mod 18 Stemmer. Først da Folket overbeviste sig om det Samme, seirede Sagen i det nordlige Slesvig. Iøvrigt er det ingenlunde at overse, at den samme conservative Aand fandtes i det sydlige Slesvig. Ogsaa her brugtes de danske Institutioner som Skræmmemiddel, men dertil kom, at man var saa vant til at leve sammen med Holsteen og Tydskland, at man troede dette Samliv i Fare ved at conservere den danske Statsforbindelse, og at det senere eiderdanske Parti har bestyrket denne Frygt, er aabenbart. Paa Grund af denne Frygt ignorerede og fortaug man, at Forbindelsen med Danmark havde bevaret for Deeltagelse i alle det 18de Aarhundredes mange Krige, at den havde frelst det unge Mandskab for at omkomme paa Ruslands Ismarker, at der aldrig havde været Fred varigt paa Halvøen, saalænge flere Fyrster havde havt Magten paa samme. Hermed

staaer i Forbindelse, at de danske Embedsmænd vare vante til at se alle Forhold, selv det private Liv vedkommende, ved Danske Lov og den danske Lovgivning ordnede paa samme Maade, saaledes at naar man vidste, hvad der gjaldt paa det ene Sted, saa vidste man og, hvad der gjaldt paa det andet. Saa vidt vides gjør kun en anden Arvelov paa Bornholm Undtagelse. Syd for Kongeaaen var derimod en meget stor Forskjellighed. I Holsteen havde Romerretten øvet stor Indflydelse, i Slesvig var jydske Lov, Nordstrandske Ret, Eiderstedske Landret foruden en Deel locale Statuter gjældende Lov. Meget var ordnet af de forskjellige Fyrster efter Romerretten og gamle Retssædvaner; Friserne havde selv ordnet deres private og retslige Forhold, mange Forhold havde uddannet sig i Folket selv, og Regjeringens hele Virksomhed havde blot bestaaet i at sancionere det bestaaende. Man dømme nu om saadanne Forhold, som man vil, saa vil man kunne forstaa, at Folk med langt større Sympathi hængde ved dem end ved Forhold, der efter almindelige Theorier vare ordnede ovenfra, især da nu dertil kom en paa Romerretten grundet meget udstrakt Frihed til ved Testament at ordne deres Formueforhold, hvad der endogsaa i den Grad er lettet, at Enhver egenhændig kan nedskrive sin sidste Villie, samt uden videre Formaliteter henlægge den, at Præsterne paa Landet ikke blot ere pligtige til at solennisere ethvert dem foreviist Testamente i deres eget Sogn, men endog paa Forlangende at concipere, hvad der i denne Henseende af dem forlanges. De nyere danske indkaldte Em-

bedsmænd vare vante til en stor Ensformighed og kunde med al deres for en stor Deel umiskjendelige Dygtighed og Retsindighed ikke forene en saa stor Forskjellighed med deres Theorier om, hvad der udkrævedes i samme Statsforbindelse, og de skadede derved i høi Grad den Sag, de vilde tjene. Jeg har selv hørt en Mand i Mellemslesvig, der ivrigen havde kæmpet for den danske Sag, udtale: „Vi ere komne saa vidt, at vi ønske N. N. tilbage, og han nævnte en Mand, der ikke vilde sætte sit Navn under et dansk Document, fordi vi ere kjede af at høre, at Alt hos os er sk...“. Jeg har selv i en Forsamling til Ære for Minoriteten i den slesvigske Stænderforsamling i en Skaaltale blandt Andet hørt udtale: „Man taler om slesvigske Eiendommeligheder, jeg kjender ikke Andet end slesvigske Jammerligheder“. Jeg skal ikke nægte, at en saadan Patriotisme i høi Grad frapperede mig. For det første maatte Taleren aabenbart have havt et eiendommeligt Begreb om Jammerlighed, thi at disse Eiendommeligheder efter almindelige Begreber i Sammenligning med de i Kongeriget dominerende Forhold ikke ere jammerlige, kan man alene se deraf, at de politiske Partier, som omtalt, aldrig have vovet at angribe de eiendommelige Landboforhold, medens Stænderne i Kongeriget længe aldrig kunde komme sammen uden at kives om de dergjældende, fra de hergjældende afvigende Landboforhold. Dernæst har den nordslesvigske Befolkning aabenbart udviist en Intelligents og Energi, som aldrig kunde uddannes under jammerlige Forhold. Og hvad den sydslesvigske angaaer, maa Enhver indrømme det Samme, om end i modsat Ret-

ning. Hvilken Dom man end vil fælde om Sagen selv, og hvilken Indflydelse man end vil tillægge Agitationen, saa vil Ingen kunne nægte, at der paa begge Sider er udviist Energi. Fremdeles maa Taleren have havt et eiendommeligt Begreb om Klogskab ved at byde anseete Slesvigere saadan Tale. Det kunde dog neppe være faldet ham ind, naar der i en Forsamling var Tale om Eiendommeligheder, da i Jylland at sige, at han ikke kjendte Andet end jydske Jammerligheder, eller i Kjøbenhavn end kjøbenhavnske Jammerligheder. Det vilde neppe være bekommet ham vel. Dernæst hvilken Uklogskab var det ei at give Tydskerne Ret i, at den hele slesvigske Bestyrelse under den danske Regjering kun havde frembragt Jammerligheder. De vare netop komne for at befri os for disse Jammerligheder, og flere tydske Officerer udtalte ligefrem, at det vilde gjøre dem ondt, ja de vilde skamme sig, naar Preussen beholdt en Fodbred Land. Det kan ikke nægtes, at en saadan Tone for en Deel var fremherskende blandt de indkaldte Embedsmænd, og var især i det sydlige Slesvig dobbelt uklog, fordi de der med Uvillie vare blevne modtagne, og et fjendtligt Parti, støttet af et hævngjerrigt Tydskland og en corrumperet Presse, med Argusøine vaagede over den mindste Feil hos den enkelte Mand, for hvilken da hele Standen krævedes til Regnskab. Vi vide nu vel tilfulde, at Tydskerne som Seierherrer have gjort det i mange Henseender, navnligen med Hensyn til Sproget. langt værre, men derved er Sagen ikke retfærddiggjort. I diplomatiske Noter bebreidede Bismarck den danske Regjering, at Sprogforandring var truffen uden

Communernes Samtykke, men da han selv fik Magten, behøvedes det ikke. Den danske Regjering forlangte, at Embedsmanden skulde svare i det Sprog, han blev spurgt, den tyske skrev Tydsk til Folk, der ikke forstod et Ord. Naar den danske Embedsmand begik Sprogfeil, blev der gjort stor Ophævelse, tydske Embedsmænd sendtes til en dansk Befolkning uden at forstaa et Ord, o. s. v. Til de Misgreb, der bleve begaaede, hører aabenbart Løven i Flensborg. Naar jeg vinder en Proces over min Nabo, slaaer jeg ikke en Placat paa min Muur med en Løve vendt med Ansigtet truende mod ham. En truende Løve er ingenlunde nødvendig som Hæderstegn for Armeens Tapperhed og forbittrer kun. Man maatte kunne have sagt sig selv, at Danmark ikke altid var sikkert paa at beholde Løvens Magt, og jeg gad vidst, hvad man i Danmark vilde sige, naar Preussen ved Kongeaaen reiste en Løve truende mod Jylland, og hvorledes man vilde behandle den, hvis den danske Armee atter besatte Landet syd for Kongeaaen. Dertil kommer, at der efter Seiren i en Borgerkrig aldrig burde holdes truende Jubelfester, snarere Sørgefester, og Alt hindres, hvad der kan oprive Saaret og vanskeliggjøre Forsoning. Jeg veed nu meget vel, at jeg ved Ovenstaaende ikke vil vinde Bifald hos noget Parti, thi Enhver troer at have den fuldkomne Ret paa sin Side, og støtter tvivlsomme Tilfælde ved Nødvendigheden, Raisonnements, Fjendens Forseelser og om muligt ved den politiske Høiesteret, Magten. Jeg har derfor søgt at fremstille Forholdene, som de maa vise sig for den, der staar uden for, og kan lige saa lidet prise Dan-

marks Klogskab som Preussens Forhold. Vel staa de her omtalte Forhold ikke i directe Forbindelse med min geistlige Embedsstilling, men jeg berørtes dagligen af dem, og medens jeg af det ene Parti erklæredes for „das Haupt der Propaganda auf Alsen“, „ein ächter Däne“ o. s. v., blev jeg af det andet Parti erkjendt for „en gammel Slesviger“, en Titel, der tillagdes dem, der vilde respectere og conservere det Bestaaende, og derfor ikke stod paa, hvad Partiet ansaa for Høiden af den ægte danske Patriotisme.

En rent historisk Redegørelse for Bispedømmet Als og Ærøs Udvikling er udeladt.

Min biskoppelige Stilling saavel til de kirkelige som politiske Forhold. Jeg har oven omtalt de Regler, jeg under disse har troet at maatte følge: 1. Jeg har altid stræbt at have paa min Side baade den moralske og juridiske Ret, eller saa fremt den juridiske Ret kunde være tvivlsom at have eller erkjende at have en moralsk Pligt, og har da holdt mig strengt til Lovens Former, jo vanskeligere Forholdet, desto strengere. 2. Jeg har aldrig spurgt for, hvad der i vanskelige Tilfælde var at gjøre. Jeg har enten overtaget ligefrem det juridiske Ansvar ved selv at handle, eller hvor dette ikke var berettiget, det moralske ved at indstille. 3. Jeg har altid søgt at danne mig en selvstændig Dom uden at lade mig lede af Partiaand, der fandtes paa den ene Side saa godt som paa den anden. Derfor troer jeg heller ikke, at Nogen skal kunne sige, at mine Anskuelser væsentligen have forandret sig. Ledet af disse Anskuelser kom jeg strax til den Overbeviisning, at Øens kirkelige Forhold vare rene danske

Enclaver, der laa udenfor Hertugdømmernes Bestyrelse, uden for saa vidt de altid kræve Hensyn. Jeg har derpaa oven viist Exempel i mit eget Forhold. Dette erholdt især practisk Betydning, da Iveren for at danne Grundlov og Forfatning havde til Følge, at der her paa Øerne ikke existerede nogen competent Lovgivningsmyndighed, idet Befolkningen selv skulde vælge sine Lovgivere og ikke var representeret i den danske Rigsdag. I den slesvigske Stænderforsamling vare to Representanter for Geistligheden, men ingen Representant for Geistligheden med dansk Kirkeret. Da det representative Lovgivningssystem var indført, og de herværende, saavelsom tørninglehnske kirkelige Forhold hverken i den ene eller den anden lovgivende Forsamling vare representerede, saa var der ingen competent Lovgivningsmyndighed for de herværende kirkelige Forhold. Da man i Tørninglehn havde Schulord. 24. Aug. 1814, var Virkningen der ikke saa følelig. Da man senere i Danmark gjorde Forsøg med at ville ordne Kirkens Forfatning ved Lov, følte man Vanskeligheden, men meente, at Sagen nok lod sig jevne for de Districter, hvis kirkelige Forhold, som man troede, blot stode under Kongerigets Administration. Det er en let Sag at sige, at en Sag maa jevne sig selv, naar man har berøvet den en lovlig Form for Udjevningen. Fremdeles maatte Anordn. 7. Nov. 1832 [1]) foruden den hele Fortids Historie have viist, at ikke

---

[1]) Ved denne fik den danske kirkelige Lovgivning Gyldighed i Bispedømmet.

blot Administrationen, men hele den lovgivende Myndighed udøvedes af Kongerigets Autoriteter. . . . . . . Jeg skal ikke her indlade mig paa de forskjellige Misgreb, der som Følge af Ubekjendtskab med Forholdene til forskjellige Tider bleve begaaede, men kun gjøre opmærksom paa, at Indgreb i den danske Kirkehøihed ingenlunde ophørte, efterat Slesvigholstenismen var overvunden og Londonnerprotocollen undertegnet. Uden videre udkom der nemlig gjennem Amthuset en af det slesvigske Ministerium approberet Communeforfatning for Sønderborg og Nordborg Amter, som man ogsaa i Kirke- og Skolesager vilde gjøre gjældende paa Als og Ærø. Da alle Kirke- og Skolevæsenet vedkommende Institutioner kun kunde emanere fra det danske Cultusministerium efter Forhandling med Biskop og Skoledirectionerne, nedlagde jeg den bestemteste Protest derimod, ikke blot paa Grund af Emanationens Form, men ogsaa af Institutionens Indhold.

En egen Stilling indtog Augustenborg her paa Øen. Herregaarden var dannet af den 1651 nedlagte By Staunsbøl i Ketting Sogn. Først efterat Godserne 1764 vare blevne Hertugen overdragede, byggedes (1770—76) et Slot (det nuværende) med et Capel i den ene Fløi. Før Slottet blev ombygget havde man et Capel, og havde Hertugerne til Skrivtefader først Præsten i Adserballe, siden Præsten i Ketting. Den 1812 afdøde Jessen havde i flere Aar været Prædicant, men blev derpaa ordineret og dermed Hofpræst. Det var naturligt, at der uvilkaarligen dannede sig en Menighed af Hoffets Officianter samt de Haandværkere

og Andre, der efterhaanden nedsatte sig paa Augustenborg. Da det officielle Hofsprog var tydsk, saa blev Kirkesproget ogsaa tydsk, hvorimod der vel ikke lod sig Noget indvende, kun at da Menigheden ikke maatte være løsrevet fra Ketting. Uden nogen legal Form erholdt Menigheden efterhaanden factisk Flækkeret, blev fri for Militairtjeneste, for Bidrag til flere offentlige Institutioner, Physicat-, Politi-, Veivæsen, o. s. v., ligesom ogsaa tydsk Sprog indførtes i Skolen, og man i kirkelig Henseende i Alt rettede sig efter Hertugdømmets Lovgivning, navnlig med Hensyn til den slesvig-holsteenske Agende, Hjemmedaab, Confirmationsalder, resp. 15 og 16 Aar, o. s. v., kun at hverken Kirke eller Skole blev visiteret. Forholdene vare aabenbart abnorme og i mange Henseender ikke overeensstemmende med de retlige Forhold, navnligen ikke med Overdragelsesacten 1764, der udtrykkeligen bestemte, at de for Fyens Stift gjældende Love ogsaa skulde gjælde i kirkelig Henseende paa de augustenborgske Godser. Da det nu 6. Apr. 1848 blev mig allerhøiest paalagt at tilkjendegive Hofpræst Dr. Germar, at hans Function som saadan var ophørt, det er, at Hofpræstembedet var inddraget, var der ingen anden Udvei end at restituere de gamle Forhold og indlemme Augustenborg i Ketting Sogn. Da Præsten i Ketting, Provst Høeck, havde Betænkeligheder ved at overtage Alt, prædikede Præsterne paa Als en Tid paa Tour, siden overtoges Embedets Besørgelse af den i Ketting boende, fra Broager fordrevne Provst Stephensen, derpaa af nogle Feltpræster, indtil Augustenborg efter flere Forhandlinger i Pastor Poulsen, nu paa Falster, erholdt en

selvstændig Præst. Ved Hofpræstens Bortgang indførtes dansk Sprog i Kirken samt kort efter i Skolen, samt rettede man sig efter dansk Kirkeret og visiteredes baade i Kirke og Skole. At flere Ting, navnligen Sproget, senere er forandret, vil man kunne begribe. Ogsaa i civil Henseende ere lovlige, ikke af hertugelig Naade afhængige, Forhold gjorte gjældende.

En delvis historisk Redegørelse for Ordningen og Omordningen af Kirkernes Midler, Præsteenkesæder m. m. er ikke medtaget.

Hvad der i høi Grad vanskeliggjorde en heldig Embedsførelse under saa vanskelige Forhold var Cultusministeriets uforsvarlige, jeg frygter ikke for at sige samvittighedsløse Seendrægtighed. Denne var til Omtale i hele Danmark, men viste neppe nogensteds værre Følger, end her, uagtet jeg selv overtog alt det juridiske og moralske Ansvar, som jeg kunde. Om mine egne Forhold i denne Henseende skal senere blive Tale. Her være blot bemærket, at jeg i 4 Aar maatte forgjæves vente paa Svar angaaende Udredelsen af det Halve af min Gage, lige efter at Krigen havde kostet mig store Offre. Skolelærerne paa Als maatte bie fra 1851 til 12. Febr. 1864, inden de erholdt Svar og Approbation paa et Andragende om Enkeforsørgelsen. Sagen havde aldeles ingen Betænkeligheder og blev tilsidst approberet som indstillet. Blandt andre Følger af Udsættelsen maatte en Skolelærerenke tage Plads som Tjenestepige, tillykke hos hendes egen Broder, blot fordi man i Ministeriet ikke kunde overkomme at læse og lade afskrive et kort og tydeligt Pensionsforslag. Den gamle, fremragende værdige Skolelærer

Autzen paa Nordborg, Dbm., indgav 1853 paa den Dag, da han 60 Aar havde været Lærer paa Nordborg, 81 Aar gammel sin Ansøgning om Afsked. Mod hans Afsked og Pension var Intet at indvende, og kunde Intet indvendes. Han var svag og kunde ikke forestaa Skolen, men maatte bie i 4 Aar, inden han erholdt Svar. For et Arbeide, der maaskee kunde koste 1/4 Time at læse og høist 1/2 Time at afskrive, forbittrede man en værdig Olding hans sidste Dage. Ministeriet blev tidt nok moneret. I Riise Sogn paa Ærø havde der været en høiest uhyggelig Rapstiendeproces, der faldt ud og maatte falde ud til Præstens Fordeel. Uagtet Præsten kun paa Befaling havde ført Processen, havde den dog forstyrret hans hele Forhold til Menigheden. Et Middel til Udjevning tilbød sig, idet de Tiendepligtige ønskede Marktienden afløst med reent Korn og indgik paa at underkaste sig den kongelige Resolution imod, at Forslaget forelagdes Yderne til Betænkning, og denne Betænkning medfulgte til Regjeringen. I ethvert Tilfælde skulde Forslaget det første Aar gjælde som privat Accord. Forslaget sendtes Yderne, og vi fandt os foranledigede til en Moderation. Alligevel ventedes i 4 Aar paa Svar. I 3 Aar var der ikke nogen lovlig Tiendeydelse, og Yderne vidste, at en om end ikke stor Moderation vist vilde indtræde. Saaledes vedligeholdt Ministeriet et Misforhold og en Uro i Menigheden i flere Aar ved at lade et Arbeide ligge, der i faa Timer kunde have været afgjort, thi Forslaget blev approberet i alle dets Enkeltheder. Sligt kunde taales.

Min ikke af de politiske og materielle Forhold berørte biskoppelige Virksomhed tilbød ikke Meget af Interesse og kunde bøde en Deel paa de mange Vanskeligheder, som Bispedømmets Stilling her paa Øerne i saa mange andre Henseender tilbød. I Aarene 1848 og 49 var jeg saavel ved min Deeltagelse i Regjeringscommissionen som ved Krigsforholdene hindret i at visitere, og fra 1850 var det ikke vanskeligt hver Sommer at visitere Kirke- og Skolevæsenet i et Herred. Om mit personlige Forhold til Præsterne har jeg oven talt. Ved Visitatserne kunde man i Almindelighed antage, at Præsterne vare vel forberedte, og jeg kan sige, at jeg kun paa eet Sted fandt Prædikenen saa maadelig og indholdsløs, at det ikke med Billighed kunde forlanges, at Folk skulde gaa lang Vei for at høre den. Catechisationerne vare sjelden fortrinlige, men og sjelden ligefrem maadelige. Den strenge logiske Conseqvence, der stempler Catecheten saavelsom Juristen, havde ofte Mangler. Derimod manglede sjelden en nogenlunde opbyggelig Overhøring og Samtale med Børnene. Iøvrigt kan jeg ikke lægge den Værd paa Catechisationerne, som de havde til Speners Tid, da de mere vare en opbyggelig Samtale med det for største Delen uvidende Folk efter og over Prædiken. Lange Catechisationer trætte Menigheden. Meest Værd turde de have som en kort Behandling med Ungdommen, navnligen Confirmanderne, af visse religiøse og moralske Sandheder. Paa enkelte Mangler, der fandtes ved Embedsbøgernes Førelse, gjordes ved Samtale opmærksom. Med Hensyn til Skolevisitatserne lagde jeg liden Vægt paa Lectionstabel og Lærebøger.

Jeg udtalte mig altid saa vel ved Forhandlinger med Præster og Lærere som i mine Indberetninger til Ministeriet for, at en Almueskole bør blive staaende paa Elementerne: Religion, Læsning, Skrivning, Regning.

Den nærmere Motivering heraf er udeladt, da den i alt væsentlig genfindes ovenfor Side 41 f.

Efter første Gang at have visiteret alle Skoler udsendte jeg et Circulaire, i hvilket jeg udtalte mig saavel om Skolens Maal i Almindelighed, som med Hensyn til de enkelte Underviisningsgjenstande og troer derved at have stiftet Nytte. Paa Ærø stod Regningen tilbage, hvad der var saa meget mere at beklage, som der, især i Marstal, fandtes saa stor en Mængde Søfolk. Jeg troer, at den forbedrede sig. I de kirkelige Stridigheder tog jeg ingen Deel uden for saa vidt der ovenfra gaves en sjelden Opfordring til at give en Betænkning. Øerne indeholdt ingen Opfordring dertil. Den eneste Sag af væsentlig Betydning, over hvilken jeg afgav Betænkning, var over Indførelsen af Roeskilde Convents Psalmebog. Jeg erklærede mig imod alle offentlige Foranstaltninger til Sammes Indførelse. Den evangelisk-christelige Psalmebog havde vistnok sine Mangler som alt menneskeligt Værk, men den indeholdt et tilstrækkeligt Antal af opbyggelige Psalmer; ingen Præst brugte alle Psalmer i en Psalmebog, neppe nogen 100, skulde derfor den ene Psalme ikke tilfredsstille, kunde en anden vælges. Psalmebogen var Folkets Bibel, og der læstes 10 Gange i Psalmebogen mod een Gang i Bibelen. Forelaa der ligefrem kun Valget mellem Conventets og den evangelisk-christelige Psalmebog, vilde jeg vel foretrække den

første, men et saadant Valg forelaa ikke. Skulde derfor en Menighed virkeligen ønske Conventets Psalmebog, skulde jeg ikke modsætte mig. Erfaringen havde viist, hvilke forargelige Scener Indførelsen af en ny Psalmebog kunde fremkalde, og saadanne maatte man søge at undgaa. Da Psalmebogscommitteen afgav Beretning om de indkomne Betænkninger, blev jeg ikke lidet forundret ved at læse, at kun 4 havde erklæret sig derimod, men trøstede mig ved at erfare, at blandt disse 4 var ogsaa Biskop Mynster, der havde udtalt sig endog skarpere end jeg, og vist er det, at den evang.-chrstl. Psalmebog ved det Mynsterske Tillæg havde vundet meget. Desuden havde over Halvdelen af Præsterne slet ikke udtalt sig. Mynster og jeg vare enige om, at det ikke kunde gaa an at lade hver Præst experimentere med Psalmebøger. Vi skulle aldrig glemme, at vi kun ved Billeder kunne danne os Forestillinger om det Hellige, og hvad der ligger ud over vor Fatteevne, samt at det enkelte Menneskes religiøse Følelse kan finde mere Opbyggelse ved det ene Udtryk og Billede end ved det andet. Dertil kommer, at naar maaskee et Billede og et Udtryk kan være mindre heldigt, saa er det kun et stort Mindretal, der uden Agitation føler dette. Det er derfor en ligefrem Samvittighedssag at erklære de Begreber, til hvilke Folket er vant, for uchristelige. Man kan svække Gudsfrygt og Tro paa det Hellige uden at give Noget igjen. Grundtvigs egen Fader, en gammel orthodox Præst, saavelsom hans Svoger Biskop Balle og senere Biskop Mynster havde virket for den evang.-chrstl. Psalmebog, og at sige om et Værk, som disse Mænd

have fremmet, at det hverken er evangelisk eller christeligt, er en Kjætterdom, der hverken er evangelisk eller christelig. Den store Udbredelse, som Conventspsalmebogen har faaet, skyldes vistnok tildeels den skjønne, opbyggelige Psalmesang, et Værk af den afdøde Berggreen; men om de c. 50 Tillæg til Conventspsalmebogen alle have forøget dens Værdi, er et andet Spørgsmaal.

Min sidste offentlige Virksomhed under den danske Regjering var som Valgdirecteur for 14. Valgkreds efter den ved Grundlov 18. Nov. 1863 dannede Fælledsforfatning for Danmark og Slesvig, samt som en kort Tid Medlem af det i Overeensstemmelse dermed dannede Landsthing. Jeg havde, som oven viist, aldrig kunnet samstemme med den siden 1848 fulgte Udvikling af Forholdene og altid spaaet Ondt, havde altid fraraadet Geistligheden ved Deeltagelse i Valg eller paa anden Maade at sætte sig i Opposition til en Deel af Menigheden. Da Valg 1855 udskreves til et Rigsraad for Heelstaten, brændte jeg min Stemseddel, fordi jeg ikke ønskede at deeltage i Noget, der efter min Overbeviisning ikke kunde gjennemføres, som det var begyndt. Jeg vilde vel 1863 have gjort det Samme, men var bleven udnævnt til Valgdirecteur for Districtet, bestaaende af Apenrade, Sønderborg, Nordborg og Flensborg Amter samt Kappel Herred. Herved var dog at mærke, at hele Fastlandet var besat af Tydskerne. Da Valg til Landsthinget skulde finde Sted, fandt altsaa Valg kun Sted paa Øerne; men af de to andre slesvigske Valgdistricter fandt, om jeg ret erindrer, Valg ikke Sted i det ene, og i det andet

blev der paa Vesterhavsøerne afgivet saa faa Stemmer, at den Valgte ikke modtog Valget. Her aabnedes Valgsedlerne paa Augustenborg 18. Apr. midt under Stormen. Valgte bleve: 1. Jeg selv, 2. Appellationsretsraad Knudsen, 3. Kammerherre Heltzen, 4. Bolsmand Bladt Tansgaard. Jeg vilde neppe have modtaget Valget, naar ikke Stemmetallet havde været saa stort, at det maatte antages at have udgjort Majoriteten i hele Valgkredsen. Aarsagen dertil var, at de augustenborgske Bønder med deres store Ydelser vare erkjendte valgberettigede, medens de 1855, efter min Overbeviisning fuldkommen med Uret, havde været udelukkede. Kammerherre Heltzen kunde ikke komme, før han blev bortviist, og Bladt blev forsinket, saa at der kun mødte to valgte slesvigske Medlemmer i Landsthinget, aabenbart en Representation som ingen Representation var. Sagen vakte ogsaa megen Opposition ved Valgbrevenes Prøvelse, og jeg selv erklærede ligefrem i Thinget, idet jeg meddeelte de factiske Forhold i Valgdistrictet, at jeg havde fundet det rigtigere, at der paa Grund af disse ikke var foretaget Valg i Hertugdømmet Slesvig, medens jeg dog havde troet ikke at kunne unddrage mig Valget.[1]) Men som bekjendt var Thinget ikke mange Dage samlet, før Telegraphen 29. Juni bragte Efterretningen om Overgangen til Als. Jeg henvendte mig derfor i Thinget til Premierministeren, Biskop Monrad, med den Erklæring, at jeg troede paa Als at kunne stifte mere Nytte og troede

---

[1]) Se Rigsraadstidende. Overordentlig Samling 1864. Landsthinget S. 12 jfr. S. 60.

derfor at maatte vende hjem. Han billigede min Hensigt, skjøndt ikke uden Frygt for min personlige Sikkerhed, og bevirkede hos Marineministeren, at jeg kunde komme med et Dampskib, der samme Eftermiddag afgik for at anløbe et endnu ikke occuperet Punct paa Als, hvorfra jeg da senere kunde komme hjem. Torsdag Aften kom jeg til Kekenis, hvor jeg blev om Natten hos min Datter paa Hjortholm, og næste Aften over til det af Preusserne besatte Maibølgaard, hvor jeg var bleven anmeldt af en Patrouille; 5 hos min Svoger Jessen der indqvarterede Officerer vare meget høflige og sagde mig, at jeg næste Dag kunde komme hjem, og kom da hjem Løverdag Morgen 2. Juli. Allerede næste Morgen blev anmeldt til Indqvartering en Hauptmann med sin Lieutenant, med en Bøn om Plads ved Familiebordet. Hensigten var aabenbart under alle Høflighedsformer at afholde Forhør, thi, som jeg erfarede, var han andre Steder langt fra at være høflig, og var Alt indberettet. En Mand, der kom i Besøg, fattede aabenbart ikke Situationen og satte mig under Samtalen derved i ikke liden Forlegenhed.

Til Slutningen har jeg kun endnu med Hensyn til denne Periode af mit Liv at bemærke, at saa længe jeg var Biskop, bestyrede Capellanen paa eget Ansvar Alt, hvorfor Præsten staaer de civile Autoriteter til Ansvar, navnligen Fattig- og Skolevæsen, og var jeg her kun Raadgiver, ligesom han ogsaa skrev Testamenter. Derimod besørgede jeg selv de reent geistlige Forretninger, navnligen Prædiken og Confirmander, og Capellanen kun for saa vidt jeg selv var for-

hindret. Der forefaldt i begge Henseender Intet af almindelig Interesse. Af historisk, reent kirkelig Betydning kan maaskee endnu bemærkes, at Ligene fra Augustenborg tidligere bleve begravede paa Ketting Kirkegaard, men en Følge af Krigen var det, at en Kirkegaard 1848 blev anlagt ved Augustenborg, og denne tilligemed Nordborg Kirkegaard 1864 udvidet. Biskoppen indviede dem alle 3 Gange.

Mit Liv under preussisk Herredømme.

Ved min Ankomst til Als troede jeg strax at maatte meddeele Præsterne min Anskuelse angaaende deres Forhold under den nye Situation og udstedte derfor følgende Circulaire til Geistligheden paa Als:

„En Krigsmagt, der staaer i et fjendtligt Forhold til Hans Majestæt Kong Christian IX., har besat Als. Idet jeg maa henlede mine Embedsbrødres Opmærksomhed paa den Forandring i Forholdene, som deraf er en Følge, kan jeg ikke undlade at udtale mig om den Betydning, der i saadanne Tilfælde kan tilkomme Homagialeden. Dens Indhold har en dobbelt Betydning.

1. At Vedkommende vil varetage det ham anbetroede Embede. Naar Regenten kalder en Mand til Præsteembedet, saa maa det ansees for hans Villie, at den Kaldede prædiker Guds Ord reent og ret, forvalter Sacramenterne saaledes som Christus har indstiftet dem, samt i det hele virker til, at en sand gudfrygtig og christelig Aand styrkes og udbredes i Menigheden. Naar Præsten virker i denne Aand, saa svarer han til det, som den retsindige Regent

maa antages at have havt til Hensigt ved hans Udnævnelse, som ved at Hyldingseden er ham afforlangt.

2. Men denne Virken maa i Præsteembedet, som i ethvert Embede i det borgelige Samfund, fremtræde i bestemte Former, og Homagialeden indeholder derfor ogsaa, at Vedkommende vil rette sig efter det, der indeholdes i Lovene og de af Regenten foreskrevne specielle Bestemmelser. Men herved er at mærke, at enhver Lov og enhver Anordning hviler paa den Forudsætning, at Regenten besidder den tilstrækkelige Magt til at gjennemføre Befalingen. En Befaling uden denne Magt er en Villiesyttring, der allene af den Grund ikke kan have forbindende Kraft, at den ikke kan yde Assistance til Sammes Gjennemførelse og ikke kan straffe eller hindre dem, der ville modsætte sig Befalingen. Dertil kommer endnu, at jeg ved Homagialeden ikke forpligter mig til Intet at gjøre, som Andre finde rigtigt, men kun til at opfylde det, som Regenten maatte forlange, og Intet at foretage, hvad der maatte være til Hinder for, at hans Villie udføres. Naar nu Regenten ophører at byde Noget, saa kan der ikke længere være Tale om Lydighed, fremdeles, naar han ikke længere kan yde Assistance til Udførelsen af hans Befalinger, saa er Vedkommende nødsaget til at henvende sig til den Magt, der kan yde ham denne Assistance, og som Følge deraf at efterkomme de Befalinger, der maatte udgaa fra denne Magt til Udførelsen af det principale Øiemed.

Ligesom jeg derfor maa udtale, at Præsten, der sørger for en sand christelig Aand i Menigheden, opfylder den principale ham ved Homagialeden paalagte Pligt, saa kan det heller ikke stride mod samme, at Præsten efterkommer de til dette Øiemed tjenende Forskrivter, der gives ham af den Autoritet, der besidder Magten til at gjennemføre sin Villie og yde Assistance. Naar han ikke vil dette, saa kan Følgen mueligen blive, at Øiemedet aldeles ikke opnaaes,

eller dog mindre godt. Dette maa endogsaa antages at stride mod det, som Regenten, til hvem Homagialeden er aflagt, har villet.

Naar der nu er Tale om, hvo der har Retten til at befale, saa kan jeg ikke undlade at bemærke, at der ikke derover tilkommer os en for det offentlige Liv gjældende Dom, at enhver Dom i en Sag uden Magt til at indføre den i Livet kun er en privat Meningsyttring, og at den, der i sit Forhold til det Offentlige retter sig efter sin private Mening, maa finde sig i, at det Offentlige dømmer anderledes. I det foreliggende Tilfælde staa legitime Regjeringer overfor hinanden, og det enkelte Menneske tilkommer det ikke her at være Dommer.

Naar jeg ifølge det Ovenstaaende ligefrem maa holde det for Pligt at adlyde den, der besidder Magten til at gjennemføre sin Villie, saa fremt ikke Vedkommende selv vil unddrage sig den Beskyttelse, der ligger i Magten, saa beder jeg vel at betænke, at enhver Stat er grundet ved Magten og støttes ved Magten, ligesom ogsaa at det er Magten, der dicterer Retten i dens concrete Former og fremdeles haandhæver samme.

Det er nu vist, at Magten kan misbruges, ligesom ogsaa, at der kunne være Omstændigheder, under hvilke en christelig Samvittighed ikke tillader at adlyde. Men deels er Paaberaabelse af Samvittigheden ofte kun et Paaskud for det, som man ikke vil, deels kan man ikke vente, at Saadant af legitime Regjeringer vil blive forlangt, og i ethvert Tilfælde maa Enhver selv bære Følgerne.

Det er derfor min Mening, som jeg ikke har villet undlade at yttre, at enhver af mine Embedsbrødre ærlig og uden Mentalreservation maa underkaste sig under de nye Forhold, ligesom adlyde den bestaaende Magt, hvorved jeg maa bemærke, at der neppe gives en Eneste af os, uden at vi oftere have maattet udføre Noget, som var befalet, og som vi hellere havde ønsket ikke at maatte udføre."

Dette Circulaire har været underkastet megen forskjellig Bedømmelse. Paa tydsk Side lod den preussiske Civilcommissair v. Zedlitz det aftrykke, fordi han anerkjendte dets Indhold. Paa dansk Side havde Regjeringen bestandigen udtalt sig for, at Embedsmændene burde blive paa deres Plads, og som Følge deraf altsaa underkaste sig de Betingelser, der vare nødvendige for at blive. I Circulairet laa altsaa et Forsvar for Regjeringens Udtalelse. Men paa tydsk Side havde Ultraerne fundet, at dets Indhold kun var negativt, det er, at det kun opfordrede til Underkastelse, men ikke til positiv Virken imod den lovlige Regjering, og at dets Forfatter derfor burde bort som de Andre. Paa dansk Side fandt Kryger med hans Tilhængere, at ingen Fædrelandsven maatte modtage og efterkomme nogen Befaling fra en tydsk Autoritet, ja Mange, at det var Forræderi, at man ikke skyldte Nogen Noget, der havde aflagt Ed til Kongen af Preussen. Ja det udtaltes, at en Bevilling til en saadan Mand vilde vække den største Misfornøielse i det nordlige Slesvig.[1]) Under disse Omstændigheder vil man finde det i sin Orden at underkaste Spørgsmaalet om Embedsmændenes Forbliven paa deres Plads i foreliggende eller lignende Tilfælde en nærmere Overveielse og da navnligen med Hensyn til:

1. Det for Tilfældet til Grund liggende Retsspørgsmaal, idet Alle ville være enige om, at det altid er en Forbrydelse at understøtte en uretfærdig Gjerning,

---

[1]) Der sigtes herved til de nedenfor fremstillede Forhandlinger i den danske Rigsdag om en Pension til Biskop H.

og det altsaa vil være at undersøge, om den, der forbliver paa sin Plads, understøtter en anerkjendt uretfærdig Gjerning. Vi maa her gaa ud fra, hvad Ingen vil kunne bestride, at en Krig er en Proces mellem to Magter, der have Ret til at have en Mening om et Spørgsmaal, og at Østerig og Preussen ere legitime Magter, der have samme Ret som Danmark til at have en Mening om det foreliggende Spørgsmaal om Forholdet mellem Kongeriget Danmark og Hertugdømmerne. Da efter mange Forhandlinger Overeenskomst ikke kunde træffes, saa apelleredes til den internationale Høiesteret, det er Magten. Overalt anerkjendes det, og i alle ordnede Samfund maa det anerkjendes, at hvad der ved Høiesteret er afgjort, er forbindende og i ethvert Tilfælde officiel Ret. Enhver kan nu have sin Mening om Dommen, men er i Samfundslivet forbunden til at anerkjende dens forbindende Kraft. Vi ere ikke berettigede til, som saa Mange der tabe en Proces, at erklære Dommen uretfærdig, hvor meget vi end i vort Indre kunne være overbeviste derom, og Dommerne for med Overlæg at have fældet en uretfærdig Dom. En preussisk Officer har selv for mig udtalt, og i lignende Retning udtalte sig Mange, at 1848—50 havde Preussen Uret, men 1864 Danmark, og det gjorde mig ondt, at jeg ikke ved ligefremme Facta kunde modbevise ham, om jeg end, som ved saa mange Leiligheder, kunde paavise Uret fra preussisk Side, for en Deel foranlediget ved en Mængde i Tydskland udbredte Løgne om vore Forhold. Danmark havde aabenbart havt Uret ved at benytte Begivenhederne i Hertugdømmerne til at skaffe de 3/5 af

Staten en Grundlov, der navnligen med Hensyn til Skattevæsenet gav de $^3/_5$ besluttende Myndighed, medens de $^2/_5$ kun havde raadgivende Stemme og derfor maatte finde sig i, hvad de $^3/_5$ besluttede. Hvor fast og begrundet en Overbeviisning man nu end maatte have havt om den Uret, der laa i disse Begivenheder, saa laa deri dog kun Ret til at straffe Forbryderne, men ikke til at berøve den hele Befolkning, der for en stor Deel var uskyldig og leed derunder tilfulde saa meget som de $^3/_5$, den samme Ret over deres Eiendom som de $^3/_5$. Dertil kom, hvorpaa vi ikke her videre skulle gaa ind, den Uklogskab, som mange af de nyere Embedsmænd gjorde sig skyldige i, og for hvilken en fjendtlig Presse gjorde Regjeringen ansvarlig. Men om Bismarck derfor vilde have skredet ind, som han gjorde, hvis han ikke havde havt andre Planer, er et Spørgsmaal, som man vel kan have Grund til at betvivle, naar man kjender hans Antecedentier og navnligen hans Udtalelse i Landdagen i Berlin efter Fredsslutningen 1850. Jeg har anført de ovenanførte Grunde, paa hvilke mange Embedsmænd paa begge Sider troede at kunne begrunde deres Ret, ja Pligt til at forlade deres Plads, men anseer det afgjort, at de ikke blot ikke havde Ret til at gaa bort, men at det endog stred imod deres Pligt. Embedsmanden har at varetage det Embede, der er ham anbetroet, og for saa vidt Magt er nødvendig søge den hos den, der har Magten, at søge den hos Andre er jo Daarskab. Grændsen for Underkastelse kan formentligen kun være, hvis der skulde forlanges directe fjendtlig Adfærd mod den, han har lovet Underkastelse

og Lydighed. Paa denne Anskuelse grunder sig mit eget Forhold 1864.

2. Med Hensyn til Befolkningens Vel, idet Alle ville være enige om, at det offentlige Vel er den høieste Lov, og at det er Embedsmandens Kald at virke for dette. Der er vist Ingen, der tør vove at paastaa, at en Embedsmand virker for Befolkningens Vel ved at forlade sin Plads og berøve sig selv Leilighed til at virke for samme. Ved at blive paa sin Plads og dele Skjæbne med Befolkningen vil den samvittighedsfulde Embedsmand, f. Ex. Præsten, have megen Leilighed til uden at forsømme sin Pligt at lette de Vanskeligheder, der ere uundgaaelige ved Krigen. Er der Nogen, der af Embedsmandens Bortgang har Fordeel, saa er det Fjenden, der derved i Regelen erholder Leilighed til at anbringe en Mand, der bedre virker i hans Aand. Men selv for Fjenden er det ikke altid til Gavn, thi det er altid af Vigtighed paa hver Plads at have en Mand, der kjender Folk og Forhold. Aabenbart er det en mærkelig Tro, at man viser Fædrelandskjerlighed ved at overlade Fædrelandets Venner til Fjenden, og at tro sig berettiget til derfor af Fædrelandet at kunne gjøre Krav paa Belønning, med andre Ord uden Nødvendighed falde sit Fædreland til Byrde. En høitstaaende Mand skrev til mig 1864, at man kom, roste sig af den Maade, paa hvilken man var optraadt mod Preusserne, og forlangte Løn for — Pligtforsømmelse.

3. Med Hensyn til international Praxis i Krigstilfælde. I Regelen begynder enhver Invasion i et fremmed Land med en Opfordring til Embedsmændene at

blive paa deres Plads, en Opfordring, der ligeledes udgaaer fra den Angrebne, og fra begge Sider har sin Grund i Humanitet og Hensigtsmæssighed. Ja det er bekjendt, at Rusland endog har villet have det fastslaaet som international Tractat. En Følge deraf vilde det være, at Seierherren ikke var berettiget til at anvende andre Regler ved Afskedigelse af Embedsmænd, end de, der havde været gjældende som Lov under den Overvundnes Herredømme, i Regelen Uduelighed eller Forbrydelse. Fremdeles vilde det være en Følge, at den tidligere Regjering ikke havde andre Forpligtelser mod dens tidligere nu afskedigede Embedsmænd end mod enhver fremmed. Selvfølgeligen var da Humanitet og Hensigtsmæssighed ikke udelukket. Da Preusserne 1848 faldt ind i Jylland, opfordrede Regjeringen Embedsmændene til at blive paa deres Plads og efterkomme den bestaaende Magts Reqvisitioner. Jeg selv har som Medlem af Regjeringskommissionen paa Als opfordret de Embedsmænd paa Fastlandet, med hvilke jeg kom i Forbindelse, til i deres Interesse at blive paa deres Plads og underkaste sig Forholdene. Ligeledes opfordrede den danske Regjering 1864 alle Embedsmænd ikke blot under Occupationen, men ogsaa efter Aftrædelsen at underkaste sig. Dette kunde vistnok ikke ligefrem befales, men en mærkværdig Sag er det dog at ville om ikke ligefrem anse det for Forræderi, dog for mindre patriotisk at efterkomme sin Konges Villie og dele Skjæbne med det Folk, man tilhører. Som Exempler paa lignende Opfordringer i lignende Tilfælde skal jeg blandt mange blot anføre: Da Napoleon I. oprettede Kongeriget Westphalen med

sin Broder Jerome som Konge og derunder indlemmede saa godt som hele Hannover, opfordrede den engelske Regjering Embedsmændene til at blive paa deres Plads, skjøndt her ikke engang forelaa en Fredsslutning. Faa Aar derefter forefandt den derfor for største Delen sine gamle Embedsmænd. Ligeledes opfordrede Kongen af Sachsen Embedsmændene til at blive paa deres Plads, da Landet var besat af Preussen, endnu før det 1815 blev aftraadt. Da den bekjendte Kanzler Niemeyer bad den preussiske Konge om en Ansættelse under Krigen, efterat Napoleon havde bemægtiget sig Halle, bad Kongen ham at forblive paa sin Plads, paa hvilken det vilde glæde ham igjen at kunne finde ham, og han fandt ham der.

4. Med Hensyn til Embedseden. Jeg har med Hensyn til denne kun at bemærke: a. Jeg har oven (S. 20 f.) gjort opmærksom paa det Skjæve ved alle Løvteeder, idet Ingen er i Stand til at overtage en Forpligtelse med Hensyn til en Handling, som ikke foreligger, da det er umueligt at forudse, hvilke Hindringer grundede i Moralen, den borgerlige Lov eller den ydre Natur, der kunne gjøre Handlingen umuelig. Enhver Løvteed bliver derfor i Virkelighed Løvte om et Sindelag, som ingen menneskelig Dommer kan bedømme. b. En Ed paalægger mig ikke nogen ny Forpligtelse, som jeg ikke tilforn havde. En Ed er kun en Skjærpelse af Samvittigheden til at gjøre, hvad jeg ogsaa uden Eden havde været skyldig at gjøre. c. Uden at jeg behøver ved Ord at overtage en Forpligtelse, kan en Pligt lige saa godt paahvile mig paa Grund af de Forhold, under hvilke jeg lever, og det Forhold, jeg selv ud-

viser. Naar derfor den afdøde Kryger beholdt Bolig under preussisk Herredømme samt gjorde Fordring paa Beskyttelse af preussiske Love og Autoriteter, da laa deri en ligefrem Anerkjendelse af sin Pligt at efterkomme, hvad preussiske Love og Autoriteter paalagde ham, samt var Forskjellen mellem ham og dem, der aflagde Eden, alene den, at disse ved Ord lovede at efterkomme deres Pligt. En aabenbar Modsigelse laa derfor i at erklære Edsaflæggelse for mindre patriotisk. d. Endelig er det at mærke, at Eden ikke er aflagt til Kongen som privat Mand, men som Statens Overhoved og derfor af sig selv taber sin forbindende Kraft, naar han ikke længere har Statsmagten.

Betragte vi nu den foreliggende Sag ganske objectivt, som vi bør, da bliver det vistnok ubestrideligt, at Embedsmanden i Krigstilfælde, saa længe ikke den ydre Magt fjerner ham, bør forblive paa sin Plads og underordne sig Conseqventserne som ærlig Mand. Men derfor kan det ikke miskjendes, at det Offer, som Mange i denne Henseende maa bringe med Hensyn til ydre Forhold, Sympathi og Overbeviisning, kan være meget tungt, og blev i foreliggende Tilfælde endnu tungere derved, at det 1850 overvundne Parti paa ny gjorde sig gjældende og ofte søgte Leilighed til Hævn. Men derfor er det ikke mindre hæderligt at bringe dette Offer end at overlade Fjenden Pladsen og falde sit Fædreland til Byrde.

Løverdagen 2. Juli kom jeg hjem, og allerede Onsdag 6. Juli erholdt jeg Opfordring at indfinde mig i Flensborg til en „Besprechung“. Jeg begav mig strax paa Veien og meldte mig Torsdag Morgen 7.

Juli, mødte i sort Livkjole med mine danske Ordener, Comm.[1] af Dbr. og Dbmd., og blev modtaget af v. Zedlitz med al officiel Høflighed. Østerigeren Revertera, der noget senere indtraadte, gjorde Indtryk af Hovmod. v. Zedlitz indledede Samtalen med, at man ønskede at kjende mit politiske Standpunct, idet han gjorde opmærksom paa, at man tidligere kun havde forlangt Lydighed durante occupatione, men efter Krigens Gjenudbrud var det opstillet som Program at danne Hertugdømmerne til en selvstændig Stat under en Regent, hvorom endnu Intet var bestemt, saa at Christian IX. ikke engang syntes udelukket, og at man ønskede at vide, om jeg med Hensyn til den aflagte Ed troede mig saaledes frigjort fra mine Forpligtelser mod Christian IX., at jeg under disse Forhold kunde vedblive at virke, hvilket Revertera erklærede for aldeles subjectivt. Paa det anførte og flere mig i Samtalens Løb forelagte Spørgsmaal svarede jeg væsentligen:

Jeg var født Slesviger, dansk mit Modersmaal og jeg havde danske Sympathier. Hvad angik mit politiske Standpunct, da havde jeg staaet i et slet Forhold til Hertugen af Augustenborg, men paa den anden Side heller ikke kunnet billige den af den danske Regjering med Hensyn til Hertugdømmerne fulgte Politik. Saaledes havde jeg aldrig kunnet overbevise mig om, at Grundloven 5. Juni 1849 var berettiget, idet 3/5 af Staten havde forhandlet, som om de udgjorde den hele Stat. For mig havde det altid stillet sig som en Nødvendighed at gaa tilbage til Tilstanden før 1848 og begynde forfra. Jeg havde derfor aldrig kunnet har-

monere med de senere paa Basis af den nævnte Grundlov udviklede Anordninger og Forhold og havde derfor trukket mig tilbage fra al politisk Virksomhed, til hvilken jeg lige saa lidt havde havt Tilbøielighed som Opfordring. Kun for ikke at optræde som Opponent mod Regjeringen havde jeg aarligt meldt mig som Vælger til Rigsraadet. 1864 havde jeg fundet det rigtigere ikke at lade foretage Valg til Rigsraadet, hvad jeg i dette selv erklærede, og vilde som tidligere neppe have benyttet min Valgret, hvis jeg ikke havde erholdt en kongelig Ordre til at være Valgdirecteur, hvorfor jeg ikke troede at kunne undslaa mig. Da mine Anskuelser vare hver Mand bekjendte, og jeg valgtes med en stor Overvægt af Stemmer imod mit udtalte Ønske, troede jeg ikke at kunne nægte Modtagelsen. Om Valget i Hertugdømmet Slesvig udtalte jeg mig i Rigsraadet, som oven, men til Videre fik jeg ikke Leilighed, thi da Krigen faa Dage efter igjen udbrød, og Als blev taget, ansaa jeg det for min Pligt at vende tilbage. Hvad angik mit Forhold til Regjeringens Program, da troede jeg, at Embedsmanden kun havde at rette sig efter de Handlinger, der forlangtes, og troede derfor at kunne adlyde, ligesom jeg ogsaa havde udstedt et Circulaire til Geistligheden, i hvilket jeg havde opfordret den til ærligen og uden Mentalreservation at underordne sig de nye Forhold, kun bad jeg, at man ikke maatte forlange, at jeg directe skulde optræde mod Christian IX. I Samtalen meddeelte jeg Adskilligt om de geistlige Forhold, navnligen Kongerigets Kirkehøihed. At dette Forhold ikke lod sig forene med en fuldkommen Adskillelse af

Landene, maaskee endog under forskjellige Regjeringer, maatte selvfølgeligen indrømmes. Mit Forhold til Rigsraadet ønskede Commissairerne aabenbart at kjende. En positiv Erklæring undgik jeg at afgive. Samtalen førtes i den conventionelle Høfligheds Form, og man syntes i det hele ikke utilfreds med, hvad jeg yttrede. Resultatet blev, at jeg skulde meddeele det udstedte Circulaire tilligemed nærmere Erklæring, navnligen om Bispedømmets særegne Forhold. Til Slutningen anmodede man mig om at henvende mig til Dr. Rehhof. Jeg blev af Dr. Rehhof modtaget med mere end almindelig Forekommenhed, vistnok influeret af v. Zedlitz. Han viste mig en Skrivelse fra Berlin, at man efter Krigens Udbrud mere skulde sikre sig Embedsmændene, samt foreviste mig en Skrivelse, som jeg kun behøvede at underskrive, for at Alt skulde være fuldkommen i Orden, og der ikke kunde være Tale om Indskrænkning i min Embedsvirksomhed. Da han havde yttret, at der nu udfordredes positiv Virken, svarede jeg undvigende, at jeg havde erklæret at ville afgive min Erklæring til Commissairerne. Han fortalte mig ogsaa, at Prætendenten, Friedrich VIII., var en ganske anden Mand end Faderen. Til nærmere at bedømme den hele Situation vil det ikke være overflødigt at bemærke, at Embedsmændene i Regelen kun kom til at forhandle med Rehhof og Kraus, der forelagde dem de bekjendte Spørgsmaal om bunden „in irgend einer Beziehung", om positiv Virken, o. s. v., eftersom man ønskede dem bort eller ikke, og Resultatet afhængde da af Referatet. Med mig forhandlede derimod Commissairerne umiddelbart, maaskee paa Grund af min Embedsstilling, og af

at mine tidligere Forhold ikke have været ubekjendte, og deres Dom var derfor ikke afhængig af et Referat.[1])

Jeg kom hjem Torsdag Aften 7. Juli, og allerede 9. Juli meddeelte jeg det oven omhandlede Circulaire i tydsk Oversættelse tilligemed følgende Erklæring:

„Indem ich der hohen Civilbehörde anliegendes Circulairschreiben an die Geistlichkeit Alsens ganz gehorsamst in deutscher Übersetzung übersende und die darin ausgesprochene Ansicht vom Homagialeide als die meinige anerkenne, nach der ich mich verpflichte und verpflichtet halte zu handeln, habe ich hinzuzufügen:

Nachdem das Circulairschreiben erlassen war, ist mir von den hohen Herrn Commissairen mitgetheilt, dasz nach dem Wiederausbruche des Krieges ein neues Program angenommen ist darauf ausgehend die Herzogthümer Schleswig und Holstein selbstständig zu organisiren, ohne dasz noch vom Regenten die Rede ist, oder Etwas abgemacht. Die in dem Circulairschreiben enthaltene Ansicht ist zwar negativ gehalten, aber doch in so fern positiv, als sie unbedingt ist. Das Program der Verwaltung wird keinen Einflusz auf mein Verhältnisz zu derselben ausüben. Ich werde gehorchen, den mir gewordenen Befehlen nachleben und der Civilbehörde kein Hindernisz in den Weg legen. Mit politischen Fragen werde ich mich nicht beschäftigen, ich bin kein bestallter Richter. Nur bitte ich mir die Gunst aus, dasz ich als Mann von Ehre meine Ansicht über das, was ich in der Administration für recht und zweckmäszig halte, ferner ausspreche. Die Archive Ko-

---

[1]) Provst Rehhoff havde 1848—50 været interimistisk Superintendent for den danske Del af Hertugdømmet, blev derefter Præst i Hamborg og var i 1864 Regeringskommissærerne behjælpelig med Omordningen af Kirke- og Skolevæsenet i Forening med Amtmand Kraus i Flensborg.

penhagens enthalten Beispiele genug, dasz ich das immer unumwunden gethan habe.

Ich habe dem König Christian IX. den Homagialeid geleistet, weil er nach meiner Ansicht im Besitze war, und mir kein Urtheil über die Rechtmäszigkeit desselben zukömmt. Jetzt ist dieselbe bestritten und von legitimen Regierungen eine interimistische Verwaltung bis zur ausgemachten Sache eingesetzt. Einseitig kann kein Mensch seine Verpflichtung aufheben, ich daher auch nicht meine Verpflichtung gegen Christian IX. Die jetzigen Maaszregeln in den Herzogthümern betrachte ich als eine Seqvestration, und der Diener auf einem seqvestirten Gute unterwirft sich nur einem gerichtlichen Decrete, indem er ferner zu dienen beibleibt. Wenn ich mich daher der hohen Civilbehörde ehrlich und ohne Mentalreservation unterwerfe, so betrachte ich dies als eine Unterwerfung unter ein gerichtliches Decret, und nicht als eine Lossagung von meiner Verpflichtung gegen Sr. Majestät König Christian IX. Jede Seqvestration ist eine Interimsveranstaltung, und erst wenn diese aufhört, wird es sich zeigen, ob die Verpflichtung wieder in Kraft treten, oder ob ich von derselben gelöst werden kann, oder ob ich mein Amt niederlegen musz. Jedenfalls werde ich treu dienen.

Ich bin ein gebohrner Schleswiger, dänisch meine Muttersprache, deutsch zum Theil meine Familiensprache, und es hat mein Herz mit Kummer erfüllt, dasz Dänen und Deutsche in einem dänisch-deutschen Staate nicht friedlich mit einander leben können. Die nationale Politik, sowie die damit nicht einmal harmonirende Eiderpolitik ist mir immer zuwider gewesen, und ich habe seit 1848 immer davon Unglück prophezeihet. Ich glaube, dasz ich im Allgemeinen die Ansicht des hiesigen geistlichen Standes, so wie der Bevölkerung ausgesprochen habe, und möchte nur um Schonung für ihre Gefühle bitten.

Eine Darstellung der hiesigen ganz eigenthümlichen kirchlichen Verhältnisse, die unter der Kirchen-

hoheit des Königreichs immer gestanden haben, wird in wenigen Tagen nachfolgen."

Medens jeg har Grund til at antage, at v. Zedlitz anerkjendte Ovenstaaende, veed jeg, at det ikke fandt Bifald hos det under ham dominerende Parti. Under 14. Juli meddeelte jeg den forlangte Fremstilling og ledsagede samme med følgende 3 sig til Programmet refererende Bemærkninger: 1. Ingen Autoritet i Hertugdømmet er qua saadan jure legis competent paa Als. Dette kan kun jure belli ophæves. 2. Foreløbig skulde jeg adlyde samt opfordre Præsterne til det Samme. 3. Øens eiendommelige Forhold lade sig ikke forene med en fuldkommen administrativ Adskillelse fra Danmark. Jeg har oven bemærket, at det danske Cultusministerium ved egen Uklogskab havde hindret mig i videre at urgere disse Forhold.

Under 26. Aug. modtog jeg derpaa en Skrivelse, i hvilken man under Henviisning til min sidste Bemærkning ophævede Bispedømmet for Als's Vedkommende og paalagde mig at aflevere Archivet, samt at jeg som Følge deraf ikke paa een Gang kunde være Præst paa Als og Biskop paa Ærø. Man ønskede derfor en Meddeelelse, om jeg ganske var traadt tilbage fra den sidste Function, samt af hvilken Casse jeg havde modtaget min Gage. Jeg svarede under 9. Sept., at jeg havde modtaget 3 Skrivelser fra Cultusministeriet, alle 3 aabnede og de 2 forsynede med preussisk Segl. De krævede ikke Svar og laa uændsede. Ligeledes havde jeg remitteret Kirkebudgettet til Ærø med Bemærkning, at jeg ikke kunde befatte mig dermed. Min Gage var mig udbetalt paa Nordborg, og Videre var mig ikke meddeelt.

Under 22. Sept. modtog jeg en Skrivelse, at det af min Skrivelse 9. Sept. fremgik, at jeg endnu havde fungeret som Biskop paa Ærø og staaet i Forbindelse med det danske Cultusministerium. Man maatte derfor bede mig om „eine unverzügliche und bestimmte Erklärung, ob Sie vom Amte eines Bischofs für Arröe gänzlich zurücktreten, oder Ihr Amt als Prediger auf Alsen niederlegen wollen.“ En preussisk Officer kaldte denne, sikkert ikke af v. Zedlitz selv conciperede Skrivelse, „jesuitisch“, hvad den og aabenbart var. Jeg svarede derpaa under 3. Oct., at jeg beklagede, at min Skrivelse 9. Sept. havde givet Anledning til Misforstaaelse, samt at jeg siden Als's Occupation factisk ganske var traadt tilbage fra Functionen som Biskop for Ærø. Naar man ved en „gänzliches Zurücktreten“ vilde forstaa en definitiv Nedlæggelse af Embedet, da maatte jeg bemærke, at Embedet som Biskop var mig givet af Kongen af Danmark som saadan, at hans Autoritet paa Ærø var usvækket, at jeg derfor kun kunde nedlægge Embedet i hans Haand og hans Tilladelse. Derom at forhandle var physisk og moralsk umueligt. Først naar den nuværende interimistiske Tilstand ophørte, vilde det vise sig, hvad jeg som ærlig Mand kunde gjøre. Mit Ord vilde jeg holde til den Ene som til den Anden. Selv mit Embede som Præst kunde jeg ikke nedlægge. Der vilde deri indeholdes en Anklage mod mig selv eller mod Civilbestyrelsen, thi jeg havde hverken hemmeligt eller aabenbart virket mod den nye Tingenes Orden. Heller ikke med dette Svar var man tilfreds. Som Svar paa

samme modtog jeg Skrivelse af 22. Oct., i hvilken udtaltes, at jeg ikke ved min Skrivelse havde givet det forlangte bestemte Svar, at der i den afgivne Erklæring laa, at jeg endnu betragtede mig som Biskop for Ærø, at det ikke kunde været undgaaet mig, at et saadant Forhold var uforeneligt med et geistligt Embede i Hertugdømmet Slesvig, at man dog endnu, før en Beslutning fattedes, vilde forelægge mig det Spørgsmaal, om jeg „sofort“ vilde løse mit Forhold til Kongen af Danmark og Øen Ærø, „und wir erwarten auf diese Frage umgehend eine bestimmte und umumwundene Antwort“. Paa denne Skrivelse kaldtes jeg „Pastor“ og ikke som tidligere „Bischof“. Derpaa svarede jeg under 3. Novbr.: Jeg beklagede, at mine tidligere Erklæringer ikke vare fundne tydelige og bestemte. Saasom jeg havde opfattet Skrivelserne af 22. Sept. og 22. Oct. stiller sig Forholdet paa følgende Maade: Efterat Embedet som Biskop paa Als var ophævet, og Udbetalingen af min hele Gage var sisteret, spørger man mig, om jeg frivillig vil give Slip paa mit Embede her paa Øen, eller paa den mig under alle Omstændigheder reserverede Tilflugt. Derpaa kunde jeg ikke gaa ind og tvivlede paa, om Mange vilde være tilbøielige til uden nogetsomhelst Æqvivalent selv under forandrede Forhold frivilligt at opgive en dem i alle Rettens Former tilsikkret Ret. Jeg bliver spurgt, om jeg strax vil løse mit Forhold til den mig af Hans Majestæt skjænkede, men udenfor den høie Autoritets Omraade liggende Virkekreds. Aldeles afseet fra private Forhold indsaa jeg ikke, paa hvilken efter mine Begreber ærefuld og anstændig Maade jeg under de

nuværende Forhold skulde kunne løse dette. Jeg havde aflagt Kongen den undersaattelige Ed, men paa den anden Side lovet ikke at ville underholde nogen Forbindelse med danske Autoriteter. Da dette var en physisk og moralsk Umulighed, saa overtraadte jeg derved ingen Forpligtelse. Min overtagne Forpligtelse vilde jeg holde, og for Øieblikket syntes mig derfor Sagen uden practisk Betydning. Skulde jeg løse de omtalte Forhold, da vilde Pligt og Sømmelighed forlange, at jeg indgav et Andragende til Hans Majestæt, hvad der vilde stride mod min overtagne Forpligtelse, og hvortil jeg altsaa maatte have den høie Autoritets Tilladelse. Dernæst vilde det vist være en Ansøgning eneste i sit Slags at bede om Tilladelse at blive i degraderet Stilling og miste over Halvdelen af den for min Familie nødvendige Indtægt. Da en factisk Løsning af Forholdet ikke syntes den høie Autoritet tilstrækkelig, saa maatte jeg meget beklage, at jeg ikke kjendte noget andet med Pligt og Ære foreneligt Middel til at løse Forholdet. Til Slutning tilføiede jeg, at mit Hjerte hængde ved Hertugdømmet, at jeg her var født, over 60 Aar, havde i over 34 Aar her været Præst og Biskop, havde i en skjæbnesvanger Tid her havt civil Magt og troede i mange vanskelige Tilfælde at have stiftet Gavn; men for en Pris som den omtalte kunde jeg ikke ønske at conservere Forbindelsen. En anseet preussisk Officer sagde, at han vilde have skrevet ligesaa. Alligevel modtog jeg en Skrivelse af 17. Novbr., at det maatte overlades min egen Bedømmelse at reservere mig Embedet som Biskop paa Ærø, men at combinere

dette med Embedet som Præst i Igen var efter Fredsslutningen ugjørligt. Dersom jeg derfor ikke inden 8 Dage indsendte en Erklæring, at jeg havde opgivet Embedet som Biskop paa Ærø, maatte man antage, at jeg opgav Igen Pastorat, „und darnach das Weitere veranlassen.“ Jeg svarede derpaa under 28. Nov.: Jeg havde efter det saa ofte forelagte Spørgsmaal Grund til at antage, at man ikke havde Noget at erindre imod min Forbliven her. Naar jeg derfor bestandig havde svaret, at jeg frivillig hverken kunde opgive det ene eller det andet Embede, saa havde dette sin Grund i, deels at jeg ikke ansaa mig dertil berettiget, og deels at jeg ikke vidste, hvad der er at forstaa ved Opgivelse af et Embede, navnligen om ved Opgivelse af et Embede ogsaa er at forstaa Opgivelse af alle med Embedet forbundne Rettigheder. Da alle Data manglede mig til at bedømme, hvilken Virkning en frivillig Indgaaen paa det Ene eller det Andet i det mig forelagte Dilemma vilde have, saa havde jeg gjort mig det til Pligt samvittighedsfuldt at efterkomme enhver Pligt uden at bortskjænke nogen Ret. Ifølge Fredsbetingelserne skulde alle lovligen erhvervede Rettigheder anerkjendes. Jeg havde en saadan lovligt erhvervet Ret saavel paa min Gage som Biskop som paa Præstekaldets Indkomster. Kun af Hensigtsmæssighedsgrunde var Bispedømmet 26. Aug. ophævet, for nogen lovstridig Handling var jeg ikke beskyldt, min Afskedigelse var ikke engang udtalt, og Gagen selv efter Bispedømmets Ophævelse udbetalt, kun fra 1. Oct. sisteret. Jeg tillod mig derfor at bede om Anerkjendelse af mine Rettigheder. Det var dog at be-

mærke, at paa Præsteembedet hvilede en kongelig udnævnt Capellan, der var anslaaet til 1200 Mk. Cour. aarligt. Heller ikke vidste jeg, hvorledes jeg var stillet overfor det danske Cultusministerium ved at opgive det ene eller det andet Embede, hvorover Forholdene ikke engang tillode mig at indlede Forhandlinger. Paa denne Skrivelse erholdt jeg 10. Dec. til Svar: Da Freden var sluttet, og Kongen af Danmark havde afstaaet alle Rettigheder samt løst Embedsmændene fra deres Troskabsed, saa ansaa man det for Selvfølge, at jeg havde ophørt at være Biskop paa Ærø, og ønskede at høre. om jeg var af samme Mening, da det ene eller det andet Embede maatte opgives. Jeg vidste ikke derpaa at svare Andet, end hvad jeg oftere havde svaret, og besluttede derfor 21. Decbr. i privat Form at henvende mig til v. Zedlitz, og begyndte med en Undskyldning, samt at den mod mig udviste „Geduld" ved altid at forelægge de samme Spørgsmaal vidnede om en Velvillie, som jeg ikke kunde forklare mig, hvis det havde været Hensigten at forlange, at jeg uden Godtgjørelse skulde opgive den hele Bispegage for at blive i Præsteembedet, der endog var bebyrdet med Capellan. Jeg bad derfor om en Meddelelse om, hvorledes jeg ved Opgivelse i den ene eller den anden Retning vilde være stillet. Jeg erholdt derpaa officielt Svar under 31. Decbr., at en Opgivelse af Præstekaldet ikke vilde give mig Ret til Pension af Landscassen, at man under Anerkjendelse af de eiendommelige Forhold med største „Geduld" havde undskyldt mine Tvivl, men man maatte have en Afgjørelse. Vel havde man nu af offentlige Blade erfaret, at jeg var

entlediget som Biskop for Ærø, men da man ansaa det tvivlsomt, om jeg maaskee foretrak at opgive mit Præsteembede for i Danmark at gjøre Fordring paa Pension eller Gjenindsættelse, saa saa man sig nødsaget til i nærmeste Tid at vente en definitiv Afgjørelse. Jeg vidste ikke ret, hvad jeg derpaa skulde svare, men havde i Mellemtiden modtaget 2 Skrivelser fra Kjøbenhavn: 1. i privat Form:

„Deres Høiærværdigheds vanskelige Stilling med Hensyn til Ærø vil blive hævet i disse Dage ved Kongelig Resolution derhen, at De allernaadigst entlediges med Forbehold af Pensionsbestemmelse. Desværre vil dennes Størrelse endnu i længere Tid være uafgjort."

20. Dec. Heltzen.

2. fra Cultusministeriet:

„Paa Ministeriets derom nedlagte allerunderdanigste Forestilling har det under 19. d. M. behaget Hans Majestæt allernaadigst at entledige deres Høiærværdighed fra Bispedømmet for Øen Ærøs Vedkommende, hvilket herved tjenstligst meddeles Deres Høiærværdighed."

29. Dec. Heltzen.

Da jeg under 11. Febr. 1865 blev moneret at svare paa Skrivelse 31. Dec., svarede jeg under 18. Febr.: Begge Skrivelser 31. Dec. og 11. Febr. syntes mig at hvile paa den Feiltagelse, at jeg ved en frivillig Opgiven af mit Præsteembede kunde erhverve mig Krav paa Vartpenge og Gjenindsættelse i Danmark. Ifølge Skrivelsen fra „der obersten Civilbehörde" kunde jeg ved en frivillig Opgiven af mit herværende Præsteembede ikke erhverve mig Ret til Pension af den herværende Landscasse. Langt mindre havde jeg

en Ret ved en fra min Side frivillig Act at paalægge den danske Landscasse Forpligtelser. Hvad den danske Regjering i dette Tilfælde vilde gjøre, var mig ikke bekjendt, og jeg kunde derfor under de nuværende Forhold kun være villig til at opgive mit herværende Præsteembede, naar der bevilligedes mig en passende Godtgjørelse. Ifølge Fredstractaten skulde alle lovligen erhvervede Rettigheder anerkjendes, og enhver Regjering beskytter og understøtter sine Undergivne i de lovlige Fordringer, som de maatte have selv til andre Regjeringer. Jeg kunde derfor ikke tro, at det var en Betingelse for min Forbliven i herværende Præsteembede, at jeg skulde opgive eller ikke maatte gjøre gjældende mine retligt begrundede Krav til den danske Regjering. Tvertimod troede jeg at turde forvente Beskyttelse og Understøttelse. Jeg vidste meget godt, at den private Interesse maatte vige for den offentlige, men troede det ogsaa overalt anerkjendt, at en privat Ret, der ofredes for det Offentlige, kun toges mod Godtgjørelse. Som Følge deraf vil den Embedsmand, der hverken ved Ulydighed mod den bestaaende Regjering eller ved Forbrydelse har gjort sig umuelig, kun kunne entlediges mod Godtgjørelse, naar den offentlige Interesse af den ene eller den anden Grund maatte forlange det. Mit Embede som Biskop var ophævet, og hvad der af Skrivelsen 26. Aug. ligefrem fremgaaer, kun af Grunde, som den offentlige Interesse udkrævede. Jeg troede derfor, at der tilkom mig en i Ret og Billighed grundet Godtgjørelse for min derved tillige inddragne Gage. Havde de høie Regjeringer forenet sig om at dele mit Embedsdistrict,

da maatte det og være deres Sag at enes om den Godtgjørelse, der ifølge almindelig Ret, og, som jeg troede, ifølge Fredstractaten tilkom mig, og jeg troede ikke, at begge Regjeringer derfor med Billighed kunde frigjøre sig. Under 27. Febr. erholdt jeg Skrivelse, at det i Skrivelse 31. Decbr. blandt Andet var udtalt, at jeg ifølge de offentlige Blade var entlediget som Biskop for Ærø. Man maatte nu udbede sig en bestemt Erklæring, om denne min Entledigelse havde fundet Sted. Under 4. Mrz. meddeelte jeg i Afskrivt den ovenanførte ministerielle Skrivelse af 29. Dec. og tilføiede: „Entlassung ist nicht gesucht, mit mir ist die Sache nicht verhandelt, aus öffentlichen Blättern habe ich erfahren, dasz Arröe unter Fünen gelegt ist“. Dermed ophørte Correspondencen. Jeg havde modtaget 8 Regjeringsskrivelser, og var derved min Forbliven paa Als afgjort.

Da Sagen angaaende min Embedsstilling var ordnet, troede jeg at maatte gjøre Skridt for at ordne mine Pensionsforhold og maatte som preussisk Undersaat først henvende mig til „die Landesverwaltung“. Efter Fredsslutningen havde „die oberste Civilbehörde“ antaget dette Navn. Min Gage bestod i: 1. Præsteembedet, paa hvilket der hvilede en ansvarlig Capellan. 2. 1000 Rdlr. af Kirkecasserne, fordeelte paa Ærø 466 $^{2}/_{3}$, Als Sønderherred 393 $^{1}/_{3}$ og Als Nørreherred 140 Rdlr., fordeelte efter Formuen. 3. 3000 Rdlr. af Statscassen, anviste paa Nordborg. Paa mit Andragende af 5. Mai 1865 erholdt jeg 26. Juli næstefter til Svar, at man ikke kunde anerkjende min Ret paa Pension for begrundet, derimod havde man paa

5 Aar fra 1. Oct. 1864 at regne bevilliget mig i Vartpenge 666 Mk. 11 Sk. holst. Cour. ɔ: $^2/_3$ af de alsiske Kirkecassers Bidrag til Bispegagen $393^1/_3 + 140 = 533^1/_3$ Rdlr. Deraf $^2/_3 = 355^5/_9$ Rdlr. = 666 Mk. 11 Sk. holst. Cour. Fremdeles fritog man mig for at holde Capellan fra 1. Oct. 1865 at regne og anviste mig 1165 Mk. holst. Cour. for at have holdt ham det sidste Aar. Man kjendte aabenbart ikke Capellanens kongelige Udnævnelse og ansaa ham kun fungerende efter Overeenskomst. „Landesverwaltung“ gik aabenbart ud fra, at Bispedømmet havde politisk Betydning og ikke blot Betydning for Beboerne i et bestemt District, hvad den danske Regjering selv erkjendte ved Udredelsen af Gagen af Kongerigets Finantser samt af de til Kongeriget hørende Kirkemidler. Den gik derfor ud fra, at den Casse, der havde udredet Gagen, ogsaa maatte udrede Pensionen, medens dog Billighed talte for, at de to Kirkecasser, der vare gaaede over til Preussen, toge deres Andeel. En saadan Billighed udvistes aabenbart ved de 1165 Mk. for at have holdt Capellan, thi derom havde jeg aldeles ikke ansøgt og derpaa aldeles ikke tænkt. Angaaende Videre henvistes jeg til Kongerigets kirkelige Autoriteter. Det maa erkjendes, at den ovenanførte Behandling af Sagen ikke var blottet for retlig Begrundelse.

Under 10. Aug. 1865 henvendte jeg mig til det danske Cultusministerium og bad, at der maatte 1. bevilges mig Vartpenge, ev. Pension, for den Deel af min Gage, der ikke var mig udbetalt af de to Kirkecasser. 2. anvises mig den mig ikke af Statscassen udbetalte Gage Oct.—Dec. 1864. Jeg gjennemgik alle

Antecedentier, mine Forhandlinger med den preussiske „oberste Civilbehörde“ og „Landesverwaltung“, samt motiverede min Ret til Vartpenge og Pension, som jeg paaviste at være anerkjendt fra preussisk Side, kun at den paahvilede den Casse, der havde udbetalt Gagen, og endeligen, at jeg var henviist til det danske Cultusministerium. Efterat have indgivet Andragendet ansaa jeg Sagen i den rette Gang og troede saa meget snarere at kunne forholde mig rolig, som der i Kjøbenhavn var samlet en Commission for at ordne Pensionsforholdene, da Preussen havde erklæret sig villigt til at pensionere de under Krigen i Hertugdømmerne entledigede Embedsmænd, og jeg blev derfor høiligen skuffet, da Sagen i Foraaret 1866 var ordnet, og jeg alene udeladt. Da alle mine Forsøg paa at erholde Svar fra Ministeriet vare forgjæves, henvendte jeg mig til Conseilpræsidenten for at bede om Bistand til at erholde Svar. Endelig erholdt jeg 27. Mrz. 1867 Svar af følgende væsentlige Indhold: For saa vidt jeg var entlediget for Als's Vedkommende saa den danske Regjering sig ikke i Stand til at gjøre Skridt for at skaffe mig Pension eller Understøttelse for denne Øes Vedkommende saa lidet som til at betale den resterende Gage for Qvartalet Oct.—Dec. 1864. Medens man derfor ikke skjønnede at have Lovhjemmel til at bevillige mig Pension af Statscassen, talte dog Billighed for, at der „i Lighed med de Regler, der ere fulgte med Hensyn til de entledigede slesvigske Embedsmænd“ tillagdes mig „en Understøttelse“ af Statscassen beregnet til 2/3 af den Gage, der efter begge Øers Indbyggertal vilde falde paa Ærø, beregnet til 1077 Rdlr.

74 Sk., nedrundet 1000 Rdlr., af hvilke 711 Rdlr. 32 Sk. vilde falde paa Statscassen. Efter samme Norm vilde man bevillige Gage for Oct.—Dec. 1864 med 287 Rdlr. 48 Sk. Man vilde forelægge Rigsdagen et Lovforslag i Overeensstemmelse dermed og udbad sig min Betænkning.

Jeg skal ikke nægte, at jeg følte mig i høi Grad forurettet ved dette Svar. Den danske Regjering havde jo efter Krigen 1864 foranlediget samtlige derved afskedigede slesvigske Embedsmænd tillagt Pension efter Pensionsloven, og internationale Forhandlinger med Preussen førte til, at dette overtog Pensionsbyrden ved at udbetale Danmark en derefter afpasset Sum en Gang for alle. Ogsaa saadanne Embedsmænd, der ligesom jeg vare blevne afskedigede fra et, men havde beholdt et andet samtidigt dermed betroet Embede, erholdt Pension af det Embede, de havde mistet; f. Ex. Pastor Johansen i Haderslev, der tillige var Collaborator ved den lærde Skole dersteds, erholdt Pension af dette Embede, men beholdt sit Præsteembede; Pastor Hansen i Aller og Taps mistede Aller ved Grænsereguleringen, men gik til Taps og fik Pension som Sognepræst i Aller. Kort sagt, ingen, der ved Krigen havde mistet et Embede, unddroges Pension efter Pensionsloven, og jeg maatte betragte det som en Ret at blive behandlet ikke blot „i Lighed med“, men i „Overeensstemmelse med“ alle de andre slesvigske Embedsmænd. Preussen havde ved at give mig Pension af de alsiske Kirkecasser anerkjendt min Pensionsret, men hævdede, at jeg af den Deel af min Gage, der var udbetalt af de danske Casser, maatte

henvende mig til Danmark. Nu opstillede den danske Regjering et andet Delingsprincip af Pensionen, nemlig efter Folketallet paa Als og Ærø, og jeg vilde være gaaet ind herpaa, naar man havde givet mig det som „Pension“, saa kunde jeg bag efter have henvendt mig til den preussiske Regjering med Andragende om at faa denne Pension suppleret efter Folketallet for Als's Vedkommende; men en „Understøttelse“, ovenikjøbet nedrundet, kunde jeg ikke bede Preussen om at supplere, og det var mig desuden en Æressag ikke at staa frem for den danske Rigsdag for at bede om en „Understøttelse“. Jeg gjorde derfor dette gjældende i den mig af Ministeriet affordrede Betænkning og hævdede tillige, at det var overeensstemmende med den danske Regjerings Ønske, at jeg strax ved Efterretningen om Als's Erobring havde forladt Rigsraadet i Kjøbenhavn for at overtage mit Embede paa Als, og at det ved Afreisen fra Kjøbenhavn var mig sagt, at det var Kongens og Regjeringens udtrykkelige Ønske, at de danske Embedsmænd i Slesvig saavidt muelig skulde forblive i deres Embeder, og at jeg derfor burde gjøre Alt for at holde mig paa min Post og holde paa de alsiske Præster. Jeg kunde derfor ikke nu forstaa, hvorfor jeg alene af de slesvigske Embedsmænd skulde unddrages Pension efter Pensionsloven. Den samme Konges Regjering der havde ønsket min Forbliven paa Als, kunde dog ikke erklære mig for uberettiget til Pension, fordi jeg havde opfyldt dette Ønske. Jeg antydede ogsaa, at jeg nu maatte henvende mig med Sagen til de mig overordnede Myndigheder i Preussen, eventuelt søge Domstolene. Paa denne Skrivelse fik

jeg under 11. s. M. Svar, „at da man fremdeles ikke kan erkjende, at Ds. Høiærværdighed har nogen strengt retlig Fordring paa Pension“, saa maatte man overlade mig „at vælge den Fremgangsmaade,“ som jeg fandt „passende og hensigtsmæssig.“ Dette korte Svar, hvormed man gik udenom alle de af mig anførte Grunde, viste, at man ikke havde nogen god Samvittighed, og jeg besluttede mig til at gjøre endnu et Forsøg paa Sagens Løsning ved at henvende mig i privat Form til Cultusministeren, Rosenørn-Teilmann. Under 13. April sendte jeg ham en Afskrift af Heltzens Skrivelse, i hvilken det meddeeltes mig, at jeg vilde blive entlediget med Pension, og tilføiede, at jeg i Tillid hertil havde gjort, hvad jeg kunde, for at holde ud paa min Post. Jeg antydede, hvorledes jeg havde kunnet modtage en „Pension“, men ikke en „Understøttelse“, samt at jeg ugjerne gik til Overpræsidiet i Kiel med Sagen, som den nu forelaa, saa det vilde være mig kjært, om Hs. Excell. vidste et Middel, hvorved jeg kunde spares herfor. Jeg erholdt herpaa et i hovne Udtryk affattet Svar, at den tidligere Ministers Skrivelse havde været ham ubekjendt, men jo var i privat Form, at „Understøttelse“ var valgt og denne nedrundet, var for lettere at føre Sagen igjennem i Rigsdagen, og at han fandt min Indsigelse herimod saa meget mere besynderlig, som jeg jo maatte kjende mit gamle Fædrelands Forfatningsforhold. Det maatte nu bero paa mig selv, om jeg ved en ny Skrivelse vilde gjøre ham det muligt at gjenoptage Sagen, men det maatte skee snart. Dog tilføiede han til Slutning, at han „meget maatte beklage“, at Sagen havde ventet

saa længe paa Afgjørelse, og kunde kun til Undskyldning herfor anføre „vedkommende meget samvittighedsfulde Kontorchefs Betænkeligheder for at finde den heldigste Form for Sagens Behandling“. Denne Skrivelse vidner aabenbart om Forlegenhed, som Ministeren søgte at dække ved overlegne Udtryk. Den heldigste Form for „Sagens Behandling“ havde været meget let; thi et hvilketsomhelst Forslag til den i 1865—66 nedsatte internationale Commission til de slesvigske Embedsmænds Pensionering havde bragt Sagen til Forhandling og Afgjørelse med nogle faa Pennestrøg; men det var ikke skeet, og nu var det vanskeligt at rede sig ud af Sagen. Det falder ogsaa vanskeligt at tro, at det var lettere at føre Sagen igjennem i Rigsdagen, naar man fremhævede, at der ikke var Tale om nogen Ret, og at der derfor kun skulde gives mig en nedrundet Understøttelse, end naar man havde erklæret, at Billighed krævede Pension i Overeensstemmelse med de Regler, der vare fulgte med Hensyn til de andre ved Krigen entledigede Embedsmænd. Hvorvidt det er sømmeligt at beraabe sig paa, at den tidligere Ministers Skrivelse var i privat Form, da han den Gang ikke kunde tilskrive mig officielt, skal jeg ikke gaa nærmere ind paa. Hvad Ministeren mente med en ny Skrivelse, der gjorde ham det muligt at gjenoptage Sagen, var mig ikke klart. Var det hans Mening, at han vilde gaa ind paa ²/₃ i Pension for Ærøs Vedkommende, da burde han have givet en Antydning deraf, da jeg selv havde antydet den, var det derimod hans Mening, at jeg ydmygt skulde bede om Forladelse, som hans hovne Udtryk, „at det beroede paa mig

selv o. s. v.," syntes at antyde, da kunde han have sparet sig Uleiligheden. Da jeg frygtede for, at dette var Meningen, kunde jeg ikke beqvemme mig til at indlede videre Forhandlinger.

Jeg henvendte mig nu med Sagen til Overpræsidiet i Kiel, men erholdt først 19. Oct. 1868 Svar, „at Ministeriet i Berlin havde udtalt, at jeg som Biskop over Als og Ærø alene var dansk Embedsmand, idet min Gage, saavidt den var af Statskassen, var udredet af Kongerigets Finantser. Naar jeg derfor troede mig berettiget til Godtgjørelse eller Pension heraf, maatte det være mig overladt atter at gjøre mine Fordringer gjældende mod Kongerigets kirkelige Bestyrelse, ligesom det ogsaa maatte være mig overladt at bringe mine Krav til Anerkjendelse ad Rettens Vej." At forsøge denne mod den preussiske Statscasse, ansaa jeg for unyttigt, paa Preussens Side stod det, at Casserne vare danske, og den preussiske Pensionslov var ikke given for mig. Der var derfor ikke andet at gjøre end at indanke Sagen for de danske Domstole, og jeg henvendte mig i den Anledning til den mig anbefalede Høiesteretsadvokat Nellemann, der antog sig Sagen. Pensionsloven af 24. Febr. 1858 (jvfr. 5. Jan. 1851) var gjort gjældende for alle de entledigede slesvigske Embedsmænd og indeholder den Bestemmelse, „at den Embedsmand, der afskediges formedelst Alder eller Svagelighed eller anden ham utilregnelig Aarsag, er berettiget til Pension." Medens det nu fra min Side hævdedes, at det var af en mig utilregnelig Aarsag, at jeg blev afskediget, idet mit Bispeembede var bleven ophævet ved en Akt, hvori jeg var uden Skyld, hæv-

dedes det fra modsat Side, at jeg ved at tage fremmed Tjeneste i Udlandet havde fortabt min Pensionsret. Jeg var jo imidlertid ikke draget til Udlandet og havde taget fremmed Tjeneste der, jeg var bleven i det Embede, som den danske Konge havde givet mig, og jeg var uden Skyld i, at det Sted i Indlandet, hvor dette laa, var gjort til Udland. Hertil kom, at jeg var forbleven i mit Embede efter den danske Regjerings Ønske.

Mange anseete Jurister udtalte sig for, at jeg maatte vinde min Sag, og i Overretten skal der ogsaa have været en ikke ringe Stemning herfor. Sagen indlodes her til Doms d. 11. April 1870, og ifølge Loven skulde Dommen falde 12 Uger efter, at den var indladet; den faldt imidlertid først 18 Uger efter, som det hed sig, fordi Dommerne ikke kunde blive enige. Resultatet blev som bekjendt, at jeg tabte Sagen, saavel ved Overretten som ved Høiesteret, væsentlig paa det Motiv, at jeg ved at forblive i mit Præsteembede var traadt i fremmed Tjeneste, og saaledes ikke kunde siges at være afskediget af en mig utilregnelig Aarsag.[1])

Høiesteretsdommen faldt d. 15. Mai 1871, og da det i denne bl. A. var udtalt, at det var en fremmed Stat, som havde ophævet Bispedømmet for Als's Vedkommende, og at det Krav paa Pension eller Ventepenge, jeg saa vidt maatte have herfor, maatte ansees for at være den danske Statscasse uvedkommende, saa henpegede jeg herpaa i den Indberetning om Sagen, som jeg nu maatte gjøre til Overpræsidiet i Kiel, idet

---

[1]) Jfr. Højesteretstidende 1871 S. 137—40.

jeg tillige anmodede om Bistand til Sagens retfærdige Afgjørelse. Herpaa fik jeg Svar fra Ministeriet i Berlin, „at jeg som Biskop alene havde været dansk Embedsmand og derfor ikke kunde have Pensionskrav paa den preussiske Statscasse“, og efter nye Forhandlinger, der trak i Langdrag, meddeeltes mig under 20. Sept. 1873 gjennem Overpræsidiet, „at man vel ikke miskjendte, at jeg ved den „politische Umgestaltung“ var bleven „empfindlich verkürzt“ i mine Indtægter, men da mine Krav til den danske Regjering, hvis Embedsmand „im engeren Sinne“ jeg var, hverken ad Rettens eller Billighedens Vej havde fundet Anerkjendelse, saa kunde der heller ikke anerkjendes nogen endog moralsk Pligt hertil for den preussiske Statscasse.“ Det syntes heraf at fremgaa som den preussiske Regjerings Anskuelse, at Pensionspligten for den Deel af min Gage, der var udbetalt af de danske Casser, burde have paahvilet Danmark, og det saa meget mere som den preussiske Regjering havde anerkjendt min Pensionsret ved strax at tilstaa mig Pension for de alsiske Kirkecassers Vedkommende. Jeg var selv af denne Mening, tilmed da Bispedømmet ikke hørte under det slesvigske Ministerium, men directe var underlagt Cultusministeriet i Kjøbenhavn, hvad der formentlig var sigtet til med, at jeg „im engeren Sinne“ var dansk Embedsmand.

Jeg var nu led og kjed af den hele Sag og lidet tilbøielig til at begynde nye Forhandlinger om den med den danske Regjering; men da det fra flere Sider var mig meddeelt, at der i Danmark, bl. A. i juridiske Kredse, var Misstemning med den Behandling, der

var bleven min Pensionssag tildeel, og at en ny Henvendelse fra min Side nu formentlig vilde føre til en for mig hæderlig Afslutning, saa lod jeg i Slutningen af 1874 Høiesteretsadvokat Nellemann paa mine Vegne indgive et Andragende til Cultusministeriet desangaaende. Herpaa fik han til Svar, at Ministeriet under 20. Febr. 1875 havde erholdt allerhøieste Bevilling til at udbetale mig extraordinær Pension af Ærø Kirkecasse med 311 Rdlr. 10⅔ Sk. aarligt, svarende til ⅔ af den Deel af min Gage, der var udredet af disse Casser, og regnet fra 1. Januar 1865, samt at det agtede at forelægge Rigsdagen et Lovforslag om en extraordinær Pension til mig for den Deel af min Gage, der var udredet af Statscassen, beregnet efter Folketallet for Ærøs Vedkommende til 766 Rdlr. 64 Sk. (nedrundet til 700 Rdlr.) og regnet fra 1. April 1874, som var det Aar, hvori mit Andragende var indgivet.

Naar man betænker, at man, før min Pensionssag var kommen for Domstolene, kun vilde give mig en „Understøttelse,“ nedrundet baade for den Del, der skulde udbetales af Kirkecasserne, og den Deel, der skulde falde paa Statscassen, medens man nu, efter at Sagen var tabt ved Høiesteret, tilbød mig Pension, som ikke var nedrundet for Kirkecassernes Vedkommende, saa tydede dette utvivlsomt paa, at man var kommen til Erkjendelse af sin tidligere Uret imod mig. At der nu var kommen en anden Cultusminister var vel ogsaa en for mig heldig Omstændighed.

Havde man stillet mig dette Tilbud ved min første Henvendelse, da kunde jeg være gaaet ind derpaa, og Sagens Indankning for Domstolene (der ikke havde

kunnet bringe det eiendommelige Forhold, hvorunder jeg havde været stillet, ind under Pensionslovens Paragrapher) kunde derved være undgaaet. Af Kirkecasserne fik jeg jo udbetalt 10 Aars Pension (6—7000 Kroner) paa en Gang, og, efter hvad jeg erfarede, havde det ogsaa været Cultusministeriets Mening, at Pensionen af Statscassen skulde regnes fra 1. Jan. 1865, men dette var strandet paa Modstand i Finantsministeriet.

I Motiverne til det Rigsdagen forelagte Lovforslag udtaltes bl. A., at Ministeriet havde fundet, at der i ethvert Fald var Anledning for den danske Regjering til ikke at vise mindre Billighed mod mig, end den, der var viist mig af den preussiske Regjering, og at den derfor havde udvirket den allerhøieste Bevilling til, at der udbetaltes mig som Pension ²/₃ af den Deel af min Gage, der var udbetalt af de Ærøske Kirkecasser at regne fra min Entledigelse. Lovforslaget syntes i Begyndelsen at finde gunstig Modtagelse i Rigsdagen, og dette skyldtes formentlig, at den slesvigske Deputerede N. Ahlmann (mig uafvidende) havde sendt Folkethingsmand F. Bojsen en Skrivelse, hvori han — uden at ville influere paa Rigsdagens Afgjørelse af den retlige Side af Pensionssagen — i varme Udtryk skal have hævdet mine Fortjenester af Danskhedens Sag i Slesvig, ikke blot før Krigen 1864, men ogsaa ved at forblive der efter denne. Der var i Folkethinget nedsat et Udvalg paa 7 Medlemmer til Lovforslagets Behandling, og da Ahlmanns Skrivelse blev dette bekjendt, deelte det sig i et Flertal paa 4 og et Mindretal paa 3 Medlemmer, hvilken sidste vilde

stille Forslag om, at Pensionen af Statskassen skulde regnes fra 1. Jan. 1865, medens Flertallet af Udvalget (for hvilket Sophus Høgsbro var Formand) kun vilde give Pensionen som Lovforslaget forlangte fra 1. April 1874. Dette bevirkede, at Udvalget ikke kom tilende med Lovforslagets Behandling før Rigsdagens Slutning 1875, og da Ahlmann i Tiden mellem denne og næste Rigsdagssamling havde nedlagt sit Mandat som preussisk Landdagsmand og flyttede til Kjøbenhavn, saa svækkede dette selvfølgelig det gode Indtryk, som hans Skrivelse til Bojsen havde havt, saa meget mere som der var megen Misstemning mod Nedlæggelsen af hans Mandat, baade i Danmark og Slesvig. Striden i Udvalget havde imidlertid ført til, at man ogsaa indhentede Erklæring om Sagen fra Slesvigs anden Repræsentant Kryger, der skal have været meget kjed herover, da han altid havde hævdet, at ingen dansk Mand burde aflægge Eden til Preussen, det havde han selv fulgt som ufravigeligt Princip og kunde derfor ikke afgive nogen Erklæring til Fordeel for mig, og samme Svar fik man fra forskjellige andre til hans politiske Retning hørende Mænd i Nordslesvig, til hvilke Udvalget (Høgsbro) sendte Forespørgsler. Da Lovforslaget nu paany var bleven forelagt ved næste Rigsdagssamlings Aabning, erfarede jeg af min Søn, der garnisonerede som Officer i Kjøbenhavn og havde Forbindelse med flere af Rigsdagsmændene, navnlig Bille og Steenstrup (for Ærø), at Lovforslaget neppe vilde gaa uden Omtale gjennem Folkethingssalen, og at det kunde befrygtes, at der fra en vis Side kunde blive øvet Critik i Thinget over mit Forhold. Da dette

kun yderligere kunde vanskeliggjøre min Stilling herovre, vilde jeg for ingen Pris udsætte mig herfor, og skrev derfor strax tilbage til min Søn, at jeg under disse Omstændigheder hellere vilde renoncere paa Pensionen af de 700 Rdlr., og bad ham ved sine Forbindelser i Rigsdagen og Henvendelse i Ministeriet at virke for, at Sagen blev henlagt og ikke kom til Forhandling i Folkethinget. Dette skeete og dermed endte Sagen efter 10 Aars lange Forhandlinger.[1]) Jeg tog mig ikke dens Vanskjæbne i Folkethinget nær, da jeg ikke der havde ventet Forstaaelse af de vanskelige Forhold, hvorunder jeg havde været stillet, og det var mig en Opreisning for de havte Skuffelser, at den danske Regjering havde gjort Alt, hvad den nu formentlig kunde, for at yde mig Retfærdighed.

Efter Fredens Afslutning var Tilstanden aabenbart uhyggelig paa Øen, hvad der for en stor Deel kom fra, at Preussen indlemmede alle Soldater, der havde tjent i den danske Armee, i den preussiske, og forlangte, at de skulde aflægge Ed til Kongen af Preussen. Det var følelsesløst at forlange, at de skulde deeltage i Jubel over det Nederlag, de selv havde lidt. 1871 strøg ogsaa Preussen alle Soldater i Elsas og Lothringen,

---

[1]) Lovforslaget er trykt i Rigsdagstidende 1874—75 Tillæg A. Sp. 2334 og i 1875—76 Tillæg A. Sp. 1010. Om Forhandlingerne jfr. Rigsdagst. 1874—75 Folketinget Sp. 4212—16, 4346—50 og navnlig 1875—76 Sp. 343—57, 403. Bojsen sad ikke i noget af Udvalgene.

Fremstillingen af Pensionssagen er enkelte Steder suppleret med et Par faktiske Oplysninger af Biskoppens Søn, Oberst Hansen.

der havde tjent i den franske Armee. Et stort Spioneri herskede overalt, og de gamle Slesvigholstenere, især Augustenborgerne, tænkte paa Hævn. Jeg var imidlertid i det heldige Tilfælde at have holdt min beskyttende Haand over flere af Partiets gamle Venner, der ikke havde gjort sig skyldige i ligefrem lovstridige Handlinger, hvortil kom, at jeg af Princip i alle vanskelige Tilfælde strengt har iagttaget Lovens Form. Jeg veed, at der om min Person existerer Bunker af Acter, men uagtet mine Sympathier og Antecedentier vare tilstrækkeligen bekjendte, og jeg heller ikke lagde Skjul derpaa, saa udrettede man dog hos v. Zedlitz Intet, og maatte nøies med nogle Avisartikler og senere en heel Characteristik i Pastor Petersens „Erlebnisse“.[1]) Ja mit Forhold maa endog paa høiere Sted have fundet en vis Anerkjendelse, thi da der skulde vælges til den preussiske Landdag, erholdt jeg en ligefrem Opfordring fra høiere Sted at stille mig til Valg. Formodentligen har man troet ved mit Valg at kunne forebygge værre. Jeg afslog det imidlertid bestemt, idet jeg erklærede deels, at jeg var overbeviist om ikke at blive valgt, naar jeg anbefaledes fra tydsk Side, og kun ved at stille mig vilde berøve mig den Indflydelse, jeg maaskee ellers ved Leilighed kunde have, og deels, at jeg altid havde fundet det urigtigt for Geistlige at optræde i politiske Stridigheder og derved fjerne en Deel af Menigheden fra sig. Da jeg erfarede, at der skulde gjøres Indberetning om Erklæringen, meddeelte jeg udførligere, hvorledes jeg troede under de nuværende

---

[1]) Fejlhuskning; „Erlebnisse“ udkom 1856.

Forhold at maatte forholde mig, og bad at vedlægge dette Indberetningen.

Den 31. Oct. 1827 var mit Kaldsbrev til Sognepræst for Ballum Menighed underskrevet af Frederik VI., og 31. Oct. 1877 kunde jeg altsaa holde mit Jubilæum. Jeg havde ønsket det forbigaaet i Taushed, hvad der dog ikke lod sig gjøre, da Autoriteterne have Befaling til at indmelde alle Jubilæer. Min Ven Provst Fangel spurgte mig, vel i privat Form men dog officielt, om jeg var villig til at modtage en offentlig Anerkjendelse. Jeg svarede væsentligen, at jeg ikke vidste, at jeg havde nogen særegen Fortjeneste af Preussen og derfor ikke kunde sætte videre Pris derpaa, men ansaa det for usømmeligt at vægre mig ved Modtagelsen. Menigheden forærede mig et forgyldt Bæger med Sølvbordopsats og to Photographier af Kirken med smigrende Inscriptioner, Præsterne Doré's illustrerede Bibel. Præsterne vilde have en kirkelig Høitidelighed, men jeg bad dem ovenpaa denne tilligemed Landraaden og Menighedens Repræsentanter at komme ind i mit Huus. I Kirken vare Præsterne i Ornat tilligemed Landraaden tilstede i Choret, medens jeg selv sad for Alteret. Landraaden holdt en tydsk Tale, i hvilken han fremhævede mine Fortjenester, især af Kirkemidlerne, og paahængde mig den preussiske Kroneorden II. Cl. med 50 til Tegn paa Jubilæet. Provst Fangel holdt en dansk Tale og overrakte mig Bibelen i to Foliobind. I Kirken var en meget talrig Forsamling, skjøndt Veiret var slet. Næste Søndag holdt jeg en Prædiken over 1. Cor. 15, 10: „Af Guds Naade er jeg det, jeg er, og hans Naade mod mig har ikke været forgjæves,“ samt

fulgte Tankegangen i Nr. 419,1 af evang.-christ. Psalmebog:

De gik forbi de favre Dage,
Min Alders Vaar den er ei meer,
Dog vil jeg ikke ængsteligt klage,
Fordi mit Maal jeg kommer nær,
Men stræbe, at et Liv saa kort
Skal ei unyttet svinde bort.

Mine præstelige Forhold efter Bispedømmets Ophævelse tilbøde Intet af almindelig Interesse. Efter Synodalforfatningens Indførelse ved Lov 4. Nov. 1876 blev jeg af Kredssynoden i Sønderborg valgt til Medlem af Provindssynoden og mødte i Rendsborg i Febr. 1880, men følte, at jeg hverken i politisk eller kirkelig Retning tilhørte Tiden. I kirkelig Henseende kunde jeg ikke finde mig i Kirkens og Skolens Adskillelse, idet de aandelige Interesser maatte være samvirkende ved Alt, hvad der skal bringe Held og Lykke. Medens det aldrig vilde falde Præster ind at foreskrive militaire Lærebøger, kunde nu Officerer foreskrive religiøse Lærebøger, og man oplevede, at Psalmebøger, der brugtes i Kirken, vare forbudte i Skolen, havde oplevet, at Skolelærere i Løbet af to Aar maatte undervise efter tre forskjellige Lærebøger i Religionen. 1883 nedlagde jeg derfor mit Mandat som Medlem af Provindsialsynoden under Paaberaabelse af min Alder og mit Forhold til Tiden. Derimod undlod jeg ikke at arbeide paa den Reform af Kirkemidlernes Bestyrelse, der kun 1864 var bleven afbrudt. Under min Bestyrelse bestod det hele Fælledsskab i Herredernes Kirkeformuer i en fælleds Inspecteur og Regnskabsfører, medens tillige efter 1822 de mindre

formuende Kirkers Underbalance dækkedes ved de mere formuende Kirkers Overskud, uden at Renter betaltes, hvad der efterhaanden havde fremkaldt Anskuelsen om et Fælledskab, da de enkelte Kirker ikke i Bestyrelsen havde nogen Representant, der kunde paatale denne Brug af deres Overskud. Den efter 1864 følgende Bestyrelse, Kirkevisitatoriet, bestaaende af Landraad og Provst, saavelsom det senere evang.-luther. Consistorium, vare hildede i Anskuelsen om et retligt begrundet Fælledsskab. Da Forholdene efterhaanden gave mere Ro, oplyste jeg saavel Visitatoriet som Consistoriet (11. Febr. 1870) om de virkelige Forhold, at hver Kirke maatte være Herre over sine egne Midler imod en Forpligtelse under Omstændigheder at yde de mindre formuende Kirker Hjælp (Dsk. L. 2-22-64, 79), samt henviste til min Plan for 1864, at hver Kirke skulde have sine Midler, medens de samlede Capitalers Renter kunde anvendes til Understøttelser. Men Ideen om et Fælledsskab var saa indgroet, at Allg. Kirch. u. Synodalordn. 4. Nov. 1876 § 82 indeholdt en Bestemmelse, at der for de fælleds Kirkecasser i Als Sønder- og Nørreherred skulde efter nærmere Forhandlinger udstedes et Regulativ. En saadan Forhandling indledede Consistorialpræsident Mommsen 12. Febr. 1879 med en Representation for de enkelte Kirker, der var aldeles uforberedt og man kan sige ganske ubekjendt med de Ting, der skulde forhandles. Følgen var derfor et Regulativ for hver Casse 4. Apr. 1879, der indførte fuldkomment Formuefælledsskab og ophævede alt særskilt Regnskab for de enkelte Kirker. Men i næste Kredssynode i Sønder-

borg indbragte Synodalmedlem Hr. Lassen, Lysabild, 15. Jul. 1879 et Forslag til Ophævelsen af Fælledsskabet. Det fandt vel en Deel Modstand hos de mindre formuende Kirker, men Resultatet blev Nedsættelsen af en Committee af 7 Medlemmer, i hvilken jeg valgtes til dirigerende Formand, og i hvilken de forskjellige Anskuelser og Interesser vare repræsenterede. Det var nødvendigt, at Sagen forhandledes baade fra Rettens og Billighedens Standpunct. Fra Rettens Standpunct kom nu i Betragtning: Hver Kirke havde saa langt dens Tilværelse kjendes havt sin selvstændige Formue, og Tienden var ved Tiendelov for Als og Ærø 9. Aug. 1621 bestemt for hver Kirke selvstændigt. Der existerede ikke nogen Act, der ophævede dette og indførte Fælledsskab. Dette var ikke forandret ved Allerh. Rescr. 24. Apr. 1741, der efter Andragende af Biskoppen i Odense havde indført en fælleds Regnskabsfører og Inspecteur, thi Regnskabet var aldeles særskilt for hver Kirke. Det ophævedes lige saa lidet ved Bestemmelsen 4. Nov. 1876 § 82, der ikke bestemte noget Fælledsskab, men kun forudsatte, at det existerede. Ei heller kunde Fælledsskab indføres ved et Votum desangaaende af Majoriteten af Nørreherreds Representanter 12. Febr. 1879, thi deels kan ingen Majoritet tvinge en Minoritet til at dele sin Formue med sig, deels havde Sønderherreds Majoritet stemt derimod. Det kunde heller ikke begrunde nogen Ret til Formuedeling, at der ikke var fordret Renter af Gjælden. Det vilde derfor sikkert have været et stort Spørgsmaal, om nogen Domstol, hvis Sagen var bleven indført for denne, kunde have kjendt paa Formue-

fælledsskab. Paa den anden Side maatte det erkjendes, at Dsk. L. 2-22-64, 79 havde antydet i det Mindste en moralsk Pligt for de rigere Kirker at understøtte de mindre formuende Kirker, og var denne Understøttelse i en lang Række af Aar ydet i en Udstrækning, der efterhaanden fremkaldte Troen om et virkeligt Fælledsskab, og Billighed kræver, at der tages vedbørligt Hensyn til en saadan Tro, selv om den er feilagtig, naar den har antaget en saadan Fasthed, at Folk i god Tro derefter har troet at kunne indrette deres Handlemaade. Committeen gik ud fra, at en saadan Billighed maatte vises derved, at de mere velhavende Kirker deelte deres Capitaler med de mindre velhavende, og indgav derfor følgende Forslag: 1. Al Gæld deleres (udslettes). 2. Kirkerne i hvert Herred deles i 3 Classer, og der fastsættes en Qvotadeel, som vil være at tilsætte hver Kirke, almindelig beregnet aarligt efter dens Størrelse og øvrige Forhold, af den til Fordeling disponible Capital. 3. Denne Qvotadeel bestemmes at bestaa i: a. de Kirken oprindeligen tillagte Emolumenter, navnligen Tienden eller Afløsningscapitalen; b. en saadan Deel af de opsparede Capitaler, at ved Renterne, lagte til de aarlige Indtægter, denne Qvotadeel kunde naaes. Disse Capitaler vare dengang i Sønderherred c. 103,000 Mk. og i Nørreherred c. 56,000 Mk. og Qvotadeelen for hver Kirke fra c. 1200 til c. 1600 Mk. Dette Forslag blev vedtaget i Kredssynoden 1880 og indsendt til Consistoriet med Anbefaling. Et Lovforslag i Overeensstemmelse med Forslaget blev af Ministeriet i Berlin forelagt Provindsialsynoden i Rendsborg i Juni 1883 og af denne med stor Majoritet

vedtaget. Men da Regjeringen troede, at Sagen ogsaa maatte forhandles i begge Landdagens Afdelinger, havde dette til Følge, at Loven først 1. April 1885 traadte i Kraft og hver Kirke erholdt Sit.[1])

Efter Bispedømmets Ophævelse og den paafølgende Fredsslutning indskrænkede sig min officielle Virksomhed til Præsteembedet, navnligen efterat Capellanen, Pastor Knudsen, 1. Nov. 1865 var fratraadt. De mange forskjellige Elementer, af hvilke Preussen er sammensat, have til Følge, at der aldeles ikke tænkes paa at bringe Enhed tilveie i alle det private og communale Liv vedkommende, Politikken ikke berørende Forhold; men der indrømmes paa den anden Side Administrationen en udstrakt Myndighed, der viser sig i en Megenregjeren, i et Skriveri i det Uendelige og i en Mængde Forskrivter, der ofte ere vilkaarlige og derfor ideligen forandres og modificeres. Et Gode er det dog derved, at Justitien er adskilt fra Administrationen, og at derfor den administrative Autoritet vel kan give Forskrivter og dictere Mulct, navnligen Politimesteren, men at Appel til den ordinaire Dommer altid staaer aaben, saa at Politiets Forhør controlleres af Dommeren, der saavel kan ophæve som stadfæste Mulcten. Under disse Forhold iagttog jeg altid saa nøie som muligt Lovens Form. For Fattigvæsenet bleve Præsterne, neppe til Bedste for Menighederne, fritagne ved Anordn. 1. Sept. 1871, der gjorde Fattigvæsenet til en reen politisk Communesag. Vel blev Skolen skilt fra Kirken og henlagt under den civile Regjering, ikke

1) Det sidste Punktum er senere tilføjet.

under Consistoriet, men Præsterne bleve dog ved at være locale Inspecteurer, skjøndt ikke ex officio. Der herskede her en Vidtløftighed, et Skriveri og et Detailvæsen uden Grændse. Som Beviis kan anføres, at der paa 7 Ark gaves en Instrux for Skoledispensationer, at, som oven bemærket, Lærerne i 2 Aar maatte undervise i Religion efter 3 forskjellige Lærebøger. Lærerne stode næsten kun i Classe med Underofficerer, der dressere Recruter. Tydsk var saa godt som en Salighedssag. Medens Bismarck officielt bebreidede den danske Regjering, at den ordnede Sprogforholdene uden at spørge Communerne, behøvedes dette ikke, da han selv erholdt Magten. Børnene skulde lære Alt, hvad der havde til Følge, at Skolerne i Almindelighed gik tilbage, navnligen i Religion og Regning. 16 Bønder her i Sognet ønskede en mere udvidet Underviisning for de mere udviklede Børn samt enedes om at bygge en Skole og antage en Lærer. Skolen erholdt Approbation og stod under det sædvanlige Skoletilsyn samt gjorde Fremskridt saavel i Underviisningen som i Besøget, og her lærte Børnene Tydsk, men alligevel troede man ikke, at der i samme herskede den rette politiske Aand, skjøndt Intet kunde paavises, og den maatte tilsidst til stor Skade gaa ind. Iøvrigt skylder jeg Sandheden at bevidne, at de preussiske Autoriteter i det hele aldeles ikke have givet mig nogensomhelst Grund til Besværing. Smaa Differentser findes allevegne.

Den 13. Apr. 1878 oplevede vi den ikke almindelige Lykke at kunne høitideligholde vort Guldbryllup. Vi communicerede i Kirken, hvor vor Svigersøn Pa-

stor Bruhn i Gram holdt Talen for Alteret og uddeelte Nadveren, medens hele Familien, Børn, Svigerbørn og voxne Børnebørn stode om Alteret. Det var udelukkende en Familiehøitidelighed, i hvilken blot vore egne Børn med deres Tilhørende samt Søskende paa begge Sider deeltoge, ved hvilken kun af vore Egne savnedes de Afdøde, Sønnen Sophus med Kone, Svigersønnen Lægen Tadey, samt Datteren Anna Grove, foruden Datterdatteren Margrete Witzke, der var syg og siden døde af Tæring. Børnene gjorde os den Glæde paa en stor Tavle, 2¼ Alen (1,28 m) høi og 1¾ Alen (1,57 m) bred, at skjænke os hele Familiens Photographier, de Dødes incl., indfattet med en allegorisk tegnet Carton og en udskaaren Egetræsramme. Vor Søn, Captainen, besørgede det, og det skal have betydeligt Kunstnerværd.

I mit hele Liv har det været min Opgave ved Alt, hvad jeg har seet, læst eller selv oplevet, at lære Mennesket, det er den menneskelige Aand, at kjende. Med dette for Øie har jeg altid betragtet Livets forskjellige Begivenheder og Forhold. Lærde Systemer og almindelige Raisonnements, der ikke vare grundede paa Facta, have aldrig kunnet vinde min Interesse. Jeg er derved kommen til Erkjendelsen af, at Mennesket er et socialt Væsen, der kun i Samfund kan udvikles, og at Aandens Udvikling i Samfund, er Samfundets hele Opgave; fremdeles, at hele Menneskeheden er en Enhed, sammenbunden ved et usynligt Baand, hvorom Intet vidner bedre end Moderkjerligheden og vor Medlidenhed selv med den største Forbryder, der lider sin Straf, samt Samvittigheden, der tilføier os

Ondt, fordi vi have gjort Andre Ondt. Under det enkelte Menneskes Udvikling i Samfundet er der derfor en stadig Kamp mellem egen Interesse og Samfundets Interesse, der ikke kan adskilles, og dog ideligen synes at stride mod hinanden, det er mellem Egoismen og Kjerligheden. I denne Udvikling træder Mennesket i Forbindelse med 1. en underordnet Verden, det er Dyret, over hvilket Mennesket søger at gjøre sig til Herre, og Egoismen aabenbart er fremtrædende, 2. en sideordnet Verden, det er Menneskeslægten i dens Heelhed, i hvilken Forbindelse Mennesket føler sig som et Led i en Kjæde, og Forbindelsen dreier sig om at forene Egoismen med Kjerligheden, idet det ene Menneskes Lykke eller Ulykke ogsaa i større eller mindre Grad er det andet Menneskes Lykke eller Ulykke; 3. en overordnet Verden, en høiere Aandeverden, hvilken vi maa underordne os, saa at Egoismen maa træde tilbage. Intet Væsen kan fatte Noget, der er høiere end det selv, og saa lidet som Dyret kan fatte, hvad Mennesket er, men dog føler, her er min Herre, saa lidet kan Mennesket fatte Gud og den høiere Aandeverden, men føler dog, her er min Herre. Vort Forhold til den høiere Verden er derfor en Følelsessag, der ikke af Forstanden kan fattes, derfor heller ikke med Ord betegnes, om hvilket vi derfor kun i Billeder kunne tale. Vor Tale om Gud som Fader, Jesus som Guds Søn, Jesus i Himlen ved sin Faders høire Haand, Jesus som Verdens Dommer, om Forsoning o. s. v. ere Billeder, laante af de jordiske Forhold, men bestemte til at hæve vor Aand til den

høiere Aandeverden. Vist er det, at der i Mennesket ligger en Trang til Forbindelse og Omgang med den høiere saavelsom til Forbindelse og Omgang med den underordnede og sideordnede Verden, og at der i al denne Omgang gjør sig gjældende en Kamp mellem Egoismen og Kjerligheden. En virkelig Atheist findes derfor ikke, kun Mennesker der ikke kunne slutte sig til de traditionelle Billeder. Denne Omgang med den høiere Verden antager, som al Omgang, en forskjellig Characteer efter Aandens Culturtrin: 1. Fetismen, Egoismens Standpunct. I Nomadelivet, som paa Menneskets laveste Culturtrin, er den sociale Natur endnu ikke ret udviklet. Mennesket finder i den hele Natur underfulde, ubegribelige Kræfter og troer af disse ved forskjellige Midler at kunne erholde Hjælp, men forlader dem og søger andre Kræfter, naar Hjælpen udebliver. 2. Polytheismen. De sociale Forhold ere mere uddannede, og Samfundene anse en Regjering og en Beskyttelse fra høiere Aander lige saa nødvendig som en Regjering og Beskyttelse i Samfundet selv. Men de have ikke hævet sig over Menneskeheden og danne sig derfor en høiere Verden af Mennesker i en høiere Potents, der føre et Liv i Lighed med Jordlivets høiere Samfundsclasser. Polytheismen har en aldeles politisk Characteer, og hvert Samfund maa have sine Guder, som sine Regenter. Cultus er kun en Deel af den borgerlige Lovgivning. 3. Monotheismen. Den erkjender vel kun een Gud, en Aand ophøiet over den hele Menneskehed, men har dog ikke ganske afklædt sig Polytheismens politiske Characteer, saa længe denne ene Gud antages især at beskytte sine egne

Tilhængere, og saa længe den hele borgerlige Lovgivning gives i denne Aands Navn. Vi kunne dertil henregne Mosaismen, Muhamedanismen og tildeels Middelalderens Papisme. 4. Christendommen. Denne henregnes vel i Regelen til Monotheismen paa Grund af Troen paa een Gud og den historiske Udvikling af denne Tro, men er dog væsentlig forskjellig fra den politiske Monotheisme. Christendommen lærer os, hvorledes vi skulle tænke, ikke hvorledes vi skulle handle, thi er Aanden, som Skaberen har villet, at den skal være, da vil Gjerningen følge af sig selv. Jesus lærer os, at han ikke var kommen for at ophæve Loven, men for at fuldstændiggjøre den. Den borgerlige Samfundslov skulle vi adlyde, men aldrig glemme, at der er en høiere Lov, der vel er Grundvolden for det borgerlige Samfunds Lov, men som det ufuldkomne menneskelige Samfund dog aldrig kan gjennemføre, da det kun kan raade over Gjerninger, ikke over Aanden. Christendommen er den hellige Aands Lov. Al Christendommens Lære dreier sig om en hellig Aand. Guds Aand er en hellig Aand, og vi kunne derfor kun tilbede ham med vor egen Aand. Jesu Aand var en hellig Aand, han har viist os en saadan Tilbedelse. Jesus har lært os, at det skal være vor Opgave paa Livets Vei at danne vor Aand til en hellig Aand. En hellig Aand er Menneskehedens Ideal, der viser sig i at virke til Velsignelse for hele Menneskeheden. Det er os meddeelt i den christelige Lære, at Gud er Alles Fader, at alle Mennesker ere een Faders Børn og skylde hverandre Kjerlighed. Men Ingen kan fatte,

hvad Aanden er og allermindst den over hele Verden ophøiede Aand. Naar vi derfor tale om denne Aand, da tale vi kun i Billeder. Det er, som oven anført, et Billede, naar vi kalde Gud Fader, Jesus Guds Søn, tale om Jesus ved Faderens høire Haand i Himlen, Forsoningsdød o. s. v. Christendommen er ikke en Lære, men en hellig Aand, og Læren kun et Middel til at danne Menneskets Aand, den er ikke en Institution, men Institutionen et Middel til at udvikle en hellig Aand. Naar man derfor troer at kunne sammenligne Christendommen ikke blot med Polytheismen, men selv med den politiske Monotheisme blot ved at sammenligne de Ord, i hvilke Forholdet er udtrykt, eller de Institutioner, der skulle fremme samme, da overseer man, at Ord og Institutioner høre til et ydre Samfund, men at Aanden, en hellig Aand, ikke kan være bunden til Brugen af bestemte Ord eller Formler. Og naar christelige Partier, som saa ofte, stride, om visse Lærdomme og Institutioner ere christelige, da ere de ikke berettigede til at hænge i brugte Ord, men ere berettigede til at bedømme Lærdommene og Institutionerne efter, hvor vidt en hellig Aand maa antages ved disse at ville udvikles eller svækkes. Denne Anskuelse af Religion og Christendom er mere og mere bleven mig klar, jo mere jeg har lært Menneskeslægtens Liv og Forestillinger om den høiere Aandeverden at kjende, og har jeg i min Alder søgt at udvikle i et Skrivt: „Om Menneskeslægtens Religionsformer, eller Formerne, under hvilke den omgaaes den høiere Aandeverden“ (1877). Hvad der giver

Christendommen dens særegne Præg er, at den alene gaaer ud paa at føre den menneskelige Aand dens Maal imøde, og at alle Lærdomme og Institutioner kun ere Midler til Aandens Uddannelse og kun som saadanne ere at bedømme. Den sande Christendom og den sande Civilisation ere det Samme og de theologiske Stridigheder i Regelen blot Strid om Ord.

Rømø.

Et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse.[1])

Af Thade Petersen.

VII. Næringsvejene.

1. Søfarten.

Det siger sig selv, at halvandet Tusinde Mennesker ikke kunde finde det nødvendige til Livets Ophold paa en Plet som den, der er skildret i det foregaaende, en Stump Jord, som Havet og Sandflugterne kappedes om at gøre udyrkbar. Flertallet af Beboerne maatte søge sin Næring andet Steds, og intet laa da nærmere for dem end at vende sig til Havet for — til Dels i det fjerne — at fravriste det det Livsophold,

---

[1]) Siden det første Afsnit af nærværende Afhandling kom frem i „Sønderjydske Aarbøger“ for 1903, er den Literatur, der omhandler Rømø, bleven beriget med en omfangsrig Afhandling af Overlærer Eduard Moritz i Berlin. Under Titlen: „Die Nordseeinsel Röm“ findes den i „Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg“, Band XIX. Forfatteren af den har haft Adgang til en Del Kilder, som jeg ikke har haft Lejlighed til at se, og vil derfor i det kommende oftere blive anført som Kilde under Betegnelsen „Moritz“.

som det berøvede dem Muligheden for at erhverve derhjemme. Der er ingen Tvivl om, at Søfarten — dels som Fangst- og Fiskeri-, dels som Fragtfart — fra de tidligste Tider har dannet Befolkningens Hovednæringsvej. Imidlertid er Beretningerne om den fra tidligere Hundredaar meget sparsomme, og først ved Midten af det 18. Hundredaar begynder Kilderne at flyde saa rigeligt, at man kan faa et klart og paalideligt Billede af den Betydning, Søfarten havde for Livet paa den lille Pold i Havet. Helt behøver man dog heller ikke for de ældre Tiders Vedkommende at nøjes med Gisninger. Spredte Oplysninger fra et Par foregaaende Hundredaar støtter den i og for sig naturlige Antagelse, at Beboerne allerede den Gang hentede deres vigtigste Næring hjem fra Havet.

Fiskeriet i de hjemlige Farvande, der jo rimeligvis har været drevet fra Arilds Tid, har sikkert langt ned i Tiden været den Vej, ad hvilken man har aftvunget Havet dets Bidrag til Livets Ophold. Ud af det og jævnsides med det har saa udviklet sig en Sejlads i Handelens Tjeneste, først i nærmere, senere hovedsagelig i fjernere Farvande, en Sejlads, der atter har ført til Rømøboernes Deltagelse i de store aarlige Stævner mellem Ishavets svømmende Bjærge i Hvalfangstens Guldalder, der varede fra Begyndelsen af det 17. til Slutningen af det 18. Hundredaar.

Fra Arilds Tid havde Ribe By haft Ret til og Højhed over Farvandene omkring Rømø. Ad dem gik Vejen for dens i sin Tid livlige Handel. I et Nyborg den 25. Avg. 1292 dateret Dokument overdrager Erik Menved „Borgerne i Ribe fri Besiddelse af deres For-

strand, List, Manø og alle Kyster, som ligger mellem fornævnte Steder og Ribe By, tilligemed deres eget Dyb, ligesom de plejede at have den fra gammel Tid."[1]) Dette ses at være en Stadfæstelse af en allerede den Gang gammel Ret, Ribe Byfolk havde, og som var bleven gjort dem stridig. Det hændtes for Resten tiere, at der blev gjort Indgreb i denne Ret. 1483 blev den saaledes paany stadfæstet i en Strid med Hans von Ahlefeldt paa Tørning, hvis Skib Borgerne havde opsnappet inden for List i Færd med at udføre en Ladning Korn. Kongen dømte i Sagen, „at Byen burde beholde alle de Havne kvit og fri, som var mellem List og Riber By, og at ingen maatte skibe eller udføre noget Gods derimellem uden med Borgmesters og Raads Vilje og Samtykke."[2])

Ribe Dyb, „deres eget Dyb", er det nuværende, til Dels tilsandede, Juvredyb mellem Rømø og Manø, som den Gang altsaa maa have været Hovedfarvandet ind til Byen. Allerede 1588 var det dog saa vidt tilsandet, at Hollænderen Lucas Waghenaer i sit „Spiegel der Seevaerdt van de Navigatie der Westerschen See" raader Skipperne til at bruge det ny Ribe Dyb, det nuværende Knudedyb mellem Fanø og Manø til Indsejling til Ribe.[3])

At Ribe ogsaa havde Retten til Listerdyb synes at tyde paa, at Sejladsen for en stor Del er gaaet inden om Rømø gennem det saakaldte Lejdyb, der i

---

1) Kinch: Ribe Bys Historie. I Side 111.
2) Kinch: Ribe Bys Historie. I Side 387.
3) Moritz. Side 147.

saa Tilfælde den Gang maa have været meget dybere end nu. Nu er det kun tilgængeligt for smaa Fartøjer, og det endda kun ved almindeligt Højvande. Dette Dyb blev saa tidligt som 1645 paa Ribes Bekostning betegnet ved en Række Baaker (Riskaaber) saaledes, som det er Tilfældet endnu den Dag i Dag. Sandsynligvis er Rømø Rhed (inden for Øens Sydende) med sit dybe Vand og gode Værn mod vestlige Storme især bleven benyttet af større Skibe. Et for den Tids Forhold stort Skib, der 1624 ankom fra Spanien med 800 Tønder Salt gik saaledes ifølge Adler: „Bidrag til Skildring af Byen Ribe“ for Anker ved Rømø Havn. Her blev det losset og Ladningen paa 7 Lægtere bragt til Ribe.[1])

Naar det i Dommen fra 1483 hedder, at Byen burde beholde alle Havne kvit og fri, som var mellem List og Riber By, synes det deraf at fremgaa, at den ogsaa har haft Ejendomsretten til Rømø Havn. Hvorvidt det har været Tilfældet, er jeg ikke i Stand til at have nogen Mening om. Jeg er dog mest tilbøjelig til at hælde til den ogsaa af Moritz hævdede Anskuelse, at Rømø og dens Havn ikke hørte ind under det, der i Stadfæstelsen af 1292 gaves Ribe Ret over. Skulde det være Tilfældet, maatte nemlig hele Øen, da den slet ikke nævnes, falde ind under Begrebet Forstrand, en Betegnelse, som dog kun daarligt kan anvendes paa den i dens Helhed. Snarere tyder adskilligt paa, at Rømøboerne kraftigt har hævdet deres Ret til de hjemlige Farvande over for alt for vidt-

---

[1]) Moritz. Side 149.

gaaende Fordringer fra Ribes Side. De har da ogsaa omsider faaet denne deres Ret godkendt saavidt, at de blev ligestillede med Borgerne i Byen. Ved den saakaldte Koldingreces af 14. Januar 1576, der findes aftrykt i „Staatsbürgerliches Magazin“ V. 1826, stadfæstedes paany Ribes Ret til de førnævnte Farvande og Havne, men derefter hedder det: „Weil sich aber auch die in Huiddingharde und auf dem Oland Rehm (Eyland Römöe) auf den alten Besitz, dass sie sich auch der Sigillation und Kaufmannschaft auf solche alle berührte Hafen, Tiefen und Strömen zwischen List und Riepen gebraucht gezogen, als sollen auch berührte die in Widdingherret und auf dem Oland Rehm (Eyland Römöe) ohne des Amtmanns zu Riepen und männigliche Verhinderung und Eintrag hinfürter dabei gelassen und desfalls gleichermassen mit den in der Calslundharde gehalten werden; jedoch dass Herzog Johannsens Fürstl. gd. Unterthanen denen in Riepen das See-Tonnen Geld wie von Alters her gebräuchlich gewesen, ohne Neurung entrichten.“

At Ribe har bekostet Søtønderne og derfor kunde kræve Afgift af Medbenytterne af Farvandet, tyder paa, at dens Borgere har været først eller flittigst til at bruge det, men ellers er det ovenstaaende Citat et tydeligt Vidnesbyrd om, at Rømøboerne tidligt, den Gang allerede „vor Alters“, har været Ribes Medbejlere i deres egne Farvande. Lidt senere træffer vi dem da ogsaa som flittige Deltagere i Handelen paa Ribe. Af 109 Fartøjer, der den 29. November 1605 betegnes som løben ind til Ribe, var 19, altsaa over en Sjettedel, fra Rømø. Blandt omtrent 40, der indfandt

sig til St. Hans Marked 1640, var 2 Smakker og 2 Baade, og blandt 34, der samme Aar kom til Vor Frue Marked, var 8 Baade og 1 Smakke fra Rømø.[1]) Foruden de her anførte findes der en hel Række Vidnesbyrd om Rømøs Deltagelse i Handelen paa Ribe. Det var ogsaa en ret anseelig Flaade, Øen ejede den Gang. I sin før nævnte Indberetning fra 1649[2]) klager Præsten Jens Engelbretsen over, at „vore umilde Fiender Svenskerne (1643) haver brændt alle Skibe ved Øen“, og i en lignende af 1693 angiver hans Efterfølger, Søren Christensen Aagaard, Antallet af de brændte Skibe til 26, saa at der kun blev 4 smaa Skibe tilovers.

Deres Deltagelse i Handelen fra Ribe havde sikkert tidt ført Skipperne fra Rømø til Holland. Derhen gik jo bl. a. næsten hele Kvægudførselen. Det Kendskab, de derved erhvervede sig til hollandske Forhold, især paa Søfartens Omraade, har sandsynligvis været stærkt medvirkende til at føre dem ind paa den Vej der fra nu af i omtrent halvandet Hundrede Aar blev Øens Hovednæringsvej: Hvalfangsten. Et endnu i Begyndelsen af det 18. Hundredaar udbredt Sagn paa Rømø vilde vide, at Rømøboerne havde været de første Grønlandsfarere. Det omtales i de førnævnte „Nachrichten von Röm“ i „Staatsbürgerliches Magazin“ IV Side 661. Samme Steds fortælles der om, at Rømø endnu midt i det 18. Hundredaar havde 40 Kommandører (Førere af Hvalfangerskibe), „welche teils für

---

[1]) Kinch. II. Side 834, 836, 838.
[2]) I Provinsarkivet i Viborg.

eigene Rechnung und auf eigenen Schiffen, deren es zu einer Zeit 16 auf der Insel gegeben haben soll, Grönlandsfahrt trieben.“ Det ene er sikkert lige saa urigtigt som det andet. Men om Rømøboerne end næppe vil kunne hævde Æren for at have været de første Hvalfangere, har de sikkert været meget tidlig med paa den livlige Jagt i Ishavet, der begyndte i det 17. Hundredaars første Tiaar. C. P. Hansen meddeler i sin „Chronik der friesischen Uthlande“, at Sildringerne efter 1634 begyndte at tage Del i Hvalfangsten. Det synes at staa i Forbindelse med den store Stormflod, en ødelæggende Sandflugt paa Øen og Sildefiskeriets Aftagen i de hjemlige Farvande. Om der maaske end enkeltvis kan have været Rømøboere med paa Hvalfangsten før denne Tid, saa tager man dog sikkert ikke meget fejl i, at det ogsaa her er ydre Begivenheder, der har drevet Beboerne ud paa de lange og farefulde Farter, og ret sandsynligt er det, at foruden de ovennævnte en Begivenhed som den i 1643 kan have været stærkt medvirkende i den Retning. Den netop i denne Tid af Sandflugten hærgede fattige Befolkning, hvis Trængsler var øget betydeligt under den svenske Indkvartering, der bestod af mindst 150 Mand[1]), var næppe i Stand til at skaffe sig Erstatning for de brændte Skibe og greb derfor til den Udvej i stort og voksende Tal at gaa i fremmed Tjeneste paa lange Rejser. Intet laa da nærmere for dem end at gaa til det fra deres tidligere Rejser

---

[1]) Neues staatsbürgerliches Magazin I S. 881.

velkendte Holland for derfra at gaa med paa Hvalfangst, der da snart blev deres Hovednæringsvej og vedblev at være det i lange Tider. Fra Midten af det 18. Hundredaar peger alle Beretninger i Retning af, at de fleste Søfolk fra Rømø var sysselsatte ved denne Fangst.[1]) Mod Slutningen af Hundredaaret synes de mere og mere at have vendt sig til Sildefangsten ved Island og til almindelig Fragtfart. Lidt ind i det 19. Hundredaar er Islandsfarten bleven den langt overvejende og Grønlandsfarten omtrent sunken ned til Nul. I Tyverne klages der allerede over, at næsten ethvert Spor af den er forsvunden.[2]) Imidlertid maa denne Fart igen senere have taget et lille Opsving. I ethvert Tilfælde lever der endnu ikke saa faa gamle Søfolk derovre, som i deres unge Dage i Trediverne til Halvtredserne har været med „til Grønlands", men rigtignok mere paa Sælhunds- og Klapmydsjagt end paa Hvalfangst. Islandsfarten havde dog for Rømøs Vedkommende taget Luven fra den. Allerede i Fyrrerne, og vist endda før, var den stærk i Blomstring, og skønt den begyndte at forfalde i Tredserne, var dog endnu i Begyndelsen af Halvfjerserne Hovedparten af Øens Søfolk sysselsatte ved den. Deltagelsen i den blev dog stadig mindre livlig, og siden Slutningen af Firserne har den mistet al Betydning for Øen. Man var imidlertid mere og mere gaaet over til den mere lønnende Fragtfart. Ogsaa den er dog nu sygnet hen,

---

[1]) Kaptejn P. J. Manøs Dagbog i Juvre og Optegnelser af Kaptejn P. J. Michelsen i Toftum.

[2]) Staatsb. Mag. IV. 1824.

saaledes at den i Forhold til før er for saa godt som intet at regne.

Grunden dertil er af meget forskellig Art. Landbruget paa Øen har i den sidste Menneskealder taget et stærkt Opsving, saa at det kan byde Føde til langt flere Mennesker og Anvendelse for langt større Kræfter end før. Mange har derfor foretrukket det for den mere farefulde og besværlige Søfart, især da denne ansaas for mindre lønnende end før. Dertil kom, at det, vel som Følge af, at større Dampskibe fortrængte de mindre Sejlskibe, blev stadig vanskeligere at naa frem til de overordnede Stillinger. Fra gammel Tid havde enhver nogenlunde begavet Sømand fra Rømø taget sin „Styrmandseksamen“, og, baaret af sine Landsmænds gode Ry, ikke haft vanskeligt ved at naa frem til at blive Styrmand eller endog som oftest Kaptejn. Dette blev efterhaanden anderledes. Tidt krævedes der, at han skulde have Penge til at sætte i det Skib, der betroedes til ham. Tidt lagde mere end før andre Forhold, der slet ikke vedkom hans Dygtighed og Evne, sig hindrende i Vejen for ham. Han kunde hele Tiaar komme til at sejle som tredje eller anden Styrmand paa et stort Skib uden endda at have opnaaet nogen Udsigt til snart at blive første Styrmand eller endog faa eget Dæk under Fod. Det tiltalte ham ikke. Saa vilde han hellere „skeje ud med Søen“ og se at fortjene sit Brød paa Landjorden. Antallet af dem, der til Trods for alt dette vedblev at fare til Søs, formindskedes for Øens Vedkommende yderligere ved, at en stor Del af dem vandrede ud og bosatte sig i København, Hamborg eller andre Byer,

hvor de Skibe, de sejlede med, var hjemmehørende eller tidt kom i Havn. Grunden dertil var dels den, at de vilde undgaa den prøjsiske Militærtjeneste og det prøjsiske Herredømme i det hele, dels den, at de nu, da Dampen havde sat mere Fart i Sejladsen, og det hæsblæsende Jag her som overalt tog mere til, havde vanskeligt ved at komme hjem uden at opgive den Stilling, de lige havde. Det gik haardt ud over Familjelivet, som i gamle Dage ikke havde lidt noget synderligt under Mændenes Fravær, da de for det meste var hjemme en stor Del af Vinteren. Det ny Onde kunde der til Dels raades Bod paa ved at bosætte sig paa mere let tilgængelige Steder, men de fleste af dem, der gjorde det, gik for stedse tabt for deres Hjemstavn.

Det er allerede bemærket, at Paastanden om, at Rømøboerne drev Hvalfangsten paa egne Skibe, hvoraf der til en Tid skal have været 16 paa Øen, ikke kan have sin Rigtighed, og det lader sig med temmelig stor Sandsynlighed paavise, at den maa bero paa en Vildfarelse.

Udrustningen af en Hvalfanger var en dyr Historie. Et enkelt Skib repræsenterede saa stor en Formue, at der trods den almindelige Velstand næppe har været en, endsige 16 at finde paa Øen, der endog blot tilnærmelsesvis forslog til et saadant Foretagende. Dertil kommer, at Risikoen ved en saadan Fart var saa stor, at næppe nogen kan tænkes at ville have vovet hele sin Formue eller endog blot største Delen af den paa èt Skib. Der er slet ingen Sandsynlighed for, at saa vældige Formuer har været til Stede paa

Øen, og det er endnu mindre sandsynligt, at de skulde være forsvundne uden at efterlade sig Spor i Pragtbygninger og anden Luksus, for ikke at tale om Sagn om dem, der igennem den paafølgende Nedgangstid vilde være naaet ned til vore Dage. Selv i de Familjer, der vides at have været i Besiddelse af de største og mest omtalte Formuer i Hvalfangstens Blomstringstid, findes der imidlertid ikke mindste Spor af Overlevering om, at Forfædrene selv har ejet Hvalfangerskibe. Dertil kommer, at alle de ældre Kilder, jeg kender, er fuldstændig tavse paa dette Punkt. Rektor L. Hansen i Ribe, der 1806 udgav en Bog om „Grønlandsfarerne i 1777“, udtaler sig saaledes vidtløftigt om Rømøboernes Deltagelse i Hvalfangsten og anfører, at der i 1777 var 40 Kommandører paa Øen, men omtaler ikke med et Ord, at nogen af disse førte, eller nogen fra Øen tidligere havde ført, eget Skib. Tværtimod. Blandt dem, der det Aar forliste i Isen deroppe, var der 5 Kommandører fra Rømø, men alle som Førere af hamborgske Skibe. Et yderligere Bevis imod den nævnte Paastand er den godt afhjemlede Kendsgerning, at Rømøboerne i stort Maal satte de Penge, som de ved Hvalfangsten tjente rigeligt af, fast i Landejendomme paa Fastlandet. Det sandsynligste er, at Paastanden om de egne Hvalfangerskibe skyldes en Forveksling med de Smaaskibe, Jagter og Smakker, hvorpaa Hvalfangerne sejlede til deres Udgangspunkt i Holland, Hamborg eller Bremen. De hørte sandsynligvis hjemme paa Rømø og maa have været til Stede i et Antal, der nok kan svare til det angivne.

En Periode har Rømø dog haft, da dens Beboere selv ejede Skibe. Det var midt i afvigte Hundredaar. Statsbankerotten, der havde ramt Rømø haardt, og den derpaa følgende Stilstand i Handel og Søfart var i det væsentlige overvundet i en Række gode Aar. Og midt i Fyrrerne var enkelte af Kaptejnerne paa Øen saa vidt, at de kunde tænke paa selv at købe Skibe og give dem Hjemsted paa deres Ø. I de følgende Aar og op igennem Halvtredserne byggedes der flere større og mindre Skibe, som blev hjemmehørende paa Rømø. Ved Siden deraf sporedes der en stigende Lyst til at erhverve sig Aktier i Skibe, som ellers hørte andet Steds hjemme. De Skibe, der fik Hjemsted paa Rømø, var dels bestemte til Fragtfart og dels til Fiskeri ved Island. Det drejede sig her langtfra om saa store Kapitaler eller saa vovelige Foretagender som ved Hvalfangsten. Interessen for Søfarten syntes at stige yderligere med Muligheden for at kunne sejle med egne Skibe, men det hele hørte snart op. Skibene gik efterhaanden af uden at blive erstattede af ny, og i Begyndelsen af Firserne brændte det sidste paa Rømø hjemmehørende Skib, en Brig, der bar Øens Navn, paa en Rejse i Atlanterhavet.

Maa vi efter det oven anførte end opgive Tanken om at træffe Rømøboere som Hvalfangerkommandører paa eget Dæk, saa træffer vi dem i Hvalfangstens Blomstringstid saa meget des hyppigere som Kommandører paa fremmede Skibe. For Resten gælder det samme om Islandsfarten og den senere Fragtfart. Beboerne paa Rømø saa vel som paa de andre Vesterhavsøer nød godt Ry som Sømænd i det hele og ikke

mindst som Hvalfangere. De store Hvalfangerrhedere, særlig i Holland og Hamborg, kappedes om at faa dem i deres Tjeneste og ansaa dem endog til Dels for helt uundværlige. Kaptejnløjtnant Stibolt fortæller saaledes i en Afhandling om Midlerne til den danske Hvalfangsts Opkomst[1]), at de hollandske Hvalfangere næsten ikke kunde udsendes, naar Vestjyderne udeblev et Aar, og at han selv 1765 ved Texel havde været Vidne til, at hele den hollandske Fangstflaade laa og ventede paa vore Landsmænd, der paa Rejsen fra Før var bleven opholdte af stadig Modvind. I og for sig behøver dette ikke at betyde andet, end at Hollænderne bestemt ventede og derfor ogsaa indrettede sig efter de aarlig i stort Tal tilbagevendende Folk fra Vesterhavsøerne, og det viser saaledes kun, at deres T a l var saa stort, at deres Udebliven var nok til at sinke Hvalfangernes Afgang. Imidlertid foreligger der ogsaa utvetydige Vidnesbyrd om, at deres Ry var særlig godt, og at de især var søgte og yndede som Kommandører og til andre overordnede Poster. Selv fjerne Lande skal i givne Tilfælde have søgt til Vesterhavsøerne for at finde Folk, der egnede sig til de vigtige og ansvarsfulde Hverv som Kommandører, Harpunerere og Baadførere om Bord paa deres Hvalfangere. Da Englænderne saaledes i 1785 efter mange Aars Stilstand vilde begynde Hvalfangsten paany, indforskrev de alene fra Før 152 Mand, der skulde være Officerer og andre Overordnede om Bord paa de 12

---

[1]) Landhusholdningsselskabets Skrifter. 1. Del, S. 376.

Skibe, de udrustede.[1]) Ligeledes henvendte Spanierne sig til Vesterhavsøerne for at finde passende Folk, da de i Slutningen af det 18. Hundredaar tog fat paa Sydhavsfiskeriet.[2])

Hvor mange af de saaledes søgte der var fra Rømø, eller om der i det hele var nogle med derfra, tier Kilderne om. Usandsynligt er det dog, at der ikke skulde have været en Del med. Thi i ethvert Tilfælde var Rømøboernes Ry som Søfolk ikke mindre end Føringernes. Et Bevis herfor har man i, at der paa Før, hvis Antal af Søfolk i Halvfjerserne af det 18. Hundredaar regnes til 15—1600, i 1777 kun fandtes 50—60 Kommandører[3]), mens der samme Aar fandtes 40 Kommandører[4]) paa Rømø blandt et Antal Søfolk, der som vi straks skal se næppe kan sættes højere end til mellem 400 og 500.

Nogen Opgivelse af, hvor stort Antallet af Søfolk fra Rømø var i hine Tider, findes, saa vidt jeg ved, ikke. Imidlertid kan man med nogenlunde Sikkerhed slutte sig til det. Da det omfattede alle Øens erhvervsdygtige Mandfolk lige fra 14 eller endog 12 Aars Drenge og op til helt gamle Mænd, vil det have udgjort henimod en Trediedel af hele Befolkningen, d. v. s. omtrent 450, maaske snarere lidt over. Den omtrentlige Rigtighed af dette Tal stadfæstes af Lægds-

---

[1]) W. Scoresby: An account of the artic region: Edinburgh 1820. II. Del S. 70. Her gengivet efter Geografisk Tidsskrift 1878. 2. Bind S. 51.

[2]) Schlesw. Holst. Provinzialber. 1796 S. 2.

[3]) Geogr. Tidsskr. 1878. 2. B. S. 51.

[4]) L. Hansen: Grønlandsfarerne S. XI.

rullerne fra Begyndelsen af det 19. Hundredaar. 1812 f. Eks. var der paa Nørlandet indrulleret 4 Skippere, 1 Kommandør, 12 Styrmænd, 90 helbefarne og 10 halvbefarne Matroser, ialt 117 Mand. Fra det den Gang næsten dobbelt saa stærkt befolkede Sønderland regnes der, næppe med Urette, at have været omtrent det dobbelte Antal.[1]) Det giver omkring ved 350. Dertil kommer de Gamle, der var gaaet ud af Rullerne, og mange Unge, der endnu ikke havde naaet den militærpligtige Alder. Deres samlede Antal vil nok have været 100 eller snarere derover.

Søfarten har baaret den fattige Ø frelst igennem haarde Tider, skaffet dens Befolkning det daglige Brød, udvidet Grænserne for dens Syn og gjort Livet paa den lille afsondrede Plet indholdsrigt. I alle disse Henseender bærer Grønlandsfarten dog Prisen som den bedste Tid. Islandsfartens og Fragtfartens bedste Dage er blege imod dens. Den staar endnu i Mindet som en Guldalder og har spredt Glans over mange daarlige Dage, der fulgte efter den. Den er og vil sikkert endnu i lange Tider vedblive at være Romøboernes Stolthed, deres glimrende Fortid. Mange Steder findes der endnu synlige Minder om den. Saaledes er Havegærdet ved en Gaard i Juvre i en Længde af over 100 Alen af lutter Hvalfiskeben, det ene sat ved Siden af det andet. Et indgravet Aarstal viser, at de stammer fra Aaret 1772, og paa de saakaldte Bøslingbjerge, Øst for Tvismark, mindes endnu det Sted, hvor der indtil for 100 Aar siden stod et Trankogeri.

---

[1]) Nachrichten von Röm. Staatsbürgerl. Mag. IV 1824.

2. Landbruget.

Hvor Jorden er saa fattig, og Mændene sværmer saa vidt ud, som Tilfældet var paa Rømø, synker Landbruget selvfølgelig ned til at blive et Bierhverv, der staar i Stampe og vantrives i samme Grad, som Hovederhvervet unddrager det de Kræfter, det havde Krav paa, og som vilde være nødvendige til dets Trivsel. Det undrer en derfor ikke, at alle Beretninger om Landbruget derovre i de sidste halvtredje Hundrede Aar er enige om at give Indtrykket af en endnu mere forsømt og ynkelig Tilstand, end det befandt sig i paa andre Egne. Den ældste Beretning, der er kommen til mit Kendskab, er den før omtalte Indberetning fra Præsten af 14. April 1649. Af Korntienden, der bestod af hver 15. Kærv, fik Præsten Halvdelen og Kirken Halvdelen. Det kunde „wdi reen Korn beløbe sig aarligen till Præsten, dend ene Aar hielper det andet, 9 eller 10 Tønder“. Af Lam fik Præsten ligeledes hvert 30., „7—8 aarligen“. „Smørbyrde kand Præsten bekomme aarligen en half Tønde, en Pund over eller under kand ikke vides, hosfølgende nogle nogle smaa Oste, ongeferdt 12.“

Ganske vist klager Præsten over, at der ikke altid sker ham fuld Ret. Dog synes han ikke at turde hævde, at han faar for faa Kærve, men derimod, at det ikke altid er de største, der falder af til ham. Lad nu være, at denne Klage er vel begrundet, saa bliver Høstudbyttet alligevel yderst tarveligt. Efter Opgivelsen af 10 Tønder af hver 30. Kærv vilde hele Øens Høstudbytte af de forskellige Kornsorter kun udgøre 300 Tønder, Antallet af Lam blive 200—240, Smør-

udbyttet regnet efter samme Norm højst 4500 Pund. Om man end af Hensyn til Præstens Klage over Forurettelse lægger Halvdelen til hvert af disse Tal, bliver Udbyttet dog magert. Øens Smørproduktion naar f. Eks. nu sikkert op over 30,000 Pund aarlig.

I en lignende Indberetning fra 1693 opgives Korntienden til 14—15 Traver Rug, 27—28 Traver Byg og 2—3 Traver Havre. Efter dette, der øjensynlig er hele Tienden, altsaa $^1/_{15}$ af Udbyttet, vilde dette kunne sættes til rigelig 200 Traver Rug, 400 Traver Byg og 30—45 Traver Havre. Lammenes Antal omtales ikke her, derimod nævnes endnu 3 Ottinger Smør og nogle faa Oste. Præstens Opgivelser af Korn- og Lammetiendens Størrelse stadfæstes for Resten af Kirkens Regnskab, som opbevares paa Rømø og gaar — i sin udførlige Skikkelse — tilbage til 1667.

Hvor usselt det her nævnte Udbytte var, faar man først den rette Forestilling om, naar man hører, at Antallet af tiendeydende Familjer var 220. Der gives fra 1724 en fuldstændig Fortegnelse over dem, indsendt den 16. November til Biskop Thurah i Ribe, der havde anmodet Kirkeværgerne om at finde Raad „till at hielpe efterhaanden paa dend fattige Kircke“.[1]) I dette Øjemed havde man prøvet paa at faa en Slags Tiendeafløsning i Stand, men det var kun lykkedes til Dels. Det er det, Fortegnelsen giver Oplysning om.

Det kan med det ovenanførte for Øje ikke undre en, at Præsten i en Klage af 1690[2]) over, at Greven

[1]) Provinsarkivet i Viborg.
[2]) Sammesteds.

af Schackenborg, uretmæssigt forholdt ham 6 Tønder Korn, ytrer, at „Mangel for Høe og Foder er her disværre stor nok men dog Brød lader det langt større". Præsten saavel som hver Mand paa Øen maa nemlig købe Korn „aff faste Landet till sin Husholdnings Fornødenhed".

Til Sammenligning kan her anføres, hvad Præsten i det i Folketal vist 4—5 Gange saa lille Mjolden Sogn paa Fastlandet, ifølge den derværende Præstes Indberetning af 1649, kunde faa af hver 30. Kærv.[1]) Af Mjolden og Ottesbøl alene med 23 Gaarde kunde han faa 24 Ørte haardt Korn, naar det da ikke „aff det salte Vand bliver gandske henskyllet, som det stoed i sin bedste Grøde" eller lider stor Skade „aff den store Blæst, der opstiger aff Vandet". Af Højbjerg kunde han, ligeledes naar det ikke bortskylledes, af $3^1/_2$ Gaarde faa 1 Tønde Byg og $^1/_2$ Tønde Havre, og af Forballum, hvor han kun fik hver 60. Kærv (Ballum Præst fik den halve Tiende, fastsat til aarlig 4 Ørte Byg) 3 Tønder Byg og 12 Skæpper Havre. Lægges Tallene fra Mjolden og Ottesbøl, der bedst egner sig til Sammenligning, til Grund, viser Kornudbyttet i disse to Byer med deres 23 Gaarde sig at være det tredobbelte af, hvad det var paa Rømø med dens 20 Helgaarde og et meget stort Antal Kaadnersteder og Husmandsbrug.

Ret betegnende for Landbrugets Betydning derovre i hin Tid er det da ogsaa, at den Del af Øen, der hørte under Haderslevhus Amt (den nordlige Halv-

---

[1]) Provinsarkivet i Viborg.

del med Undtagelse af et Par saakaldte Kapitelsgaarde), ifølge Haderslev Vesteramts Jordebog fra 1690[1]) i Modsætning til alle andre Sogne ingen Landbrugsprodukter gav til Skat, men derimod 32 Snese Rokker og $61^{22}|_{25}$ Qrt Skuller. I Modsætning hertil viser „Oldemoders“ Opgivelser fra 1291 Billedet af et meget betydeligere Landbrug. (Se Side 245, Aarg. 1903.) Som et Eksempel paa, hvilken Værdi der tillagdes Jorden, skal endnu kun anføres, at den Gaard, der nu ejes af Søren Christensen i Juvre, en af de bedste i Øens bedste By, ved en Arvedeling mellem 3 Søskende i 1652 vurderedes til 90 Rigsdaler.

Endnu i de to første Aartier af det 19. Hundredaar avledes der paa den — frugtbareste — nordlige Halvdel af Øen kun gennemsnitlig 100 Tønder Korn aarlig, og hele Øens Kvægbestand var 100—110 Heste, for største Delen smaa, 250 Køer og 500—550 Faar.[2]) I denne Sammenhæng kan det for Resten ogsaa anføres, at Gæssenes Antal samme Steds siges at være mindre end før. Det samme gælder om Bikuberne, hvis Antal paa den nordlige Halvdel sættes til omtrent 100. Formindskelsen af disse sidste tilskrives den Omstændighed, at Nøden tvinger Folk til at hugge Lyngen af til Brændsel.

Først siden Midten af det 19. Hundredaar har Landbruget taget et nævneværdigt Opsving og er samtidig med Søfartens Forfald i den sidste Menneskealder rykket frem til at blive Hovederhvervet, idet det nu

---

[1]) Offentliggjort af A. C. Kierulf i Slesvigske Provinsialefterretninger. 2. Bind.

[2]) Nachrichten von Röm i Statsb. Mag. IV 1824.

sysselsætter saa godt som alle Kræfter paa Nørlandet og en stor Del af dem paa Sønderlandet.

Blandt de Hindringer for Landbrugets Trivsel, som Rømø i tidligere Tider havde tilfælles med andre Egne, var Fællesskabet og den Maade, det var ordnet paa, en af de mest fremtrædende. Der var ikke alene det mest udstrakte Fællesskab indenfor hver enkelt By, men ogsaa i visse Henseender mellem Byerne indbyrdes. Saaledes benyttede, som det ses Side 243 de andre Byer, sandsynligvis nærmest Toftum og Bolilmark, Juvre Enge til Græsning af deres Kreaturer, indtil Engene oversvømmedes. Naar saa en Oversvømmelse havde gjort Engene ubrugelige for nogen Tid, vel ogsaa naar Vejret blev for koldt og fugtigt, benyttede Juvre de andre Byers Klitter og højere liggende Marker.

I Toftum dreves Marken paa den Maade, at alle Bymændene Ager om Ager fik hver sit Stykke af den Mark, der var under Plov, og alle maatte pløje, saa og høste den Dag, der i Forening vedtoges. Næste Aar byttedes Agrene om, saa at ingen beholdt sit Stykke længere end et Aar ad Gangen. Lignende har det sikkert været med Engene.

Indtil Korn- og Høhøsten var forbi, holdt man Køer og Heste tøjrede paa en bestemt „Tydervold", mens Ungkvæget i Fællesskab dreves ud i Klitterne og paa den smalle Strand udenfor. Aldrig saa snart var Høsten imidlertid forbi, før Ævred blev opgivet, og Kvæg og Heste nød den mest utvungne Frihed, saa længe der fandtes en Græsspire, Faarene endog hele Vinteren igennem.

Fællesskabet udstrakte sig ogsaa til Brændselbjærgningen. Øen er paa et ubetydeligt lille Kær nær uden Moser og ligeledes fuldstændig skovløs. Dens eneste Brændsel er, foruden lidt Drivtømmer, Lyng, Fladtørv, der graves i Klitdalene eller paa „Stranden“, og „Kassen“, d. v. s. tørret Ko-, Heste- og Faaregødning, der samles paa Græsgangene. Først i de senere Aar har Kul begyndt at faa lidt Indpas ved Siden af disse Materialer. „Kassensamlingen“ var i Fællesskabets Dage ordnet saaledes, at hver Grundejer havde sin bestemte Uge til det Brug. Tørvegravningen foregik derimod paa bestemte Dage i Forsommeren. Efter Tilsigelse af „e Pa'ndmand“ maatte enhver, der vilde have Tørv, den bestemte Dag møde paa „Stranden“ med et bestemt Antal Folk. Morgenstunden benyttede man til at opsøge sig en velegnet Plads. Kl. 9 hejste „e Pa'ndmand“ sit Flag til Tegn paa, at nu maatte man begynde. Der gravedes til Kl. 12 og senere igen fra Kl. 3—6.

Evindelig Kiv og Strid fulgte her som alle Vegne af denne Ordning af Driften. Til de talrige Spirer til Strid, den bar i sig selv, kom her endnu den forværrende Omstændighed, at Haderslevhuses og Riberhuses Undersaatter (Kapitelstjenere) boede i en broget Blanding imellem hverandre, havde forskellig Forvaltning, Beskatning og Retsordning og i flere Henseender vidt forskellige Interesser.

Trods alt dette synes man dog ret længe at have kunnet nøjes med mundtlige Aftaler, længst endda i den mest blandede By, Juvre. I Mangel af Pennen har man vel saa brugt Munden des bedre,

hvor der raadsloges om „Byens Bedste“, kævledes og skændtes sig til rette og ladet Maskineriet virke saa tungt, som det nu en Gang vilde. Først i Begyndelsen af det 18. Hundredaar finder de Toftum Bymænd det formaalstjenligt at faa skrevne Vedtægter opsat. Det er sikkert de første, der fandtes paa Øen. At man tidligere skulde have haft noget lignende i de sydligere Byer med deres forsvindende Landbrug, er næppe sandsynligt, og Juvres Grandvilkaar er paaviseligt meget yngre end Toftums, der er vedtaget 1705 og tinglæst paa Tingdagen i Tvismark den 1. Marts 1709.[1]) Det er ret udførligt og bestemmer:

1. At enhver herefter, naar Opfredning med Naboernes Villie og Samtycke er giort skal heigne sit Krætter og Bæster og frede Eng og Korn, at ingen Skade derudi skeer. Saa fremt nogen modtvilligen forseer sig herudi, skal hand for hver Gang sligt skeer have forbrudt til sit Øvrighed 1 Rdr. og til sine andre Naboer ½ Rdr. og derforuden betale, hvis Skade, som skeet er. Men dersom nogen uformodendes Overløb skeer enten af Krætter eller Bæster skal betales med Penge, som deris med hverandre giorte Vilkor formelder.

2. Opfredning skal skee hvert Aar udi rette og lovlige Tider, og som vi med hverandre derom foreenes, og naar samme Opfreddening er skeet, skal ingen efter denne Dag lade komme noget Krætter eller Bæster udi Engene eller udi Kornet under overbemeldte Straf og Brøder.

3. Og naar vi samtlige Grander og Naboer got synes at høste vores Enge, skal ingen fordriste sig til at gaae sine Naboer for med Sletten førend den rette

[1]) Findes bl. Kaptejn P. J. Michelsens efterladte Papirer.

Tid, som sat er, og naar vi kommer udi Sletten, skal den ene følge dend anden og tage hveranden Red og ikke videre gaa frem med Sletten end som med hverandre aftalt er under 1 Rdr. til Øvrigheden og ½ Rdr. til Naboerne.

4. Iligemaade skal det forholdes med Kornhøsten og ingen fordriste sig til at gaae den anden for med Kornsletten men følge sin Naboer lige efter sin Vilkor, som imellem dem giøres ved 2 Mark lybsk Brøder til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Naboerne.

5. Lyckerne og Digerne skal holdes forsvarlig vedlige under 1 Mark lybsk Brøder til Øvrighed og 8 Skilling til Naboerne.

6. Skal ogsaa alle Vandgrobene, som fornøden behøves stedse holdes ved liige, at ingen Klagemaal derover kommer eller foraarsages ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.

7. Item skal og enhver være forpligtet til at holde sin Anpart Veie ved liige ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.

8. Hvem som haver nogen Gies skal holde dem paa Forten og i Biergene og icke lade dem komme enten paa Tyervold, Eng eller Korn, førend Kornet er inde, og skal cnhver tydere sit eget Krætter og Bæster paa sit eget Tyervold, indtil Kornet er inde, og naar det er Kornhøsten, da ingen at tydere imellem Korn-Raderne enten Krætter eller Bæster under 2 Rdr. Brøde til Øvrigheden og 1 Rdr. til Naboerne.

9. Skal ingen Føll-Øge tyderes saa nær Kornet, naar Kornet haver sat Kierne, at Kornet derover lider Skade, og Føllene løber i Kornet, og skal ingen slaa sit Krætter eller Bæster løs, førend alt Kornet er inde under 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark til Naboerne.

10. Hvem som Fees haver skal til og med tvende andre udi Byen have flittig Agt udi Marken, at intet skeer eller passerer imod denne Vilkor, men derhen seer, at ald Tingest gaar skickelig og vel til,

og denne Vilkor i alle sine Punkter ordentlig bliver holden, og hvem som handeler herimod eller forseer sig herimod skal hand være skyldig og give det Øvrigheden og sine Naboer tilkiende, og skal Naboerne have den Magt og Myndighed, naar enten af dem sig forseer og icke udi gode vil betale dend Brøde til Naboerne, som Forseelsen er til, da de samtlig dend skyldige at udpante og beholde Pantet, indtil det bliver hiemløst. Og skal den, som haver Fees eller er Tilsynsmand, ickun binde alt sit Korn men lade saa meget staa som ½ Skieppe Sæd, indtil alle Naboerne have sit inde, og saa skal Naboerne samtlig hielpe hannem det ind.

11. Skal enhver som icke møder til Mode, naar de bliver advaret, give 4 Skilling lybsk.
12. Item skal de og være forpligtet at giøre Gadene færdige, saa at Krætterne kand komme ud og ind for Vand, saa der er ingen Klagemaal over ved en halv Rdrs. Brøde til Øvrigheden og 8 Skilling lybsk til Naboerne.
13. Og maa ingen Sadder graves paa Gaden, og hvem som haver Gies skal samtlig holde en Hyrde til dem, og skal enhver holde Hyrden een Dag af 3 Gies, unge og gamle, store og smaa, ved 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Naboerne.

At denne Grand Vilkor saaledes skal holdes og uryggelig efterkommes underskriver vi samtlige Naboerne med hverandre vores egen Hænder.

Actum Toftum den 1ste Marti 1705.

Derefter følger Underskrifterne og Vitterligheds-vidnerne. Endnu tilføjes derpaa, at man har gjort Aftale „med Enderne at skaffes af Byen og ingen fremdeles at holde nogen Ender under 2 Mark lybsk Brøde til Øvrigheden og 1 Mark lybsk til Granderne.“

Enigheden synes ikke at være fremmet synderligt ved, at Vedtægterne blev skrevne og tinglæste. Der

opstod snart Strid om flere af de vedtagne Bestemmelser, hvilke vides ikke, men af en Tilføjelse paa den ene af de to opbevarede Afskrifter af Grandvilkaaret ses, at man i 1752 har sluttet en Strid med at vedtage, at alt skulde blive saaledes som vedtaget i 1705.

Først 14 Aar efter, at Toftum Grandvilkaar, næsten 50 Aar gammelt, havde faaet denne sidste Paategning, vedtoges det første skrevne Grandvilkaar i Juvre. Med Undtagelse af enkelte mindre væsentlige Punkter er det en ligefrem Afskrift af det fra Toftum. Det havde kun været 14 Aar i Kraft, inden det her viste sig at være et meget ufuldstændigt Værn om Enigheden. Allerede i Eftersommeren 1780 maatte man vedtage ny Bestemmelser[1]) vedrørende Høsletten, der især synes at have været det ømme Punkt. De lyder:

Den 10. Avgust 1780 vedtog Juvre Byes Beboere følgende vedrørende Engsletten, som skulde træde i Kraft St. Hans Dag 1781.

1. Ophører reent og aldeles dend Fællesskab med de øvrige Byer, som til forne haver været med Sletten.
2. Derimod leier enhver her i Byen sig en Karl i denne Tid. Med samme slaaer enhver sin Slet, og de som haver meer at slaae kand forene sig med dem, som haver mindre, hvilket tager sin Begyndelse førstkommende St. Hans Dag, da man skriver 1781.
3. følger enhver nogenlunde dend gamle Tur med Sletten i vore Enge, som vi paa en samtlige Mode med bedste Overlæg kan accordere om, hvormed den første Stemme skal giælde og hver Huusbonde af Huuset følge med sit Folk saadan Stiil og Ordning,

---

[1]) P. J. Manøes Papirer.

som alle de øvrige Byers Lodseiere kan være tient med, saaledes at icke nogen med Føie skal klage sig derved og finde sig fornærmet."

Skønt alle Byens 16 Gaardejere med egenhændig Underskrift havde bevidnet og stadfæstet „dette saaledes af alle vedkommende uryggelig og uigienkaldelig at være forenet", saa P. J. Manøe sig dog allerede i Sommeren 1791 nødsaget til i en Rundskrivelse at opfordre alle Byens Beboere til ved Navns Underskrift at erklære sig villige til at overholde Grandvilkaaret af 1766 og samtidig tænke paa Forslag til et nyt, som saa kunde drøftes til Efteraaret. Hvis der ikke ad den Vej skulde opnaas Enighed, vilde han søge at faa sin Lod udskiftet paa Byens Bekostning, „saa at man endnu til næste Aar kand kiøre Giøde, pløie, saae og høste Græs og Korn efter eget Smag."

Hvorvidt det lykkedes at faa et nyt Grandvilkaar lavet eller det gamle stadfæstet, ved jeg ikke, men til Udskiftning kom det i alle Tilfælde ikke denne Gang. 8 Aar senere, 1799, kom Kravet om Udskiftning imidlertid igen, men fra en anden Side. Manøe var en af de 7 Riberhus Undersaatter i Byen og har rimeligvis haft alle de Haderslevhuser imod sig, da han krævede Udskiftning. Nu var det en af disse, nemlig Niels Jensen Jørgensen, der vilde have Fællesskabet hævet. Selvfølgelig rejser saa alle Riberhuserne — Manøes Søn, der imidlertid havde overtaget Gaarden, ikke undtagen — sig imod ham og nedlagde den 27. Maj 1799 hos vedkommende Myndighed en udførligt motiveret Indsigelse mod dette Forehavende. Der anføres heri, 1) at Byen paa Grund af sin Beliggenhed med Hav til

tre Sider stadig er udsat for Oversvømmelser. Af den Grund kan der ikke hegnes med Grøfter og Volde. De vilde blive udskyllede under Stormfloder, og for at forhindre Sandflugt paa de sandede Agre maatte der, naar der skulde graves saa meget i dem, anvendes saa mange Græstørv til Beklædning af Voldene og de raa Steder, at Fælleden vilde blive for stærkt afgravet. De har 2) ikke „noget ren Mærkeskiel, langt mindre Hegning imellem Byerne, men har fælles Græsning foruden i Fredningstiden, naar Kreaturerne staar tøirede; saa har de andre Byer om Høsten fælles Græsning hos os, saa længe til det salte Vand løber over vores, da vi igien har Græsning hos dem i deres Bierge, og hvor deres er høiere; lige saa om Foraaret græsser vi hos dem;“ 3) har en hver nu noget af det høje og noget af det lave Kornland, og det er det bedste; 4) ligger hver Mands Enge nu saa vidt muligt ud for hans Agre, og det er nødvendigt for hurtigt at kunne bjærge Græsset op for Stormflod i uroligt Vejr. I Regntider og efter Oversvømmelser bliver Engene des uden mange Steder saa bløde, at man kun kan bjærge Græsset ved at køre omkring, den ene paa den andens, hvor det er fastest. Skulde Landet udlægges i store Samlinger, maatte 5) enhver nødvendig have Veje paa sit. De vilde hurtig blive opkørte og under Oversvømmelser let forvandles til Grøfter. „Disse og mange andre Vanskeligheder kunde ved saadan forlangende ny Uddeling foraarsages og desforuden Penge spildes til ingen Nytte men til Fortræd, stor Skade, ja Ruin for Byen.“

Udskiftning af „Forte og Fællig samt Biergene“ vilde de vel anse for gavnlig for at hindre „Misbrug og skiødesløs Omgang“ men her møder de samme Vanskeligheder ved Indhegningen. Imidlertid trænger Juvre By haardt til „en bedre Indretning lige som der er udi nogle andre Byer og i gamle Dage har været her lige saa.“ For at faa denne bedre Indretning foreslaar de „et godt skarpt Grand- eller Vilkaarsbrev indrettet efter som Byens Jorder nu ligger, med at hegne og frede Mark og Enge med videre til en hvers Tilliggende.“

Havde de ovennævnte Grunde ikke foreligget, vedgaaes det, at Udskiftningen burde have fundet Sted for længe siden. Den har ogsaa tit været taget under Overvejelse af gamle Kyndige. Men skulde der nu imod Forhaabning blive udskiftet, saa vilde det for de 7 Kapitelstjenere, der svarer „mere end dobbelt høiere Skat“ end de 6 Gaarde og 3 Kaad, der hører under Haderslevhus, „være tungt, om de skulde aflægges med ikke mere Jordsmaal som de, der ikke engang svarer det halve imod os.“

Efter Punkt 3 og 4 i denne Indsigelse synes Fællesskabet om Agre og Enge ikke her at have været saa gennemført som i Toftum, idet de næppe kan tydes anderledes, end at hver havde sin Lod at dyrke fra Aar til Aar.

Ogsaa F æ l l e s s k a b e t m e l l e m B y e r n e afstedkom idelige Stridigheder, mest vel fordi Skellet var altfor ufuldstændigt afmærket. Skellet mellem Juvre og Toftum var saaledes kun betegnet ved et Par Pæle og nogle saakaldte „Doler“, smaa firkantede

Huller i Jorden, som endnu med en indbyrdes Afstand af 3—500 Alen flere Steder bruges til Betegnelse af Skellet mellem de enkelte Ejeres Lodder. Det nævnte Byskel dannede fra første Færd et Par store Bugter, men disse forsvandt efterhaanden og gav Plads for mange smaa. Forandringen maa ikke have været til Juvres Fordel. Denne By forlangte nemlig at faa det gamle Skel fastsat, men stødte paa Modstand hos Toftum, der ikke vilde have nogen Del hverken i Arbejdet eller Omkostningerne ved Reguleringen, hvorfor Juvre maatte tvinge sin Vilje igennem ved Lovens Hjælp. Den 7. November 1771 fik de Juvre Bymænd paa Haderslev Amtshus Dom over Toftum, hvorved denne Bys Beboere forpligtedes til inden 14 Dage at samles med dem fra Juvre for at ophæve Fællesskabet og derefter tage Halvpart med dem ved Gravning af en Skelgrøft. En lignende Afgørelse var i Forvejen truffen af Ribe Amt, som ogsaa en af de Toftum Gaarde hørte ind under.

Imidlertid maa man ikke have haft stort Hastværk med Udførelsen af Dommen, ti endnu henved 30 Aar senere var hverken Fællesskabet ophævet eller Grøften gravet.

Dette fremgaar tydeligt af det 2. Punkt i den oven omtalte Indsigelse mod Niels J. Jørgensens Udskiftningsplaner. Nu skulde det dog snart blive til Alvor. Rimeligvis er Niels Jørgensen gaaet igennem med sin Fordring, i det mindste til Dels. Den 19. September 1800 begyndte nemlig to Boniteringsmænd og fem „Land- og Sandforstandige“ deres Arbejde i Byen. Det afsluttedes den 30. November næste Aar

og havde kostet Byen 281 Rdr. 36 Sk. Ved samme Lejlighed maatte Skellet mellem Toftum og Juvre naturligvis fastsættes. Det skete den 26. Avgust 1801, da det ved en Sammenkomst mellem begge Byers Lodsejere bestemtes, at Skellet mellem Ager og Eng paa begge Sider skulde dannes af en Grøft, der indtil videre skulde være mindst en Alen bred. Et halvt Hundrede Aar senere blev denne Grøft udvidet til en almindelig 3 Alen bred Hegnsgrøft. Samtidig blev Landevejen i Skellet spærret med et Led, det saakaldte „Markled", der indtil for faa Aar siden lukkedes, saasnart den ene By opgav Ævred, mens den anden endnu ikke var rede til det.

Et saadant Skel findes ikke mellem nogen af de andre Byer. Deraf maa man dog ikke uden videre slutte, at Naboforholdet her har været bedre. I alle Tilfælde har jeg blandt Kaptejn P. J. Michelsens Papirer og andet Steds fundet Vidnesbyrd om Kævlerier mellem Toftum og Bolilmark. 1738 klager Karen Chrestens i Toftum saaledes over Overgreb fra Bolilmarkernes Side, efter at disse først havde klaget over Toftummernes Adfærd. I et Bilag til den førstnævnte Klage siges der, at der i mange Aar havde været Strid mellem Bolilmarkerne og tre Gaardejere i Toftum, hvoriblandt ovennævnte Karen Chrestens, om en 30 Skaar bred Strimmel Hede ude i Klitterne. I Avgust 1737 var Karen for sit Vedkommende imidlertid bleven enig med Bolilmarkerne om at afmærke Skellet „efter det Træ, som staar udi Hans Jespersens Gaard, dette at holde over et Sted, som kaldes Draningens Bygsted." Derefter vilde de hver faa Halvdelen af

den omstridte Strimmel. De to andre Toftummer vilde for deres Vedkommende beholde $^{2}|_{3}$ af den. Med dem opnaaedes der derfor ingen Enighed. Den 12. Februar 1738 mødte Karen Chrestens og hendes Broder, der imidlertid var kommen hjem, og alle Bolilmarkerne paa Stedet for at fastsætte Skellet efter Aftalen. Efter at Karen Chrestens havde formanet Bolilmarkerne til vel at betænke, hvad de gjorde, da det Skel, der nu blev sat, skulde gælde for alle Tider, foregik Højtideligheden ifølge Karens Beskrivelse paa følgende Maade: De gravede „Skilrum, saadanne Høye, som vi ellers kalder Duaaller. Enhver Høy kaster Karen Chrestens Halfparten af, og den anden Halfpart af hver Høy en af Bolilmarkfolk indtil saa længe, at 7 Høye [1]) eller Duaaller var kastede, og som der endda behøfdes 2—3 Stykker, dem kastede di tilsammen med største Fornøyelse og Enighed paa baade Sider.“

Da Skellet saaledes var fastsat, lovede Bolilmarkerne, „at det aldrig paa dieres Side skulle blifve rygget“, og i de følgende Maaneder „hørde mand icke et eneste misfornøyet Ord derom“. Alt tegnede saaledes godt for den unge Enighed. Men den 21. Juli „befant Karen Chrestens en af Bolilmarkfolk, som hafde gravet Tørf i hindes Biergskift og nogle deraf bordtkiørdt. Karen Chrestens bordtviste hinde derfra og tog di resterende og lagde dem ned paa sit Sted igien, som di var afgrafvet og formanede denne Bolilmarkquinde at blifve deraf en anden Gang, efter som engang er giordt Skilsmis dem imellem med Sam-

---

[1]) Der var 7 Bolilmarker.

tycke paa baade Sider.“ Næste Dag gaar de 6 Bolilmarkfolk — de var ialt 7 — ud i Klitterne og lader ogsaa Karen Chrestens stævne derud til Forhandling om Skellet, som de paastod var forkert afmærket. Hun, der aabenbart ikke var tabt bag af en Vogn, hævdede imidlertid, at det var rigtigt, og hvad begge Parter havde samtykket i at fastsætte, var ikke til at ændre. Hun afslog derfor at komme til videre Forhandling. „Derpaa giør de 6 Bolilmarkfolk det, som grofvere er, og slætter disse med Minde oprættede Høye allesammen under Fødderne, saa icke et eeneste Grand deraf blef staaendes, foruden Karen Chrestens Viid og Villie i nogen Maader.“

I selve Klagen siges der, at Øvrigheden i sin Tid har godkendt det afmærkede Skel. Toftummerne, og især Karen Chrestens, forlanger det derfor opretholdt og Bolilmarkerne straffet for at have ødelagt det. Udfaldet af Sagen kender jeg ikke, men jeg har Grund til at antage, at det en Gang i Fællesskab afmærkede Skel blev det endelige. Selve Klagen har iøvrigt større Interesse i en anden Sammenhæng og skal derfor først blive nærmere omtalt senere.

Fællesskabet indenfor hver enkelt By holdt sig, i ethvert Tilfælde til Dels, meget længere end mellem Byerne indbyrdes. I Toftum ophævedes det saaledes først 1838, og det endda kun for Agrenes og Engenes Vedkommende. Klitter og Strand blev først udskiftet en Snes Aar senere. I Juvre var Ager og Eng vel som omtalt bleven udskiftet allerede 1801, Stranden og Klitterne vel egentlig ogsaa, men kun saaledes, at hver Lodsejer fik anvist et tilsvarende Stykke til at

grave Fladtørv og samle „Kassen“ paa. Til Græsning vedblev det saavel som de saakaldte Ejlande og nogle mindre Strækninger indenfor Byen at være fælles lige indtil 1895. Først da blev alt Fællesskab — dog paa nogle smaa Stykker nær — endelig ophævet, og det endda kun efter en 14 Aar lang Proces mellem en af Lodsejerne paa den ene Side og hele Byen paa den anden. Processen havde kostet uhyre Pengesummer og affødt megen Bitterhed. Dertil kom, at Opdelingen nu kostede 24,000 Mk., hvoraf dog Staten bar den største Del, idet Ejerne kun betalte 2 Mk. pr. ha.

Indtil 1895 græssedes hele Byens Ungkvæg, Faar og Gæs i Fællesskab paa Stranden, Ejlandene og i Klitterne. Hver Morgen gik — som andre Steder i længst henrundne Tider — Byhyrden igennem Byen tudende i et vældigt Bøffelhorn. Hvor dets Toner lød, sprang Stalddørene op, og alt som han skred frem paa sin bestemte Rute, voksede Dyreflokken foran ham, indtil den, naar den fra den sidste Gaard slog ind paa Hulvejen ud igennem Klitterne, bestod af henimod 300 Stykker Hornkvæg og 8—900 Faar og Lam. Ude paa Stranden, hvor Gæssene gik Nat og Dag, havde denne Flok Dagen igennem Lov til at græsse, hvor den vilde indenfor de Grænser, Hyrden, hans Dreng og Hund afstak for den. Mod Aften genlød Byen igen af Brølen og Brægen. Dyrene søgte hver til sin Stald og Hyrden med sin Dreng og Hund til sit Madsted, der var forskelligt for hver Uge. Nu er Livet derovre den Idyl fattigere. Kvæg og Faar gaar nu, spredt i talløse Staaltraadsbure, hele Sommeren ude paa Stranden, og Byhyrden med sin

Hund og sit Horn lever kun i Mindet, men Landbruget trives bedre end før.

I Bolilmark udskiftedes Ager og Eng 1838, Klitterne og Stranden 1856. I Tvismark fandt Udskiftningen Sted i 1802, paa Sønderlandet først 1867. Hvornaar den har fundet Sted i de øvrige Byer, savner jeg nærmere Oplysninger om.

En Rest af Fællesskabet findes dog endnu hele Øen over, ikke blot inden for Byerne men ogsaa mellem disse indbyrdes. Det er det saakaldte „Aarty“ eller Opgivelse af Ævred. Indtil for en Snes Aar siden var der ikke nogen bestemt Regel for, hvornaar det skulde begynde og ophøre. Mellem Bymændene i hver By var der tidt bitter Strid om, hvornaar man skulde „slaa løs“, og vilde Nabobyerne først slaa løs senere end den Dag, man endelig havde bestemt sig for, maatte der omhyggelig passes paa Byskellet saa længe. Nu opgives Ævred hele Øen over hvert Aar den 1. Oktober, og først efter den 10. April er man forpligtet til igen at holde sine Faar paa sit eget.

Foruden de Ulemper, der i hine Tider flød af Fællesskabet, og foruden de ugunstige Forhold for Landbruget i det hele, som Rømø havde til Fælles med de fleste andre Egne, var der her ligesom paa de andre Vesterhavsøer en ganske særegen Hindring for dets Trivsel. Søfarten unddrog det nemlig, som før antydet, saa godt som alle mandlige Kræfter. Drengene var ikke en Gang konfirmerede, inden de begyndte at sejle til Søs, og Mændene „skejede ikke ud med Søen“, inden deres bedste Kraft var udtømt.

Det var altsaa Kvinderne, der skulde staa for hele Driften af Jorden. I den allerede anførte Beretning om Sandflugten i Juvre har vi en samtidig Mands Vidnesbyrd om, at Omsorgen for det, som for alt derhjemme, laa i deres Hænder. Endnu tydeligere finder vi dette udtrykt i det ovennævnte paa Tysk affattede Klageskrift vedrørende Skellet mellem Toftum og Bolilmark.

Toftumerne klager først over Vanskelighederne ved at gøre den 16 Mil lange Rejse til Haderslev for der at føre deres Sag, Vanskeligheder, der yderligere øges ved, at Modparten med Forsæt undgaar at yppe Kiv „bis unsere Männer ihres bekannten Gewerbes halber zur See und nach Holland abgegangen, folglich wir arme Weiber die Reise nicht antreten können.“

Videre hedder det:

„Was nun den Einhalt der gegenseitigen Schrift an sich betrifft, so fundieret das Gegentheil lediglich darin, es sey die einmahl zwischen uns beliebte Scheide und darnach gemachete Abzeichnung von ihren Weibern geschehen, um des willen sie solche tuto retractiren zu können vermeinen. Nun ist hierbey anfangs zu bemerken, dass, indem vorhin angezeigeter massen das männliche Geschlecht auf unserer Insull die mehreste Zeit, besonders im Sommer, da die Streitigkeiten wegen der Scheiden nur eigentlich vorkommen, abwesend um den Lebensunterhalt zu verdienen, die Hauswirthe von der Feldarbeit so wenig, als von der Eigenschaft derer Felder wissenschaft haben, sondern solches alles dem weiblichen Geschlechte obliege. Dahero denn auch folglich der quaestionirte Vergleich, wie viele andere, von

uns Weibern geschlossen werden müssen, weil alle Männer abwesend gewest, und wir Weiber also die vorgefallene Streitigkeit in der Güthe und ohne Process unter uns abgehandelt. Da denn merklich ich Karen Chrestensen als bey der hauptsächlich interessirt gegen so viele andere ab gegenseits alles allein verhandelt, folglich wohl keine Vermuthung vorhanden seyn kann, ob hätte ich ihrer so viele hintergehen können."

For Resten paastaas der, at det ikke en Gang er sandt, at Skellet udelukkende er sat af Kvinderne. Det har nemlig truffet sig saaledes, at to Mænd har kunnet være til Stede ved det. Ifølge det førnævnte Bilag til Klagen var dog kun den ene af disse to Mænd fra Bolilmark. Den anden maa være Karen Chrestens' Broder. Blandt de seks Kvinder fra Bolilmark, der nævnes, var de tre Enker, mens de tre aabenbart var Koner, hvis Mænd ikke var hjemme. Selv om Mændene for Resten havde været til Stede, vilde deres Ord ved Afgørelsen næppe være kommet til at veje tungere end deres Koners. Disse ansaa sig sikkert for myndige nok til at sætte et Skel og var sikkert godt enige med Karen Chrestens' Broder, da han midt under Skelsætningen sagde til dem: „Eders Mænd er nu icke alle med for deres Angelegenheds Skyld, dertil veed mand vel, at di icke er saa kyndig derudi som I", ti da han deraf sluttede, at de maaske tænkte senere at kunne faa Skellet ændret, hvis det ikke passede dem, eller Mændene ikke syntes om det, „svarede di samtlig Ney, at det aldrig paa deris Side skulle blifve rygget."

Kvinderne skal iøvrigt ikke have nøjedes med saaledes at dyrke den hjemlige Jord og værne den mod Ødelæggelse af Sandflugten og Havet, men til Dels lige som Mændene have søgt længere ud for at skaffe noget til Hjælp til Livets Ophold. I de tidt nævnte „Nachrichten von Röm“ hedder det bl. a.: „Die Weiber besorgen den Ackerbau, verfertigen auch Strümpfe und andere gestrickte Arbeiten. Ein besonderer Erwerbszweig ist, dass sie in der Erntezeit, wie die Weiber von Fanø (Fanniger) auf das feste Land heraufkommen, wo sie als rasche, fleissige Schnitterinnen gesucht sind, um erst auf der Geest und dann in den benachbarten Marschen in der Ernte zu arbeiten, doch hat dieses Erwerbsmittel sehr abgenommen, seitdem die Sichel in der Marsch grössten Teils der Sense gewichen ist.“

Det kan naturligvis kun have været de Kvinder, der ikke havde nogen Gaard hjemme at drive, der saaledes drog ud paa Arbejde, og det maa fuldstændig være ophørt omkring ved 1830. Ingen af de ældste paa Øen mindes nemlig noget om det. Hjemme paa selve Øen vedblev Kvinderne derimod at være de egentlige Landbrugere til langt hen over Midten af det henrundne Hundredaar. I Fyrrerne begyndte Mændene vel at tage nogen mere Del i det end før, dog i Reglen først i en fremrykket Alder, naar de var bleven „kede af Søen“. Det var den Gang endnu kun Undtagelser, naar nogen fra første Færd blev hjemme for at drive den fædrene Gaard, og først ved Søfartens Forfald i Halvfjerserne og Firserne blev det

nogenlunde almindeligt, at de opvoksende Mænd fra deres Ungdom af gjorde sig fortrolige med Landbruget som deres Næringsvej, mens andre, som før nævnt, „skejede ud med Søen“ i en yngre Alder end tidligere for at lægge sig alvorligt efter Dyrkningen af Jorden. Følgen deraf var, at Kvinderne trængtes mere og mere bort fra Styret paa dette Omraade, og det var kun meget faa, der for en halv Snes Aar siden drev deres Gaarde saa godt som uden mandlig Hjælp. Om Kvinderne end derved fritoges for meget brydsomt og svært Arbejde, lod de sig dog kun nødig fortrænge fra Styret, og endnu kan man høre gamle Kvinder derovre beklage sig over, som det nu gaar til paa Gaardene, nej da var det noget andet, da de drev dem. For Resten deltager Kvinderne endnu i Markarbejdet derovre i større Grad end paa nogen anden Egn. Man kan godt den Dag i Dag træffe Bønderdøtre saavel som Tjenestepiger, der, uden at føle sig forulempede ved det, læsser Gødning og svinger deres Plejl saa godt som mangen Karl.

Det følger næsten af sig selv, at Driftsmaaden under de beskrevne Forhold maatte være saa primitiv som næppe noget andet Steds, og denne Antagelse stadfæstes i fuldt Maal af Beskrivelser saavel som af mundtlige Overleveringer. Den ældste mere indgaaende Skildring af den, som jeg kender, er fra sidste Hundredaars Begyndelse og findes i de tidt nævnte „Nachrichten von Röm“, hvor det bl. a. hedder: „Von Kornsorten wird am meisten Sommerroggen, Gerste, nur wenig Hafer und noch weniger Winterroggen gebaut.“

„— — — Die Art des Ackerbaues auf Röm unterscheidet sich nur durch die grössere Sorgfalt, womit das Land behandelt wird von der Bearbeitung auf dem festen Lande. Die Ackergeräthschaften sind dieselben, die Feldarbeit wird fast ausschliesslich von den Frauenzimmern besorgt. Da jeder nur wenig Land hat, so wendet er allen Fleiss auf die Behandlung. Zwei, oft mehrere Weiber folgen jedesmal dem Pflug mit einem Spaten, um jeden Furchen zu ebnen. Der Regel nach kommt der Acker jedes 3. Jahr unter dem Pflug und wird zwei Jahren, gewöhnlich mit Sommerkorn, Roggen und Gerste, besäet. Lässt man ihn länger liegen, überzieht er sich mit einer Menge feiner Binsen, welche das Vieh nicht frisst, und welche das Land die beste Kraft rauben. Bei der verhältnissmässig grossen Menge Dünger, welche hier auf das Land verwendet werden kann, bedarf es auch weniger Schonung.“

Naar Forfatteren her søger Grunden til den anvendte Pløjemaade alene i større Omhu for Jordens Behandling, er det næppe helt med Rette. Den skyldtes sikkert for en stor Del den Omstændighed, at der her brugtes daarligere Redskaber, end paa andre Egne, hvorfor den med stort Kraftspild forbundne Efterbehandling med Spaden var nødvendig. Naar han siger, at Marken hvert 3. Aar kom under Plov, beror det sikkert ligeledes paa en Misforstaaelse. En god halv Snes Aar senere var det i alle Tilfælde efter en kyndig Mands Vidnesbyrd almindeligt, at Jorden, var 3 Aar under Plov og derefter hvilede i 3 Aar. Der er ingen Grund til at tro, at der skulde være sket

saa stor en Forandring netop i den Tid. At Jorden overgroedes med Siv, hvis den hvilede længere, tyder ogsaa paa mindst 3 Aars Hvile. „Hvert 3. Aar“ skal derfor sandsynligvis forstaas som „efter 3 Aars Hvile.“

En udførligere Skildring af den nævnte Pløjemaade findes i en utrykt „Betænkning“, som en nørrejydsk Karl Chresten Jensen, der i Trediverne tjente i Præstegaarden, „skrev i sine Fritimer til Tidsfordriv“, og som opbevares i Afskrift derovre. Han fortæller deri: „Hvad Pløjning og Harvning angaar, da falder det mig rigtignok fremmed, naar jeg her ser en Plov, hvor en eller to kører eller trækker Hestene for Ploven, en tredje styrer Ploven, og en fjerde gaar tæt bag efter med en Spade i Haanden og pynter den pløjede Fure. Længere hen paa Ageren gaar 4—5 Personer, hver med en Spade i Haanden og prikker og stikker i Jordens Overflade. Harvningen fortsættes næsten paa samme Maade. En kører, og en løfter og rykker paa Harven, og atter ser jeg en Flok paa Ageren at prikke og stikke i Jordens Overflade og jævne den, som om det var et Stengulv.“

Denne Skildring er næppe stærkt overdreven. Dog har der vel næppe altid været saa stort et Antal Folk i Gang. Chresten Jensens „Betænkninger“ blev kendt paa Øen og omtales for Resten undertiden endnu. De vakte ved deres Fremkomst stor Harme, dog vist mest, fordi det var „en jydsk Karl“ – „e Jyllænder“ har aldrig været højt anset derovre —, der havde tilladt sig at fælde saa skarp en Dom over dette og andre

Forhold „aa e La'nd". Paa den Afskrift af Betænkningerne, der har været mig tilgængelig, har en Rømøbo tilføjet sine Bemærkninger, hvoraf flere er ret oplysende. Skildringen af Pløjningen affærdiger han med, at „det vedkommer ikke nogen fremmed, hvor mange Folk vi bruger ved vor Pløjning". Allerede deri ligger en indirekt Indrømmelse af, at Chresten Jensen har Ret. For Resten har gamle Folk derovre ogsaa stadfæstet mig, at der i deres unge Dage, i Trediverne og endnu senere, brugtes 4 Heste og flere Folk, i Reglen 4, til at betjene en Plov.

Ifølge Chresten Jensen dyrkedes Jorden som sagt i 3 Aar og hvilede derefter i 3 Aar. Hvor der saaedes Rug, var der bestandig Rug, hvor der saaedes Byg, bestandig Byg. Noget Skifte kendtes ikke. Rugjorden var endog inddelt i Vinterrugs- og Sommerrugsjord og maatte vedblivende give samme Afgrøde. Denne Ordning, der til Dels er nødvendig af Hensyn til Faren for Oversvømmelse, overholdes endnu af de fleste, ligesom den 6aarige Dyrkeperiode. Dog skiftes der nu tidt med Havre og Byg, sjældnere med Byg og Rug.

Det var ikke stort, Jorden under saadanne Forhold gav af sig, 2—2½ Skæpper af Traven eller 3—3½ Fold. Indtil op i Halvtredserne maatte der derfor tilføres Øen Korn i Mængde.

I det sidste Par Tiaar er der indtraadt store Forandringer paa det her omtalte Omraade og især i de sidste 7—8 Aar. Unge Landmænd har dels paa

danske Landbrugsskoler, dels paa veldrevne Gaarde paa andre Egne lært at værdsætte en Del af den nyere Tids Fremskridt og søgt at faa dem indført derhjemme. Kraftfodring, Roedyrkning og Anvendelse af Kunstgødning er begyndt, men dog endnu næppe naaet udover Forsøgsstadiet. Opsamlingen af den rigelige Ajle i Beholdere er først begyndt for 5—6 Aar siden, men synes allerede at være slaaet godt igennem. Det nyeste er, at der i Sommeren 1903 byggedes et Andelsmejeri i Bolilmark, som de fleste Bønder og Kaadnere paa Nørlandet og en Del af dem paa Sønderlandet er Interessenter i.

Iøvrigt har Landbruget paa Rømø, saavidt jeg kan skønne, altid hovedsagelig været anlagt paa Kvægopdræt, og her har det gjort sine største Fremskridt. Som før nævnt fandtes der ifølge „Nachrichten von Röm“ 1824 100—110 Heste derovre, 250 Stkr. Hornkvæg og 500—550 Faar. Ved Kvægtællingen 1902 fandtes der imidlertid 140 Heste, 937 Stkr. Hornkvæg, 1696 Faar og 66 Svin, deraf fandtes alene henholdsvis 78, 564, 685 og 29 i Juvre Kommune (Juvre, Toftum, Bolilmark og Nørre Tvismark). Navnlig i disse sidstnævnte Byer er der stærk Tilbøjelighed til at forøge Kvægholdet endnu en Del, hvad der ganske sikkert ogsaa godt kan lade sig gøre.

Inden vi forlader Landbruget, skal det endnu meddeles, at af hele Øens samlede Areal, 8017 ha, er der 681 ha Agerland, 654 ha Marskeng og 3126 ha Klitter og Græsgange (Stranden). Resten er, bortset fra Veje og Gaardspladser, fuldstændig værdiløse Sand-

flader. Dertil kommer endda, at langt over Halvdelen af de sidstnævnte 3126 ha er Klitter, der med deres Hededale og Sandbanker er saa godt som værdiløse. Resultatet er, at kun omtrent 2500 ha, eller næppe en Tredjedel af Øen, er brugbar, en stor Del deraf endda kun i meget lille Grad. Det værdifuldeste er selvfølgelig Marskengene. Deraf hører alene omtrent 488 ha eller paa det nærmeste 75 % til Juvre Kommune. Større og mindre Lodder af den ejes dog nu af Folk i de andre Kommuner. De bedste af Engene staar i 2.—3. Klasse, en stor Del af dem i 4.—5., Agrene i ½7—8. og Stranden i 7.—8. Klasse.[1])

3. Fiskeriet.

Der er næppe nogen Grund til at antage, at Fiskeriet ikke skulde være lige saa lønnende i Farvandene ved Rømø som ved de andre Vesterhavsøer og ved Jyllands Vestkyst, især da der er en endog for store Skibe let tilgængelig Havneplads ved Sydenden af Øen. Alligevel er Fiskeriet ligesaa vanrøgtet som Landbruget har været indtil de nyeste Tider. Havfiskeriet drives slet ikke — et Forsøg, der for en Del Aar siden gjordes paa at drive Størfiskeri, gik hurtig saa godt som i Staa —, og det tidt udmærkede Rødspættefiskeri i Vaddedybene mellem Øen og Fastlandet drives kun lejlighedsvis, af Bønder saavel som af Haandværkere, Ar-

---

[1]) Moritz. S. 56, 57 og 72—74

bejdere og Husmænd, og nærmest kun til eget Brug. Som Hovederhverv er der ikke en eneste, der driver det.

Rødspættefangsten foregaar hovedsagelig om Foraaret og Efteraaret og udføres for største Delen ved Hjælp af et „Drejegarn“, et omtrent 50 Alen langt og halvanden Alen bredt Vaad, som to Mænd vadende indtil en Dybde af 2—3 Fod spænder ud imellem sig over et af de mindre Dyb, hvorigennem Fiskene gaar ud eller ind med Flod- eller Ebbestrømmen. Fangsten, der optages i Garnets Ham, fyldes, hver Gang man „drejer sammen“, over i en medbragt Jolle. Den kan være ret betydelig, men slaar naturligvis ogsaa tidt aldeles fejl. Men om den end er nok saa god, er den dog surt fortjent paa den Maade. Der skal baade Lyst og godt Helbred til, naar man i de kolde For- og Efteraarsdage, tidt meget tidligt om Morgenen eller sent om Aftenen, 5—6 Timer i Træk skal gaa og vade i Vand til højt over Knæerne for i bedste Tilfælde at fange en 6—8 Tønder Smaafisk. I Reglen har man ikke en Gang Støvler og vandtæt Tøj, der er tilstrækkeligt til at holde Vandet ude.

Fiskene renses og udtages straks, de kommer i Land, saltes godt og hænges saa efter et Par Dages Forløb op til Tørring. I dette Øjemed bindes to og to sammen ved Halen og hænges over en Snor. Naar de er halvtørre, „skrinkles“ de, d. v. s. de tvinges om med Finnerne imod hinanden, saa at de kommer til at stritte ud fra Snoren, og Luften saaledes faar bedre Adgang til begge Bredsider. Naar de er tørrede, sam-

les de i Bundter over en Snor, 30 Par i hvert, og hænges til Røgning i den aabne Skorsten. Saaledes præparerede kan de, opbevarede paa et tørt Sted, holde sig i Aarevis. De spises kogt, men især med Forkærlighed ristede paa Fladtørvegløder. Da de anvendt paa den sidstnævnte Maade er temmelig haarde, klippes de i Reglen i smalle Strimler og spises til Smørrebrød. De har, især naár de bliver ældre, en noget skarp og ram Smag, men yndes dog meget af dem, der er vant til denne.

I Sommerens Løb fanges der mindre Partier Rødspætter og andre Fladfisk i „Skydegarn", en Slags stort Gliv, og i „Gaarde". De sidste er en stor mod Strømmen aaben Vinkel, der dannes af et Par Rækker, omtrent 2 Alen lange Stokke, som med et Par Tommers Mellemrum stikkes ned i Klægget. I Vinkelens Hjørne er der ladt en Aabning fri, som Fiskene, der er kommen indenfor Vinkelens Arme, kan smutte igennem, dog kun for at gaa lige ind i den Ruse, der lukker for Aabningen.

Heller ikke Vanrøgten af denne Næringsvej er af ny Datum. Der er flere Vidnesbyrd om, at Fiskeriet i sin Tid har givet et godt Udbytte, men ogsaa om, at Nedgangen i det ligger meget langt tilbage. 1575 tilkendtes der Præsten paa Øen en Afgift i Fisk af hver Baad, der fiskede paa Øen[1]), og 1604 havde Nørlandet ifølge Haderslevhuses Jordebog 1604—05[2]) foruden

---

[1]) Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. Udg. ved L. Laursen. Købh. 1898. Side 633.

[2]) I Statsarkivet i Slesvig. Anført efter Moritz S. 70.

45 Mk. lybsk 1 Sk. at svare en Afgift af 13,270 Skuller og 530 Rokker til Haderslevhus, og i Riberhus Regnskab[1]) opføres f. Eks. 1621 „Rømøhe Fiskeleye" med en Afgift af 2 Snes Skulle, „Rømøs Haffn" og „Hellemod" hver med en lignende. Ifølge den førnævnte „Haderslev Vesteramts Jordebog" 1690 var Afgiften i Fisk fra Nørlandet den Gang 32 Snese Rokker, til en Værdi af 8 Rdr., og $66^{22}/_{25}$ Qrt Skuller = 25 Rdr. $37^{3}/_{5}$ Sk. Fiskeriet maa altsaa den Gang endnu have været ret betydeligt. Og dog klages der allerede længe før stærkt over dets Aftagen. I en Omtale af Præstens ynkværdige Stilling paa Rømø forudsætter Biskop Jersin i Ribe 1633 Nedgangen i Fiskeriet som almindelig bekendt[2]). Ved samme Tid (1634) var ifølge C. P. Hansen S. 125 Sildefiskeriet i Vesterhavet saa godt som ophørt og dreves endnu næsten kun fra Helgoland. Sild havde ved Begyndelsen af det 17. Hundredaar kun 4 Fiskerskibe, mens den før havde haft 20. Ogsaa i Rømøpræstens Indberetning af 1690[3]) omtales Nedgangen i Fiskeriet som en af Grundene til Formindskelsen af hans Indtægter. Før havde Præsten faaet en ikke ubetydelig Mængde Fisk aarlig, men dette var nu ophørt paa Grund af Forsømmelse af Fiskeriet ved Øen.

Fiskeriet synes aldrig mere at være kommen rigtig paa Fode igen. Ifølge „Nachrichten von Röm" fangedes der i Tiden omkring 1824 kun faa Torsk og

---

[1]) I Rigsarkivet i København.
[2]) Kinch II S. 861.
[3]) Provinsarkivet i Viborg.

Hvidlinger, der saltedes og tørredes til eget Brug, ligeledes nogle Rødspætter, men hele Fiskeriet var ubetydeligt, og det er det som før omtalt endnu den Dag i Dag.

Lignende som med det egentlige Fiskeri er det gaaet med Østersfiskeriet. I „Nachrichten von Röm“ siges der, at de Østersbanker, der tidligere havde været ved Øen, var blevne ruinerede, og der var ikke bleven søgt efter ny. Der var nu (1824) kun 3 Baade sysselsatte ved Østersfiskeriet, og de lejedes endda fra Sild, mens der tidligere havde været 12, der hørte hjemme paa Øen. C. P. Hansen nævner Side 183 i „Chronik der Uthlande“, at der 1740 var 14 Skibe paa Rømø, der drev Østersfiskeri. I Arkivet paa Schackenborg findes et skematisk Kort i grove Træk over „Schackenborg Østersbanker Øst for Rømø“. Om man deraf tør slutte, at Bankerne tilhørte Grevskabet og dreves for dets Regning, eller at det kun hævdede Overhøjheden over det, tør jeg ikke sige. Adskilligt, saaledes en Bemærkning i Terpager: Ripae Cimbricae discriptio, Flensborg 1746, S. 683, synes nemlig at tyde paa, at Rømøboerne tog Udbyttet af dem, som de bragte til Ribe til Salg. Paa det nævnte Kort findes der Banker af forskellig Størrelse i Koldby Laa, paa Nordvestsiden af Isenhage, mellem „Pehl Rebbel“ og Ape Sand, Nord for „Pehl Rebbel“, Øst for Kromos og paa Sydsiden af Rejsby Stjert.

I nyere Tid staar Østersfiskeriet under Regeringens Tilsyn og drives paa Bankerne i Koldbylaa, 9,10 ha stor, Aape, 10,20 ha, Rømø Lejdyb, 54,80 ha og

ved Tagholm, 17,30 ha[1]). Det skal dog være i Aftagende.

Ogsaa Sælhundejagten skal ifølge „Nachrichten von Röm“ og „Danske Atlas“ V S. 730 tidligere have været drevet med godt Udbytte, men allerede i Begyndelsen af sidste Hundredaar været ophørt paa Grund af Flytning af de Sandbanker, som Dyrene opholdt sig paa. Nu er det kun yderst sjælden, der fanges en Sælhund ved Øen. Ved Manø skal der derimod aarlig skydes 60—70 Stykker[2]).

VIII. De økonomiske Kaar.

Da Søfarten, saa længe vi kender, har været Rømøboernes Hovederhverv, stod deres økonomiske Kaar selvfølgelig lige op til vore Dage i nøjeste Sammenhæng med den. Naar den var uden Betydning, klages der over Fattigdom, i Tider, hvor den stod i Flor, vides der derimod at have været Velstand paa Øen. Et nogenlunde klart Billede af de økonomiske Kaar har man dog først fra Tiden henimod det 18. Hundredaars Midte. Fra tidligere Tider kender jeg kun nogle spredte Klageytringer som „vor fattige Ø“, „fattige Sømænd“ og lignende, og Sammenhængen, de findes i, er tidt af den Art, at den berøver dem deres Værdi som Betegnelser for den virkelige økonomiske

---

1) Moritz S. 71.
2) Moritz S. 72.

Tilstaand paa Øen. Maaske kunde der uddrages nogle Slutninger af de Meddelelser om Skatter og Afgifter, der senere skal gives, men dels holder jeg dem ikke for fyldige nok og dels savner jeg tilstrækkelig Specialkundskab til at benytte dem rigtigt i dette Øjemed. At der i det 17. Hundredaar og maaske noget ind i det 18. har været Tider, da det stod daarligt til paa Øen, er dog slet ikke urimeligt. Sandflugten hærgede jo Øen, Landbruget var saa godt som ødelagt, og Søfarten havde endnu ikke naaet sin Blomstringstid. Naar Præsterne 1649 og 1693 klager over Nedgang i deres Indtægter, naar Kirken lige siden 1648 næsten altid har en Gæld at trækkes med, der i 1707 var vokset op til 1886 Mk. lybsk 5 Sk., saa skyldes det vel i første Række Landbrugets aftagende Ydeevne, men er sikkert heller ikke helt uden Sammenhæng med den almindelige økonomiske Tilstand. Og det er næppe uden Grund, naar Beboerne 1725 vaander sig ved at bygge en Degnebolig, fordi de ikke havde Raad til det, da „Søfarten var saa daarlig som aldrig før“, Sø og Sandflugt ødelagde Jorden, og Tilstanden i det hele var af den Art, at mange „tidt og ofte maa laane aff andre got Folk dend aarlige Skyld, som vie til Øvrigheden er skyldig at yde“ [1]). Enkelte andre spredte Træk tyder i samme Retning. 1688 forlod f. Eks. Chr. Hansen paa Sønderland for Gælds Skyld sin Fjerdeparts Gaard, og 1673 opsagde Anna

[1]) Provinsarkivet i Viborg.

Peders Datter sit halve Kaad „af Aarsag at Sandet det samme offverdriffer og kand efterdags ej længere gives Skyld og Landgilde[1]).

Noget Bevis for Tilstedeværelsen af almindelig Fattigdom byder alt dette vel ikke, men det godtgør dog Rimeligheden af Klager over Tilstanden. Efter Midten af det 18. Hundredaar finder vi imidlertid mange Beviser for, at Øen ikke lider under Fattigdom, men at der tvertimod er almindelig Velstand hos dens Beboere. Allerede ved en Vandring gennem Øen falder det en i Øjnene, at de allerfleste Huse bærer Aarstal, der viser, at de er byggede i Tiden mellem 1750 og 1800, og man undgaar heller ikke at lægge Mærke til, at de er opførte i en for deres Tid ret anselig Skikkelse. Ogsaa indvendig bærer mange af disse Huse Præg af, at man ikke har haft Grund til at spare paa Udstyrelsen af dem.

Efter alt, hvad der før er sagt om Søfarten og Landbruget, kan der ikke næres Tvivl om, at det er den førstnævnte og navnlig Grønlandsfarten og Islandsfiskeriet, der har været Kilden til denne Velstand. Det blev de dog ikke ved nogen overdreven stor Fortjeneste, men snarere ved, at Flid og Nøjsomhed selv af en lille Fortjeneste forstod at tilvejebringe et aarligt Overskud, der i Tidens Løb dannede en lille Formue. I Kaptejn P. J. Michelsen's og P. J. Manøe's Papirer har jeg fundet en Del spredte Oplysninger om Fortjenestens Størrelse under forskellige Forhold. Om

---

[1]) Ballum Birks Tingprotokol. I Arkivet paa Schackenborg.

de end ikke er udtømmende, kan de dog have nogen Interesse i denne Sammenhæng. P. J. Michelsen virkede i de to sidste Tiaar af det 18. Hundredaar paa Rømø og det nærmeste Fastland som Hyreagent for Donners Kompagni i Hamborg. I et Brev til Hr. Donner meddeler han, at han i Løbet af Vinteren 1783—84 har hyret Kokke, Saltere og Forfiskere til det kommende Foraar for 22—24 Mk. kurant[1]) om Maaneden. De kunde altsaa i de 5—6 Maaneder, et Togt i Reglen varede, gennemsnitlig fortjene 110—140 Mark kurant. 1795 kunde Michelsen hyre Saltere for 18—20, Kokke og Matroser for 14—17, nogle af de sidstnævnte endog for 10—13, store Drenge for 8 og mindre Drenge for 7—8 Mark kurant om Maaneden.

P. J. Manøe giver — i sin Dagbog — kun Oplysninger om sin egen Fortjeneste, men disse vinder meget i Interesse ved, at de stammer fra forskellige Tider i hans Liv og saaledes giver et Indblik i, hvad der kunde tjenes i de forskellige Stillinger. Da han 1645, 13 Aar gammel, kom ud paa sin første Rejse med et Skib fra Amsterdam, skulde han efter Overenskomsten kun have Kosten for denne Sommer, men ved Hjemkomsten gav Kaptejnen ham dog 8 Gylden[2]) ekstra. For Resten af Sommeren tog han Hyre med et andet Skib for 11 Styver om Ugen. Næste Sommer fik han med en Grønlandsfarer 10 Gylden om Maaneden og 1 Gylden for hver Hval, der fangedes. I de 5 Maaneder 8 Dage, Togtet varede, blev Udbyttet

[1]) En hamborgsk Mark kurant = 1 Kr. 7 Øre.
[2]) En hollandsk Gylden a 20 Styver = 1,50 Krone.

12 Hvaler. Den unge Mands Fortjeneste vil altsaa have udgjort 74—75 Gylden. 1747 fik han 14 Gylden i Maaneden og 1 for hver Hval. Denne Tur gik særdeles heldig, idet de i 2 Maaneder 2 Dage fik Skibet fuldt af 9 store Hvaler. Resten af Sommeren sejlede Manøe for 34 Gylden, saa at han det Aar ialt har tjent 82—85 Gylden. 1750 var han Matros og fik 22 Mark kurant om Maaneden. 1757 var Manøe naaet frem til at blive Kaptejn, men heller ikke i denne Stilling var Fortjenesten egnet til at skaffe Formue i en Hast. Han førte et Skib, der fra København gik paa Torskefiskeri ved Island. Fortjenesten var 140 Rdr.[1]) foruden 24 Sk. af hver 40 Torsk. Hvor stor Fangsten var det Aar, meddeler han ikke. For det følgende Aar giver han imidlertid nogle Oplysninger, hvoraf den kan skønnes at have været omtrent 4000 Torsk. Det vilde give 25 Rdr. Tantieme, og, da den faste Løn kan antages at have været den samme, 165 Rdr. ialt. For denne Løn maatte han ikke alene ligge ude paa det farefulde og møjsommelige Arbejde hele Sommeren, men desuden et Par Vintre i Træk blive liggende i Island med sit Skib, tage Vare paa det og udbedre det og Fiskeriredskaberne for at kunne gaa saa tidligt som muligt ud igen om Foraaret. For Vinteren fik han kun Kosten og fri Bolig.

Kun den Tids Nøjsomhed og Flid har i Forbindelse med Pengenes større Værdi gjort det muligt med saadan Fortjeneste at tilvejebringe en Velstand som den, der vitterlig fandtes paa Rømø i det her omtalte

---

[1]) 1 Rdr. dansk kurant a 6 Mk. a 16 Sk. = 3 Kr. 20 Øre.

Tidsrum. Det er kun spredte Oplysninger, der findes om den, men dog nok til at give et nogenlunde tydeligt Billede.

Ifølge Sagnet ejede Harcke Thadens i Toftum saa meget, at han havde 1 Rdr. i Rente hver Gang Klokken slog. Han skal have arvet denne Formue efter sin Kones Morbroder, en Kaptejn Petersen i Toftum, der ved Sejlads fra Gøteborg skal have tjent omtrent 160,000 Rdr. At Sagnet ikke er helt uden Grund, viser det Hus, som Harcke Thadens beboede, og som han selv skal have bygget 1748. Selv efter forskellige Ombygninger og efter at umaadeligt meget i Tidens Løb er bleven ødelagt, viser det sig at have været udstyret med næsten overdaadig Pragt. Ogsaa den Mængde Sølvtøj og andre Værdigenstande, der endnu for 60—70 Aar siden fandtes som en Rest af, hvad der oprindelig havde været i Huset, bar Vidne om stor, nu helt forsvunden Rigdom[1]).

Paalideligere Oplysninger haves om enkelte andre Formuer, der dog ikke taaler nogen Sammenligning med den her omtalte. Kaptejn P. J. Michelsen i Toftum ejede saaledes ifølge sit 1808 affattede, endnu opbevarede Testamente 3588 Rdr. 16 Mark foruden sin

[1]) Det er saa vidt vides den eneste Formue, der kunde give Paastanden om, at Hvalfangerskibe hørte hjemme paa Rømø, nogen Rimelighed, men da der hverken i Slægtstraditionen, der naar tilbage til et godt Stykke før 1800, eller i den opbevarede Familiekrønike, der begynder 1654, findes mindste Antydning af, at nogen af Familien har ejet Hvalfangerskibe, kommer det næppe i Strid med, hvad der er sagt Side 226.

Gaard, og hans Svigerfader, Gregers Jørgensen i Nørre Tvismark, efterlod sig ved sin Død 1765 endog 10,358 Rdr. 4 Mk. i rede Penge. Af den Slags Formuer maa der have været mange paa Øen.

Det værdifuldeste Vidnesbyrd om Velstanden derovre har vi dog i den godt afhjemlede Kendsgerning, at Bønderne fra hele det nordvestlige Slesvig søgte til Rømø for at laane Penge. Ifølge Ballum Birks Tingprotokol er der alene i Tiden fra den 1. Januar 1738 til den 26. Februar 1740 tinglæst 16 Obligationer, udstedt til Mænd paa Sønderland Rømø over Summer fra 100 Mark kurant til 3000 Rdr. I de 8 Tilfælde er ganske vist ogsaa Laantageren fra Rømø, men i de øvrige fra Ballum, Mjolden og Skærbæk. Og i en Mængde Veksler, Regnskabsnotitser og Uddrag af Panteprotokoller har jeg fundet Beviser for, at Folk paa Rømø havde Summer fra 100 Mark kurant til 6000 Rdr. staaende i Gaarde i saa vidt spredte Byer som Rejsby, Øster Gasse, Brøns, Arnum, Vester Lindet, Højrup, Fjersted, Kastrup, Enderupskov, Gestrup, Gøtterup, Hønning, Havervad, Bremsbøl i Nykirke Sogn, Dyrhus ved Tønder, Frederikskog, Trøjborg, Korntved og Toghale. I intet Tilfælde har jeg imidlertid fundet det omvendte: at nogen fra Rømø har laant Penge paa Fastlandet i hin Tid.

Et Par Forfattere, der kendte dette Forhold, er ved Siden af at undres ikke fri for at forarges over det paa Rømøboernes Vegne[1]). De paastaar nemlig,

---

[1]) „Nachrichten von Röm“ i Staatsb. Mag. IV 1824 og „Mutmassungen und Gedanken über die Beförderung des

at disse alt for godtroende overlader deres Penge til Fastlandsboere, der søger Laan, og derfor tidt mister dem enten ved Fallitter eller ved ligefrem Bedrageri, saa at de paa ny maa søge at tjene noget paa Søen. Fik de saa noget tjent igen, var de ikke bleven klogere af Skaden, end at de atter satte det paa Spil paa samme Maade. Jeg har før 1813 intet Steds fundet Bevis for Tab af den Art, navnlig ikke ved Bedragerier, men Paastanden er ellers, især hvad Rømøboernes Godtroenhed angaar, rimelig nok. Denne er nemlig et fremragende Karaktertræk hos dem den Dag i Dag.

Velstanden fik en brat Ende under den almindelige Pengekrise i 1813. Forfatteren af „Nachrichten von Röm" har sikkert Ret i, at næppe nogen Del af Landet har lidt forholdsvis mere under den end Rømø. Det var jo ikke nok med, at de store Formuer, der indestod i Gaarde paa Fastlandet, gik tabt, idet Bønderne, der havde modtaget Laanene i klingende Mønt, betalte dem tilbage med de omtrent værdiløse Rigsbanksedler, men samtidig var Muligheden for at erhverve endog blot det nødvendige til Livets Ophold, ødelagt ved Standsningen i Handel og Søfart. Gammel Vane og den Modløshed, som fulgte med det pludselige Tab, gjorde det vanskeligt at slaa ind paa ny Veje. Kvinderne sled i det tarvelige Landbrug, og

---

häuslichen Lebens auf den an der Küste der Herzogthümer Schleswig und Holstein in der Westsee liegenden Inseln". Uddrag i „Schlesw. Holst. Provinzialber. 1. Bind S. 579—611" i Altona 1787.

Mændene løb omkap efter en lille Hyre, og mens man haabede paa bedre Tider holdt Fattigdom og Nød deres Indtog paa den før saa velhavende Ø. Hidindtil havde man ikke kendt noget ordnet Fattigvæsen og ikke haft det behov. Der var nok, der baade kunde og vilde yde de faa Fattige, der fandtes, frivillig Hjælp[1]). Nu voksede imidlertid deres Tal i en foruroligende Grad samtidig med, at kun faa og stadig færre havde Evne til at hjælpe dem. Der maatte sørges for offentlig Fattighjælp, men ogsaa denne forslog kun lidt. En voksende Skare maatte især ved Juletid gaa Tiggergang gennem Øen for at faa den Hjælp, der efter fattig Evne kunde ydes dem. Saaledes var det endnu til ind i Fyrrerne. I Fortvivlelse havde mange i den Tid i Modsætning til før slaaet sig paa Brændevinen[2]) og derved kun øget Nøden. Men nu var ogsaa det værste overstaaet, og enkelte af de driftigste havde allerede erhvervet sig nogen Formue igen, nogle var vel ogsaa gaaet nogenlunde frelst gennem Krisen.

Opadgaaende Konjunkturer saavel i Søfarten som Landbruget hjalp omsider den haardt prøvede Befolkning i sin Helhed paa Fode igen. I Tredserne kunde den vel siges at være kommen nogenlunde til Kræfter paany, saa at der kunde føres et taaleligt Liv. Der kunde i Virkeligheden atter tales om en voksende Velstand, der dog ikke taalte nogen Sammenligning med den tidligere. Den varede dog heller ikke længe.

---

[1]) „Nachrichten von Röm“.
[2]) Sammesteds.

Allerede i Halvfjerserne og Firserne klagedes der over dens Aftagen. Foruden Nedgangen i Skibsfarten og dennes Overgang til Dampdrift var det denne Gang det prøjsiske Herredømme, der, om end indirekt, var en Hovedgrund til at Velstanden svandt. Ved den stærke Udvandring, der for en væsentlig Del var en Følge af dette, forsvandt nemlig et stort Antal af de betydeligste Formuer fra Øen. Fattigdom kan der ikke siges at raade derovre nu, men de økonomiske Kaar er dog ikke anderledes, end at man kun ved Flid og stor Nøjsomhed skaffer sig det nødvendige til Livets Ophold.

Köllerpolitikken.

Af H. P. Hanssen-Nørremølle.

(Fortsættelse fra 2. Halvbind 1903.)

To Dage efter at Udvisningsordren havde ramt Bohnfeldt, den 18. November 1898, udvistes en anden slesvigsk Optant, Gaardejer Nis Schmidt af Lavensby paa Als, med Hustru og en voksen Datter. Schmidt var 69 Aar gammel, syg og sengeliggende. Hans jævnaldrende Kone var meget svagelig. De var stille og rolige Folk og havde holdt sig borte fra al Deltagelse i det offentlige Liv. Udvisningsordren, som bød dem at rømme Hus og Hjem inden otte Dage, kom derfor meget overraskende, thi en personlig Grund kunde ikke øjnes.

Men da nogle tysksindede Naboer henvendte sig til den stedlige Politimyndighed med en Bøn om atter at ophæve Udvisningsordren, fik de Grunden at vide: Schmidt havde to voksne, fuldmyndige Sønner, som begge var blevne naturaliserede og derefter havde aftjent deres Værnepligt i den preussiske Hær. Disse to unge selvstændige Mænd havde kort før Landdagsvalget deltaget i et dansk Vælgermøde, som blev afholdt i Sognet. Forældrenes og Søsterens Udvisning var Straffen for denne Handling!

I dette Tilfælde er den „personlige Grund“ til Optantens Udvisning, som man ser, af en endnu upersonligere Art, end i det før nævnte Tilfælde. Optanten benyttes her simpelt hen som Straffemiddel, og Værnet, som Overholdelsen af de i Aabenraa-Konventionens Afsnit 5 opstillede „Forholdsregler for de Tilbagevendende“ skulde danne for Optanternes Opholdsret i Nordslesvig, er dermed blevet helt betydningsløst. Den preussiske Indenrigsminister Puttkamers Ord fra 1886, at Optanterne ikke havde større Ret i Nordslesvig end alle andre Udlændinge, var nu bleven en sørgelig Virkelighed.

I Sønderborg Kreds paalagde Landraaden nogle Uger senere, ved en som „fortrolig“ betegnet Anordning til Amtsforstanderne, Kommuneforstanderne at meddele de Forældre, der havde Børn paa Højskoler i Kongeriget, at „alle danske Undersaatter“ i de paagældende Landsbyer vilde blive udviste, hvis Børnene ikke vendte tilbage til Slesvig inden den 20. December. Da Truslen imidlertid mod Forventning viste sig magtesløs, tiltraadte Myndighederne to Dage senere et Tilbagetog, idet Landraad v. Tschirschnitz offentlig erklærede det for Misforstaaelse, at han havde villet udvise Optanter af denne Grund. „Enhver“, skrev han, „der kjender Forholdene, ved, at efter Aabenraa-Konventionen kan en Optant kun blive udvist, naar han personlig falder til Besvær.“ Dette var den gamle Theori. Men den praktiseredes blot ikke længere, heller ikke af Landraaden i Sønderborg.

Ved Nytaarstid 1899 fraveg Hr. v. Köller ogsaa den Behandling, der siden 1883 var bleven *Optantbør-*

nene til Del. Da Indfødsretten i Danmark opstaar ved Fødsel i Landet, Statsborgerretten i Preussen derimod arves, maatte Optanternes Børn, som fødte af danske Undersaatter i en preussisk Provins, blive hjemløse. Dette uheldige Forhold, som bar Spiren til ny Forviklinger i sig, havde man allerede Opmærksomheden henvendt paa ved Aabenraa-Konventionens Afslutning. De preussiske Kommissarer udtalte derfor udtrykkelig i Slutningsprotokollen, at dette anormale Forhold senere skulde ophæves ved at Preussen, eventuelt ved Lov, sørgede for, at de kommende Generationer ved deres Fødsel i Preussen blev preussiske Undersaatter.

Elleve Aar senere paalagde Preussen ved Kundgjørelsen af 7. Januar 1883 Optanternes Sønner at melde sig til den preussiske Lægdsrulle i Tyveaarsalderen og samtidig ansøge om Naturalisering, hvis de vilde undgaa Udvisning. I de derpaa følgende 15 Aar stillede denne Kundgjørelse hvert Foraar flere Hundrede Optantsønner overfor et nyt Valg. De allerfleste blev i deres Fødeland, lod sig naturalisere og aftjente derpaa deres Værnepligt i den preussiske Hær, og da samtidig mange Optantdøtre opnaaede Naturalisation ved Giftermaal, var der god Udsigt til, at Spørgsmaalet efterhaanden vilde finde sin Løsning ad denne Vej. Men saa greb Hr. v. Köller ogsaa forstyrrende ind i dette Forhold. Fra 1898 af er Optantsønnerne efter hans Anordning kun undtagelsesvis blevne naturaliserede og indstillede i den preussiske Hær. I Reglen har de faaet Afslag paa deres Ansøgninger om Optagelse i det preussiske Undersaatsforhold. Adskillige har faaet en Udvisningsordre i Tilgift.

Dette har været af dybt indgribende Betydning for mange Hjem. Talrige Familjer i Nordslesvig er derved paany blevne adsplittede Mens de ældste Sønner som Følge af den Forvaltningspraksis, der var bleven øvet i en halv Menneskealder, var preussiske Undersaatter og stod i den preussiske Hær, dreves deres kjødelige Brødre ud af Landet som hjemløse, en Del til Amerika, flere til Kongeriget for at søge Indfødsret der efter det i Loven foreskrevne Ophold. De politiske Virkninger af de mange ny Familiebaand, Köllerpolitikken dermed har knyttet mellem Danmark og Nordslesvig, har vi ikke Grund til at beklage os over. Men de mange Unge, der i de senere Aar uden egen Skyld er blevne jagede i Landflygtighed, og de gamle Forældre, som nu sidder ene tilbage paa en Stavn, som i Aarhundreder har været Slægtens Bosted, har Grund til at beklage sig bittert og til at nedlægge den skarpeste Protest imod denne moderne Statsskik, der med Raahed og Brutalitet sønderriver Familjebaand og tvinger Søskende til at tjene i forskellige Landes Hære.

I 1898 udvistes Nikolaj Christensen fra Dybbøl. Hans Fader havde været Optant, men var afgaaet ved Døden midt i Firserne. Moderen var senere ved et nyt Giftermaal bleven preussisk Undersaat. Tyve Aar gammel meldte Nikolaj Christensen sig til Session og indgav samtidig den foreskrevne Naturalisationsbegjæring, idet han henviste til sin Moders og sine Søskendes Undersaatsforhold. Som Svar fik han en Udvisningsordre under Henvisning til — hans Stedfaders danske Sindelag! Det danske Indenrigsministerium erklærede nu, at det heller ikke kunde an-

erkende ham som dansk Undersaat, og han rejste derfor til Württemberg. hvor han Aaret efter søgte om württembergsk Statsborgerret. Ansøgningen var anbefalet af de lokale Myndigheder og af ansete Landmænd paa hans ny Opholdssted, som interesserede sig meget for hans Plan om at oprette et Mejeri efter dansk Mønster, men den blev alligevel afslaaet. Privat meddelte den württembergske Amtmand ham, at Afslaget kun skyldtes en Indsigelse, som Forvaltningsmyndighederne i Slesvig havde nedlagt imod hans Naturalisation. Han vendte derpaa ved Juletid 1899 tilbage til sit Hjem i Dybbøl, hvor han straks blev arresteret. Dagen efter førte en Politibetjent ham til Vamdrup. En Bøn om at blive afleveret til en dansk Myndighed blev afslaaet. Fra Vamdrup tog han til Vejle og meldte sig til Amtmanden, som erklærede, at Danmark ikke var forpligtet til at tage imod ham. Han tog derpaa atter tilbage til Nordslesvig, meldte sig paa Landraadskontoret i Sønderborg og erklærede, at han nu blev i Landet, da han ikke havde hjemme andet Steds. Landraaden lod ham straks arrestere. Efter flere Dages Arrest blev han løsladt imod en Kavtion af 3000 Mark. Sagen gik derpaa til Domstolene, som idømte ham otte Dages Arrest for at have overtraadt Udvisningsordren. Efter at have afsonet denne Straf, blev han paa ny ført til Landraaden, som erklærede, at han nu kunde blive i Nordslesvig indtil videre!

I dette som i alle tidligere Tilfælde af lignende Art havde Domstolene kun undersøgt det enkle Spørgsmaal, om der forelaa en Overtrædelse af Straffelovens § 361, Punkt 2, som lyder saaledes: „Med Arrest

straffes den, som, efter at være udvist af Forbundets eller en Forbundsstats Omraade, vender tilbage uden Tilladelse". Var dette Tilfældet, blev den Anklagede dømt. Udvisningens Berettigelse kunde derimod efter Domstolenes Opfattelse aldrig være Gjenstand for en retslig Undersøgelse. Optantens Retsstilling bestemtes udelukkende af Forvaltningsmyndighederne. Under Kampen imod en kort efter følgende Udvisning lykkedes det imidlertid at fremtvinge en principiel vigtig Retskjendelse, som brød med denne Praxis ved at fastslaa Domstolenes Ret til at undersøge Optantens Retsstilling og prøve Udvisningens Berettigelse i hvert enkelt Tilfælde, hvor en Optant eller et Optantbarn efter at være udvist vendte tilbage og efter dermed at have overtraadt Straffeloven stilledes for Retten.

I November 1900 blev Helene Reimers fra Sønderborg udvist som hjemløst Optantbarn. Hendes Fader var forlængst død. Hendes Moder var sindsyg. Selv havde hun ikke givet mindste Anledning til Klage. Men hun plejede sin gamle svagelige Bedstemoder, og ved Udvisningen haabede Forvaltningsmyndighederne derfor, at de kunde ramme hendes Bedstefader, Vælgerforenigens Formand P. Reimers, meget føleligt. Da Frøken Reimers ikke frivillig vilde forlade sit Hjem, blev hun ført over Grænsen af en Betjent. Kort efter vendte hun tilbage med en Erklæring fra det danske Indenrigsministerium, som gik ud paa, at hun ikke var hjemmehørende i Danmark. Hun blev derpaa arresteret, anklaget og af Bisidderretten i Sønderborg idømt 2 Dages Fængsel for Overtrædelse af Udvisningsordren. Mens Landretten i Flensborg stadfæstede denne Dom

og ligesom Forinstansen tilbageviste ethvert Forsøg paa at undersøge Optionens Retsgyldighed, ophævede Overlandretten i Kiel imidlertid senere som højeste Instans Dommen, fordi Forinstanserne havde krænket Wienfredstraktatens § 19 ved ikke at optage dette Spørgsmaal til Undersøgelse.

„Bestemmelserne i Fredstraktaten", hed det i Dommens Motivering, „er af „De øverste Civilmyndigheder i Hertugdømmerne Slesvig-Holsten og Lauenborg", der efter Hertugdømmernes Erobring i Preussens og Østerrigs Navn udøvede den lovgivende Magt, blevne offentliggjorte i det officielle Publikationsorgan for Love og Forordninger, nemlig i „Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein und Lauenburg" af 1. Februar 1865.

Indholdet af § 19 har dermed faaet en Virkning, som gjælder for Statens indre Anliggender; det er blevet en Del af den i Slesvig-Holsten gjældende Statsret og dermed en materiel Retsnorm:

Fordi denne Retsnorm er bleven krænket, maatte den angrebne Dom ophæves."

Med denne Dom var der rejst et retsligt Værn imod en altfor vidt gaaende Politivilkaarlighed. Fra nu af kunde enhver udvist Optant paakalde Domstolenes Beskyttelse. Og dette var heldigt, thi da den faldt — d. 8. Maj 1901 — var det saakaldte *Optantmageri* allerede i fuld Gang.

I Marts Maaned 1901 modtog en halv Snes ældre Mænd i Øsby Amtsdistrikt i Haderslev Østeramt og i de af den konstituerede Amtsforstander i Toftlund forvaltede Amtsdistrikter i Haderslev Vesteramt en ligelydende Skrivelse fra de nævnte Embedsmænd. Landraaden, hed det kort og fyndigt i Brevet, har betegnet

Dem som Optant, De maa derfor søge om Bosættelsestilladelse. Fælles for disse Mænd var, at de i Treserne havde afgivet en Optionserklæring, derefter besluttet at blive i deres Hjem og givet dette Udtryk ved at afgive en saakaldt Tilbagetrædelseserklæring. Efter at dette var sket, havde den daværende preussiske Administration anerkendt dem som preussiske Undersaatter. De var blevne indrullerede i den preussiske Hær og derefter behandlede som preussiske Undersaatter i over en Menneskealder. Flere af dem havde Sønner, som tjente i den tyske Hær.

De nylavede Optanter besvarede Opfordringen med at fremlægge deres Militærpapirer og hævde deres preussiske Undersaatsret. Opfordringen blev imidlertid gentaget med Paalæg om at indgive Ansøgningen inden en bestemt Frist. De besværede sig saa over Amtsforstanderen, men Besværingen blev tilbagevist som ubegrundet, først af Landraaden, senere af Regeringspræsidenten. For tredje Gang blev Opfordringen derpaa gentaget, denne Gang under Trussel med Udvisning, hvis Ansøgningen ikke var indgivet inden fjorten Dage*). Under dette Tryk indankedes Sagen til Overforvaltningsretten af Gæstgiver P. Bramsen, Sverdrup, og Gaardejer Anker Knudsen, Tamdrup, hvis Søn stod i aktiv preussisk Militærtjeneste. Knudsens Sag blev

---

*) Følgende Aktstykke fra Øsby Sogn er karakteristisk:

Quistrup, d. 13. Decbr. 1901.

Der Amtsvorsteher des Amtes Oesby, Kreis Hadersleben.

Sie werden hierdurch aufgefordert, binnen 14 Tagen, also bis zum 29. d. Mts., Mittags 12 Uhr, Niederlassungserlaubniss zu beantragen oder das Land nach Ablauf dieser Frist zu verlassen.

Jepsen

afvist paa Grund af Fristforsømmelse. Bramsen blev — i Januar 1902 — afvist med sin Klage, idet Retten gik ud fra, at hans Option havde været gyldig og at Reoption ikke var tilladt. I Dommens Motiver udviklede Overforvaltningsretten endvidere, at et kort Ophold i Kongeriget efter afgiven Optionserklæring var nok til at fuldbyrde Optionen. Dertil krævedes ikke, som Overlandretten i Kiel havde hævdet, en Domicilforandring ved Overflytning til Danmark. Idet jeg henviser til Professor Matzens indgaaende Behandling af Optionen og Reoptionen i „Die Nordschleswigsche Optantenfrage", vil jeg, uden iøvrigt her at indlade mig paa Kritik af Bramsens Dom, blot i al Korthed fremhæve, at det Standpunkt, Professor Matzen og med ham alle fremragende danske Jurister indtager overfor Options-, Reoptions- og Indfødsretsspørgsmaalet, blev gjort gjældende af Klagerns Repræsentant under Sagens Forhandling ved Overforvaltningsretten.

Dommen i Bramsens Sag var Signalet til en vild Optantjagt. Gamle, hidtilværende preussiske Undersaatter blev i de følgende Maaneder i Hundredevis stemplede som Optanter, deres Børn og Børnebørn udstødt i de Hjemløses store Skare. End ikke de Døde gik Ram forbi. I Felsted blev en ung Pige stemplet som hjemløs og jaget ud af sin Tjeneste, fordi hendes Husbonde stemte dansk. Pigens Fader, Snedker Meier, var afgaaet ved Døden for 18 Aar siden. Hans efterladte Militærpapirer udviste, at han havde tjent 3 Aar i den preussiske Hær. Ingen vidste noget om hans Option. Manden havde efter den almindelige Mening altid været preussisk Undersaat. Men hvorledes skulde

hans efterladte Datter bevise det? Af Bohnfeldts Sag har vi set, hvorledes Forvaltningsmyndighederne behandler nulevende Personers edfæstede Vidnesbyrd under saadanne Tvistemaal.

Gaardejer Nielsen paa Kejnæs, som havde aftjent sin Værnepligt i den preussiske Hær, blev stemplet som hjemløst Optantbarn under Henvisning til, at hans Fader havde opteret for Danmark. Faderen var afgaaet ved Døden for mange Aar siden og kunde derfor ikke forsvare sig. Hans efterladte Militærpapirer viste imidlertid, at han som Underkorporal i den preussiske Hær havde deltaget i Krigen 1870—71 og været med i 3 store Slag og 6 blodige Træfninger. Derimod indeholdt de ikke det mindste om hans formentlige Option! Men hvorledes skulde Sønnen bære sig ad med at føre et afgjørende Bevis for, at hans Fader ikke havde opteret?

Murer Johan Ahrndt fra Fjelstrup havde som tysk Dragon deltaget i Krigen 1870—71 og derefter modtaget Krigsmedaillen „i Anerkjendelse af hans pligttro Tjeneste under det sejrrige Felttog“. Efter en Menneskealders Forløb blev han stemplet som Optant. Hans Deltagelse i Krigen beroede paa en Fejltagelse! Noget efter blev hans Søn Murmester H. Ahrndt i Sillerup, som havde aftjent sin Værnepligt i Hamborg under yderst farefulde Forhold, da Byen hærgedes af en Koleraepidemi, gjort hjemløs. Ogsaa hans Militærtjeneste beroede paa en Fejltagelse! — Lignende Tilfælde kan fremdrages i Snesevis, thi Forvaltningsmyndighederne generede sig ikke. De havde Magten og brugte den skaanselsløst.

Hvor mange Personer Optantmageriet ialt har ramt, vides ikke helt nøje. En fra dansk Side i Foraaret 1903 ved Hjælp af henved 200 Tillidsmænd optagen Statistik viser, at 886 Personer, som indtil da havde været preussiske Undersaatter, bleve gjorte til Optanter henholdsvis Optantbørn fra Januar 1902 til Maj 1903. Af dem var 411 hjemmehørende i Sønderborg Amt, 371 i Haderslev Amt, 87 i Aabenraa Amt, 11 i Tønder Amt og 6 hjemmehørende i Flensborg Amt. Senere er der imidlertid kommen flere til, navnlig i Tønder Amt, hvor Optantmageriet først tog Fart Aaret efter, da gamle Landraad Hansen, som havde krympet sig ved at ride denne Volte med, havde faaet en Afløser. Naar man gaar ud fra, at Optantmageriet ialt har ramt 1200 Personer i Aarene 1902 og 1903, vil man sikkert komme Sandheden meget nær.

Sidst i Januar blev de første „hjemmegjorte Optanter“ — et Navn, som snart blev almindeligt — tvungne til at forlade Hus og Hjem. Den 28. Januar 1902 blev saaledes Gaardejer C. Finnemann, Taarning, og den 30. Januar s. A. hans Søn, Gaardejer N. Finnemann, Stubbom, udviste med fjorten Dages Frist. C. Finnemann havde ganske vist afgivet en Optionserklæring d. 27. Decbr. 1866, men var, i Stedet for at foretage den foreskrevne Overflytning til Kongeriget, allerede den 18. Januar 1867 mødt til preussisk Session. Ingen havde derfor tidligere ytret mindste Tvivl om hans preussiske Undersaatsforhold. I samfulde 35 Aar havde han udøvet alle de Rettigheder, der tilkommer preussiske Statsborgere. I 6 Aar havde han været Kommuneforstander og Kredsdagsmand, i 20 Aar

Skoleforstander. Under Henvisning dertil vægrede han sig ved at forlade sit Hjem. Politimyndighederne arresterede ham da og førte ham med Magt over Grænsen. Dagen efter vendte han tilbage. I den paafølgende Retssag kjendte Overlandretten i Kiel som højeste Instans d. 30. April 1902 for Ret, at Udvisningsordren var ugyldig fordi:

„det fremgaar af de faststaaende Kjendsgjerninger, at hans Option ikke er retsgyldig, at han saaledes er Indlænding og ikke maatte have været udvist.“

I Førstningen lod det til, at Administrationen vilde bøje sig for denne Dom. C. Finnemann kunde ikke blot opholde sig rolig i sit Hjem, men blev ogsaa efter indgiven Begjæring opført som Vælger i den kommunale Vælgerliste.

Underhaanden samlede de underordnede Embedsmænd imidlertid nyt Bevismateriale, og snart rejstes der Sag imod Niels Finnemann, hvis Undersaatsforhold var afhængigt af hans Faders Option. I Bohnfeldts Sag havde Administrationen vægret sig ved at afhøre de af den Anklagede foreslaaede Vidner. Nu førte Administrationen selv Vidner, og dertil meget tvivlsomme Vidner i Marken. I første Instans erklærede Gendarm-Vagtmester Stegmann saaledes som edfæstet Vidne, at han ved Nytaarstid 1867 havde været ansat i Christiansfeldt og vidste, at C. Finnemann paa dette Tidspunkt havde været i Danmark i flere Uger. I anden Instans fremlagde Finnemanns Forsvarer afgjørende Bevis for, at Gendarm Stegmann først var bleven ansat i Christiansfeldt i Oktober 1867 — og derpaa er-

klærede Gendarmen forvirret, at han havde taget fejl! — Et andet af Administrationen ført Vidne, en ældre Kone, Bodil Hansen fra Esbjærg, erklærede først under Ed, at Finnemann havde været et halvt Aar i Danmark. Under et paafølgende Krydsforhør svandt det halve Aar imidlertid ind til fire Uger. Senere har dette Vidne i fire paalidelige Mænds Paahør erklæret, at hun efter Opfordring af Amtsforstander Valentiner før Retsforhandlingen havde haft en Sammenkomst med ham, Gendarm Stegmann og Landraad Becherer paa Landraadskontoret i Haderslev. Ved denne Lejlighed havde hun modtaget 20 Mark kontant. Endvidere var der bleven stillet hendes Søn og hende en Belønning af 2000 Mark i Udsigt, hvis deres Udsagn kunde bidrage til, at Finnemann blev dømt. I Virkeligheden kunde hun intet huske, men alt var bleven opskrevet i Forvejen!

Denne Vidneførsel kaster et grelt Lys over Optantmageriet, Köllerpolitikkens vildeste Skud. Selvfølgelig maa der regnes med den Mulighed, at Vidnet ikke fortjener Tiltro, naar hun retter saa svære Beskyldninger imod de nævnte Embedsmænd, men i saa Fald maa der ogsaa regnes med en tilsvarende Upaalidelighed, naar hendes Udsagn i Finnemanns Sag vejes. Landretten støttede imidlertid sin Dom paa „Vidnet Hansens“ Udsagn, og den lød paa, at Niels Finnemann var Udlænding, fordi hans Fader havde foretaget en retsgyldig Option, en Dom, som Overlandretten senere saa sig nødsaget til at stadfæste som Revisionsdomstol. Kort efter blev C. Finnemann atter ført over Grænsen, skjønt han havde Højesteretsdom

for, at han var preussisk Undersaat. Og et senere Forsøg fra Niels Finnemanns Side paa at faa Sagen gjenoptaget besvarede Politiet med at føre ham over Grænsen, mens Statsadvokaten vægrede sig ved at rejse Sag, uagtet der forelaa en aabenbar Lovovertrædelse! Dermed er den Finnemannske Sag imidlertid endnu ikke endt.

Karakteristisk for Administrationens Fremgangsmaade under Optantmageriet er ogsaa Forsøget paa at gjøre Gaardejer, Kredsdagsmand P. Timmermann i Skjærbæk til Optant. Dette mislykkede Forsøg har den tyske Forenings tidligere Formand Pastor Jacobsen i Skjærbæk skildret saaledes i et Anklageskrift til Statsadvokaten:

„I Februar 1902 var det den konstituerede Amtsforstander v. Winter meget magtpaaliggende at faa konstateret, at Gaardejer P. Timmermann i Skjærbæk var Optant.

Da han vidste, at P. Timmermann, min mangeaarige Modstander paa det nationale Omraade, havde beredt mig mange Vanskeligheder, antog han, at denne Mands Udvisning vilde være mig meget behagelig, og at jeg gjerne vilde yde en Haandsrækning for at muliggjøre den. Han lod mig derfor sige ved en Mellemperson, den daværende ledende Direktør for Kreditbanken, Hr. W. Lassen:

„Skomager Greissen i Blankjær har været her den Gang og er derfor sandsynligvis ogsaa stundom taget til Ribe i Danmark som den nærmeste By. Han maa foranlediges til at udtale, at han den Gang har set P. Timmermann i Danmark, og at P. Timmermann den Gang har opholdt sig længere Tid i Danmark.

Dette Udsagn maa han bekræfte med sin Ed, ligegyldigt om han nu husker det nøje eller ej.

For dette edfæstede Udsagn stiller jeg 1000 Mark og, hvis det er nødvendigt, 2000 Mark til Raadighed for Greissen."

I Anklageskriftet angav Pastor Jacobsen endvidere W. Lassen som Vidne. Statsadvokaten afviste imidlertid Sagen med den Bemærkning, at Lassen under Forundersøgelsen havde erklæret, „at saavidt han huskede" havde v. Winter udtalt sig som ovenfor anført. Pastor Jacobsen besværede sig derpaa til Overstatsadvokaten og bad ham om at optage Sagen af følgende Grunde:

„Hvad Lassens Udsagn angaar, da er han i Stand til at afgive et meget sikkert og paalideligt Vidnesbyrd.

Naar Lassen under Forundersøgelsen har begyndt sit Udsagn med de Ord: „saavidt jeg husker", er dette kun med Hensyn til det indledende Spørgsmaal, om v. Winter straks havde nævnt Greissen som Vidne eller først spurgt Lassen, om han kunde nævne ham en Mand, der var skikket til at aflægge Vidnesbyrd i denne Sag. I hvert Fald var det bleven bestemt, at Greissen maatte optræde som Vidne i Sagen.

Hvad den egentlige Kjendsgjerning angaar, at v. Winter Ord til andet sagde: Greissen maa bekræfte Udsagnet med Ed, ligegyldigt om han nu husker det nøje eller ej, jeg (v. Winter) stiller derfor 1000 Mark eller eventuelt 2000 Mark til Raadighed, kan Lassen aflægge et helt sikkert og paalideligt Vidnesbyrd, og han maa aflægge det, naar han edfæstes."

Overstatsadvokaten afviste alligevel Sagen! Og da Amtsforstander v. Winter blev saa stærkt kompromitteret under en anden Retssag, at han maatte nedlægge sit Embede, foranstaltede Landraad Becherer et Festmaaltid til hans Ære, før han rejste Syd paa. Men

i Skjærbæk fortalte Skomager Greissen interessante Ting om en Sammenkomst, som han havde haft med Landraaden og Amtsforstanderen, og i Nordslesvig vil man have meget svært ved at finde ti Personer, som ikke holder Pastor Jacobsens Fremstilling af denne Sag for paalidelig i enhver Retning. Og denne Overbevisning styrkes yderligere ved Vidnet Hansens Meddelelser. I begge Sager støder vi nemlig delvis paa de samme Mænd og paa den samme Sum — 2000 Mark — og dog er Pastor Jacobsens og Vidnet Hansens Afsløringer fremkomne til helt forskjellige Tider, uden at den ene havde mindste Kjendskab til den andens Udtalelser.

Paa Finnemanns fulgte andre Udvisninger. Mads Kjær fra Kjøbenhoved blev udvist, fordi han havde deltaget i et Bryllup og hørt paa en dansk Sang, og det uagtet han havde aftjent sin Værnepligt i den preussiske Hær og var bleven Invalid under Tjenesten. Maler Lyhne fra Kjøbenhoved blev udvist af samme Grund. Noget senere blev Capt. C. C. Fischer udvist. De vendte alle tilbage og fremtvang Retssager. Her skal dog kun dvæles ved Fischers Sag, fordi den bedst viser, hvor vidt Myndighederne er gaaede under Optantmageriet.

C. C. Fischer tilhører en gammel nordslesvigsk Sømandsæt. Paa Væggen i hans Soveværelse hænger fire Billeder af de Skibe, hans Oldefader, Bedstefader, Fader og han selv har ført fra Aabenraa By over de store Verdenshave. Han deltog i Krigen 1864, gik kort efter Fredsslutningen som ung Styrmand med et Fartøj til Kinakysten og blev der til 1870. Vendte

saa efter et Forlis, hvor han mistede alle sine Papirer, hjem til sin Fødeby for som Kaptejn at overtage sit eget Skib. Da han ved denne Lejlighed henvendte sig til Landraaden for at faa nye Papirer udfærdigede, blev der optaget en Protokol, hvorved Landraaden anerkjendte ham som preussisk Undersaat. Derpaa tog han atter til Østasien, hvor han sejlede for forskjellige Rhederier, indtil han 1882 kom hjem og bosatte sig i Aabenraa. Her vandt han snart en fremskudt Plads i den nationale og politiske Kamp. To Dage efter Rigsdagsvalget i 1902 blev han kaldt op paa Politikontoret, gjort til Optant og samtidig udvist som *Udlænding* efter Ordre af en Landraad, som var født i Mexiko, og en Borgmester, der var født som engelsk Undersaat paa Helgoland! Da han ikke frivillig vilde forlade sit Hjem, transporterede Politiet ham over Grænsen. Han vendte straks tilbage og fremtvang en Retssag. Uagtet Landraaden ikke kunde fremlægge hans Optionserklæring, og uagtet der ikke kunde føres Skygge af Bevis for, at han under Optionsfristen havde opholdt sig i Danmark, ja uagtet Retten endog gik ud fra, at dette ikke var Tilfældet, blev han dømt i første og anden Instans. Højesteret, Overlandretten i Kiel, ophævede imidlertid denne Dom den 26. Avgust 1902, idet den fastslog, at Fischer var preussisk Undersaat, og at Udvisningsordren derfor var ugyldig.

Siden denne Dom faldt, er der gaaet to Aar. Men i dette lange Tidsrum har den preussiske Administration haardnakket vægret sig ved at *anerkjende* ham som preussisk Undersaat. Politimyndighederne tør

ikke udvise ham paany, men de fratager ham alle hans Æresrettigheder, stryger ham som Vælger paa alle Valglister og behandler ham fremdeles som Udlænding! Denne Fremgangsmaade er i direkte Modstrid med Wienerfredens § 17, Punkt 3 og 4, som lyder saaledes:

„Hertugdømmernes nye Regering anerkjender enhver i Hertugdømmerne af fysiske og juridiske Personer lovlig erhvervet Ret.

I Tilfælde af Tvist er det Domstolene, som har at afgjøre Sager af den Art.“

Bortset derfra vil ingen paastaa, at denne demonstrative Ignoreren af en Højesteretsdom er egnet til at højne de tyske Domstoles Anseelse.

Andre Udvisninger fulgte: C. Becker, Adserballe, Jørgen Warming, Lundsmark, Knudsen Midtgaard, Skjærbæk maatte alle forlade Hus og Hjem, men vendte straks tilbage. De sidste havde været Optanter siden 1867 men søgte nu, støttet paa Overlandrettens Domme, at tilkæmpe sig preussisk Undersaatsret ved Domstolenes Hjælp. Allevegne stødte den preussiske Administration paa en tidligere ukjendt, stærk passiv Modstand. Hver enkelt Udvisning affødte en Retssag. De gamle, støvede Akter fremdroges. Vidner førtes i Marken. Fremragende Jurister begyndte at sysselsætte sig med de vanskelige Spørgsmaal. Og mange Sager rejste sig som Gjengangere, naar Forvaltningsmyndighederne troede, at de var nedmanede. Den preussiske Lovgivning kjender nemlig ingen Rettergang og ingen Myndighed, som kan føre Striden, om en Person er preussisk Undersaat, til en endelig, under alle retslige Forhold bindende Af-

gjørelse. Indfødsretsspørgsmaalet og mange andre Retsspørgsmaal er endnu uafgjorte. De Vanskeligheder, Administrationen saaledes maa kæmpe med, har sikkert mere end noget andet bidraget til at begrænse Optant-Udvisningernes Antal.

Imidlertid var Optantsagen gjentagne Gange bleven fremdraget i Landdagen. Under disse Forhandlinger beklagede Indenrigsminister v. Hammerstein, at Forvaltningsmyndighederne havde frakjendt Personer, som havde tjent i Hæren, deres preussiske Borgerret, mens en Regeringskommissær erklærede, at der i September 1902 var udstedt en Anordning, hvorefter Ansøgninger om Naturalisering af Personer, som siden 1867 fejlagtig var bleven behandlede som Preussere, *i Reglen* skulde bevilges, især naar de havde tjent i Hæren. De samme Regler havde Ministeren opstillet angaaende Behandlingen af Optantbørnenes Naturalisationsandragender, og disse Grundsætninger vilde han uvægerlig fastholde i Fremtiden.

Desuagtet er der antagelig kun bleven optaget henved 200 Optanter og Optantbørn i det preussiske Undersaatsforhold fra Efteraaret 1902 til Efteraaret 1904, mens Regeringen i Slesvig har afslaaet ikke faa Naturalisationsbegjæringer af preussiske Reservister. Ligeledes er ikke faa Optantbørn i Aarene 1903 og 1904 blevne tilbageviste, efter at de var fundne brugbare til Militærtjenesten. I det hele udfører de lokale Myndigheder kun modstræbende Anordningen af September 1902. De overvurderer fremdeles Udvisningsordrens Betydning i den nationale Kamp og vil der-

for ikke nedlægge dette Vaaben, skjønt det er et tveægget Sværd.

Den officielle Statistik angiver følgende Antal danske Undersaatter:

Aar	i Hertugdømmerne	i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amter
1871	12,857	—
1880	18,127	—
1885	29,016	—
1890	29,766	27,807
1895	22,060	20,563
1900	19,139	—

Den sidste Folketælling angiver ingen særlige Tal for Nordslesvigs Vedkommende, men naar man regner med 17,800 danske Undersaatter i Nordslesvig ved dette Aarhundredes Begyndelse, vil man ikke tage meget fejl. Siden da er ca. 1200 Personer gjorte til Optanter, og deraf er atter ca. 200 blevne naturaliserede. Nogle er afgaaede ved Døden, andre er udviste, men andre er atter fødte. Antager man, at denne Afgang og Tilgang gaar lige op, har de fire nordslesvigske Amter nu 18,800 „danske“ Undersaatter, hvoraf antagelig over Halvdelen i Virkeligheden er hjemløse, idet der maa regnes med omtrent 14,000 Optanter og Optantbørn. Optantmageriet har saaledes ikke kunnet forebygge den Kjendsgjerning, at der er ca. 9,000 danske Undersaatter færre i Nordslesvig i 1904 end i 1890. Udviklingen bevæger sig i Virkelig-

heden uanfægtet af Forvaltningens Kunstgreb langsomt henimod en normal Tilstand.

Köllerpolitikken har ikke fremmet Optantspørgsmaalets Løsning, men yderligere forkludret det uden at opnaa varige politiske Fordele. Optantmageriet har i Nordslesvig undergravet Forvaltningsembedsmændenes Anseelse og Avtoritet og i vid Udstrækning nedbrudt Tilliden til en uafhængig og upartisk Retspleje. Af den tyske Befolknings Flertal opfattes Optantmageriet som en unødvendig Haardhed, af den danske Befolkning som en blodig Uret. Og alle interesserede Parter er sikkert under Köllerpolitikkens Behandling af Optantspørgsmaalet bleven mere og mere overbeviste om den nuværende Tilstands Uholdbarhed.

V.

I December Maaned 1898 affødte Köllerpolitiken ondartede Angreb paa *Forældreretten.* Efter at Folkeskolen var bleven fuldstændig fortysket i Slutningen af Firserne, sendte stadig flere Forældre deres konfirmerede Børn paa kongerigske Skoler for den voksne Ungdom. Dette havde længe været den tyske Forening og de med den i nær Berøring staaende Forvaltningsmyndigheder en Torn i Øjet. De pønsede derfor ivrigt paa at bringe den sønderjydske Ungdom ind under en Art Stavnsbaand.

Det gik først ud over de faderløse. I 1897 fik Formynderraadene i Rødding og Toftlund Amtsretsdistrikter Paalæg om at indberette, hvilke under deres

Tilsyn staaende umyndige Børn der opholdt sig paa Skoler i Kongeriget. Blandt disse Børn var der et enkelt, hvis afdøde Fader var indvandret sønderfra, mens dets Moder var født og opvokset i Nordslesvig som Datter af en anset dansksindet Mand. Imod dette Barn, en Datter af Enkefru Stamp i Skjærbæk, skred Formynderretten først ind. Tilfældet var omhyggeligt valgt under Hensyn til, at det, da Faderen vitterlig var tyskfødt, lettest vilde kunne fremkalde en brugelig Højesteretskjendelse.

„Det er kommen til Formynderrettens Kjendskab“, skrev Amtsdommeren den 12. Juni 1897 til Fru Stamp, „at De har sendt Deres mindreaarige Datter Karen til Hejls i Danmark for der at lade hende uddanne videre. Da det er Retten bekjendt, at Børnenes Opdragelse i de danske Skoler ikke ledes i tysk national Aand, men at de tværtimod der ophidses imod Tyskheden, kan umyndige Børns Ophold paa danske Skoler ikke taales. De opfordres derfor herved til straks at sørge for, at Deres Datter med korteste Frist forlader Skolen i Hejls. Hvis De ikke efterkommer denne Anordning, vil De blive idømt en Ordensstraf paa 100 Mk.“

Fru Stamp ændsede ikke Opfordringen. I Juli Maaned blev Pengeboden derfor inddrevet, og samtidig blev hun under Trussel af en ny Pengebøde paa 150 Mark opfordret til at tage Datteren hjem inden fjorten Dage. Nu indankede hun Sagen for Landretten, som imidlertid stadfæstede Amtsrettens Anordning. I Motiverne hed det, at Moderen handlede pligtstridigt ved at lade sin Datter opdrage i antinational Aand. Formynderretten havde derfor Grund til at skride ind og

var lovlig berettiget til ved en Ordensstraf at tvinge Moderen til at afstaa fra en pligtstridig Opdragelsesmaade. Men da Sagen derefter gik til Kammerretten i Berlin som højeste Instans, ophævede den Anordningen og dermed Ordensstraffen som ulovlig. Samtidig fremhævede den imidlertid i Motiverne, at det begrunder en haard Bebrejdelse mod enhver, hvem et Barns Opdragelse er betroet, naar han bringer det i Modstrid med Grundsætningerne i den Stat, hvortil det hører, og udsætter det for den Fare at blive gjort fremmed for sin Nationalitet. Der var derfor en betydelig Aarsag for Formynderretten til at skride ind imod Fru Stamp. Den valgte Fremgangsmaade, at anvende Ordensstraf imod en Moder, var dog ulovlig. Loven berettigede kun Dommeren til at *fratage hende Opdragelsesretten af betydelige Grunde.* Hvorvidt der i det foreliggende Tilfælde kunne siges at foreligge saa betydelige Grunde, maatte overlades til Formynderrettens Bedømmelse.

Med denne Dom som Udgangspunkt rettede derpaa den bekjendte politiske Agitator, nuværende Formand for den tyske Forening for Nordslesvig, daværende Amtsdommer Dr. Hahn paa Nordborg, et meget ondartet Angreb paa en fattig Enkes Opdragelsesret. Cathrine Marie Nielsen i Vesterlund var Enke efter en Daglejer og sad med en stor uforsørget Børneflok. Ved gode Naboers Hjælp fik hun sin ældste Søn anbragt som Sætterlærling i „Flensborg Avis"s Trykkeri. Dette gav Anledning til, at Dr. Hahn den 6. April 1898 ikke blot frakjendte Moderen Retten til at op-

drage denne Søn, men ogsaa Retten til at opdrage hans yngre Søskende.

I Motiverne gik Dommeren ud fra, at det danske Parti havde i Sinde at „indpode Drengen Utilfredshedens Gift“ for at „uddanne ham til en Avisskriver for Partiet“. Af Hensyn til hans harmoniske aandelige Udvikling saa vel som til hans nationale Opdragelse maatte Formynderretten værne ham imod en saa fordærvelig Indflydelse, baade fordi den vilde forbitre hans Sind og gjøre ham ulykkelig, og fordi han ved den bestemtes til senere at opagitere en rolig og loyal Befolkning. Af disse *„betydelige Grunde“* saa Dommeren sig nødsaget til at fratage Moderen Opdragelsesretten, ikke blot for denne Søns, men ogsaa for hendes ni yngre Børns Vedkommende. Det sidste var nødvendigt, fordi hun ikke kunde modstaa Protestpartiets fordærvelige Indvirkning, og der af den Grund var overhængende Fare for, at hun under deres Opdragelse kunde begaa lignende Misgreb.

Sagen gik til Kammerretten, som ophævede Kjendelsen paa Grund af en Formfejl. Men den 22. Juli fratog Dr. Hahn paany den stakkels Enke Opdragelsesretten med en tilsvarende Motivering, og samme Dag overdrog han Retten til at opdrage hendes 10 faderløse Børn til en indvandret politisk Fanatiker, Skorstensfejer Scholz, som senere har tildraget sig pinlig Opmærksomhed ved sin ubesindige og ubeherskede Optræden under et Landdagsvalg paa Graasten. Ud paa Efteraaret 1898 blev denne Dom stadfæstet af de højere Instanser. Moderen var nu værgeløs. Skorstensfejeren overtog Børnenes Opdragelse. Dren-

gen blev meget imod sit Ønske taget ud af Lære og bortfæstet til en tysk Gaardejer.

Med denne Opsigt vækkende Kjendelse var Vejen banet for videre gaaende Angreb paa Opdragelsesretten, og de lod ikke længe vente paa sig. Først i December Maaned erklærede Landraad v. Tschirschnitz i Sønderborg under en Samtale med flere tysksindede Mænd, at *alle* unge Nordslesvigere efter højere Ordre i en nær Fremtid skulde tvinges hjem fra kongerigske Skoler. Landraaden udstedte derpaa den S. 275 omtalte Anordning til Amtsforstanderne. Og fra den 8.—12. December meddelte Kommuneforstanderne i Sønderborg Amt de Forældre, som havde Børn paa danske Skoler, at alle danske Undersaatter i de paagjældende Kommuner vilde blive udviste, hvis Børnene ikke kom hjem inden den 20. December. Hver enkelt Kommune skulde være ansvarlig for sig selv. Dette er den preussiske Korporalsvisdom og militære Opdragelsesmethode: hele Delingen er ansvarlig for den enkelte Soldats Opførsel. „Befolkningen skal lære at hæfte solidarisk“, havde Dr. Mauve sagt, da der var forefaldet en Demonstration i Spandet. „Forser én sig, skal de alle straffes, indtil de ved gjensidig Opdragelse har lært hinanden at holde sig i Skindet.“

Der var System i Galskaben. Den 10. December kom Kommuneforstanderen i Gammelgab til Parcellist Jens Jørgensen og oplæste Landraadens Anordning for ham. Derpaa spurgte han, om Jørgensen vilde tage sin 23 Aar gamle Søn hjem fra Høng Højskole. Svaret var et bestemt Nej. Noget efter indfandt to i Byen bosatte danske Undersaatter sig hos Jørgensen

og bad ham indtrængende om endelig at tage Sønnen hjem. Ellers vilde de blive udvist, det havde Byforstanderen sagt. De fik Løfte om, at han vilde raadføre sig med Vælgerforeningens Bestyrelse. — Mejeriejer N. J. Dau i Ullerup modtog samme Dag et Besøg af Kommuneforstanderen, som meddelte ham, at i Følge en fra Landraaden indgaaet fortrolig Skrivelse „skulde *alle* fremmede Statsborgere i Byen udvises“, naar de Forældre, der havde Børn paa danske Skoler, ikke tog dem hjem. „Som Forholdene er her“, skrev Dau til Vælgerforeningens Bestyrelse, „anser jeg det for rigtigst, at jeg tager min Søn hjem; thi foruden en Del unge Folk er her i Byen 6 Ejendomsbesiddere med Koner og Børn, som kan blive udviste, og at blot én af dem skulde udvises for min Skyld, kan jeg ikke have paa min Samvittighed.“ — Fra Snogbæk skrev Jacob Petersen og Chr. Hansen Dall samtidig til Foreningen: „Vore Sønner er paa Tune Landbrugsskole. I Gaar har vi gjennem Kommuneforstanderen faaet Tilhold om, at hvis vi ikke inden den nævnte Tid tog dem hjem, vilde de 8 Familier her i Kommunen, som er danske Undersaatter, straks modtage Udvisningsordre, da enhver Kommune svarer for sig selv. Det vilde sikkert være det fornuftigste, om vi kunde forholde os ligedan over hele Nordslesvig. Ansvaret er for stort for den enkelte. Hvad skal vi gjøre?“ — Sønnerne var henved 30 Aar gamle.

Lignende Forespørgsler indløb i de samme Dage fra mange andre Sider, men al Vaklen var snart forbi. Vælgerforeningens Bestyrelse traadte sammen

og vedtog følgende Opfordring til nordslesvigske Forældre, som havde Børn paa Skoler i Kongeriget.

I Betragtning af den Trussel, de preussiske Myndigheder i denne Tid retter til dansksindede Forældre, som har voksne Børn paa danske Skoler: at hvis de ikke sørger for, at deres Børn kommer hjem, vil alle danske Optanter i deres Kommune blive udviste, — tillader undertegnede Mænd fra alle Egne af Nordslesvig sig følgende Henvendelse til Meningsfæller:

Der gives i de offentlige Skoler ingen Undervisning i den nordslesvigske Befolknings danske Modersmaal. Det forbydes os at oprette Privatskoler med Oplæring i Dansk. Det forbydes at indrette danske Undervisningstimer for Børn uden for Skoletiden. Det er saaledes, bortset fra den Vejledning, Forældrene selv kunne give deres Børn i Hjemmet, kun levnet os et eneste Middel til at give vore Børn Undervisning i deres Modersmaal: det, at vi efter deres Konfirmation sender dem en kort Tid paa Skoler i Kongeriget Danmark. Lader vi os skræmme fra at bruge dette Middel, saa er den nordslesvigske Ungdom for Fremtiden i det hele udelukket fra at modtage nogen Oplæring i sit Modersmaal.

Den Trussel, hvormed man søger at skræmme nordslesvigske Forældre fra at lade deres voksne Børn søge danske Skoler, er af den Natur, at den i al Fremtid vilde kunne anvendes til at fremtvinge bestandig nye Indrømmelser, bestandig større Eftergivenhed, bestandig dybere Underkastelse. Der gives ikke nogen som helst statsborgerlig Rettighed, som man ikke kunde søge at fravriste os paa denne Maade. Giver vi efter i nærværende Øjeblik, saa kan det være at agte for en Begyndelse til en uværdig Opgivelse af al vor Ret og al vor Frihed.

Vi overser ikke den Fare, som truer vore Medborgere, der er danske Undersaatter, selv saadanne, som er fødte i vor Landsdel og har traktatlig Ret til at opholde sig her. Vi nærer den inderligste Medlidenhed med dem, forenet med Haabet om, at den Skjæbne, som truer dem, paa den ene eller anden Maade maa kunne afvendes eller mildnes. Men lige saa stor som vor Deltagelse med dem er, lige saa stor er vor Harme over, at man vil fratvinge os vore lovlige Rettigheder ved Trusler med at føre Landsforvisningens Ulykke over vore Brødre, uden at disse have forset sig i nogen Retning. Vi gjør derfor den kraftigste Indsigelse imod de preussiske Myndigheders Adfærd imod os. Til denne Indsigelse føjer vi den ubetingede Forsikring, at vi ingenlunde vil lade os kue af slige Trusler.

Ledede af denne Tankegang opfordrer vi alle de paagjældende nordslesvigske Forældre til ikke at give efter for det Tryk, man øver paa dem."

I Løbet af faa Dage blev dette Opraab underskrevet af 254 ansete Nordslesvigere i alle Samfundsstillinger og udbredt over hele Nordslesvig. Buen var spændt for stramt. Den brast. Da den 20. December oprandt — en Termin, som var omhyggelig valgt under Hensyn til Juleferierne — blev Eleverne, hvor de var. Forsøget paa at bringe *myndige* unge Nordslesvigere ind under Stavnsbaandet var strandet. Befolkningens Solidaritetsfølelse havde staaet sin Prøve, om end i en anden Retning, end Embedsmændene havde ventet. Et Par Dage efter tiltraadte Landraad v. Tschirschnitz et ydmygende Tilbagetog, idet han forgjæves søgte at dække Hr. v. Köller med en Erklæring om, at den ogsaa af den tyske Presse haardt angrebne Anordning var fremgaaet af hans eget Initiativ.

Imidlertid havde „Den tyske Forening“ samtidig, efter alt at dømme ligeledes opmuntret af Hr. v. Köller, taget de *umyndige* Højskoleelever paa Kornet. Den indledede Angrebet med et Opraab, hvori den under Henvisning til Kammerrettens Kjendelse i den Stamp'ske Sag erklærede: „Formynderretten har det nu i sin Haand virksomt at forhindre al antitysk Opdragelse, f. Eks. Børnenes Anbringelse paa danske Skoler før og efter Konfirmationen eller ved danske Avisredaktioner eller andre lignende Indretninger i Indlandet, og det ikke blot overfor Formynderne og Moderen, men ogsaa overfor *Faderen*.“

Som Støtte for denne Opfattelse henviste Foreningen til to Domme af 1887 og 1893, i hvilke Kammerretten har erklæret, at Opdragelsesretten ogsaa kan fratages Faderen af „vigtige Grunde“, særlig „naar Børnenes legemlige og sædelige Vel i høj Grad var udsat for Fare“ ved hans Opdragelse. At Kammerretten havde tilføjet, at Opdragelsesretten, naar dette Tilfælde indtraadte, gik over til *Moderen,* fandt Foreningens Bestyrelse ikke Anledning til at fremhæve. Derimod hed det videre i Opraabet: „Vi opfordrer til Slut alle Vajsenraader, Kommuneforstandere, Amtsforstandere o. s. v., som faar Kjendskab til Tilfælde af *antitysk Opdragelse,* til ufortøvet at melde dette til Amtsretten med Andragende om Fratagelse af Opdragelsesretten.“

I de ved dette Opraab fremkaldte Angiverier skaffede Amtsdommerne Dr. Hahn, Nordborg, og Lindemann, Toftlund, sig som virksomme Medlemmer af den tyske Forenings Bestyrelse det nødvendige Udgangs-

punkt for nye voldsomme Angreb paa Forældreretten. Faderen skulde nu tvinges ind under det Aag, Domstolene havde lagt paa værgeløse Enkers Skuldre. Den nordslesvigske Ungdom, som allerede, hvad Undervisningen angik, var stavnsbundet fra 6. til 15. Aars Alderen, skulde herefter i hvert Fald staa under Stavnsbaandet fra 6. til 21. Aars Alderen.

Efter Tilsigelse af Dr. Hahn mødte et Antal Personer fra Als Nørreherred den 5. December — samme Dag, Landraad v. Tschirschnitz udstedte sin Anordning — paa Amtsretten i Nordborg „in Vormundschaftsangelegenheiten“. Som Bevis paa, hvilken Myndighed den unge Amtsdommer tiltog sig, kan anføres, at en Kone, hvis 34-aarige Mand deltog i et Kursus paa Vallekilde Haandværkerskole, var mellem de i „Formynderskabssager“ indstævnede. I Terminen opfordrede Amtsdommeren Forældrene til at sørge for, at deres Børn straks kom hjem fra Kongeriget. Opfordringen blev besvaret med et bestemt Nej. Dr. Hahn erklærede derpaa, at han saa var nødt til at fratage dem Opdragelsesretten. I de følgende Dage blev Kommuneforstanderne anmodede om at foreslaa Formyndere for de gjenstridige Forældres Børn.

Fjorten Dage senere fulgte Amtsdommer Lindemann i Toftlund det givne Eksempel. Elleve Personer fra Toftlundegnen, hvis Børn var paa danske Skoler, fik Ordre til at møde paa Amtsretten i Toftlund den 20. December. Og forud anende, at Forældrene ikke vilde bøje de stive Nakker, havde Amtsdommeren samme Dag indstævnet Vajsenraadene fra de omliggende Sogne samt fem, politisk meget fremtrædende

tyske Bønder, som han fandt særlig tjenlige til Formyndere. Forældrene blev nu adspurgte en for en, Fader og Moder hver for sig, om de straks vilde tage deres Børn hjem fra de „fanatiske danske Skoler“. De svarede alle Nej. Børnene skulde blive, hvor de var. Amtsdommeren erklærede, at han saa maate fratage dem Opdragelsesretten. Derpaa spurgte han de tilstedeværende Tyskere, om de vilde overtage Formynderskabet, og efter at de havde indvilget deri, kunde enhver gaa til sit.

Efter Nytaar frakjendte de to Amtsdommere derpaa en hel Del Forældre Opdragelsesretten over alle deres Børn. Dommene er meget karakteristiske for Köllerpolitikken. Tankegangen, som leder de to Amtsdommere, er: Et danskfødt, nordslesvigsk Barn bliver fremmed for sin egen Nationalitet ved at opholde sig paa en dansk Skole, thi som tysk Undersaat er det af tysk Nationalitet, ligegyldigt om det er dansktalende eller ej. Tillader dets Forældre, at det opholder sig paa en dansk Skole, forsømmer de dets sædelige og aandelige Vel. Det er da Formynderrettens Pligt at skride ind, opfordre Forældrene til at tage Barnet hjem, og, hvis de ikke følger Opfordringen, fratage dem Opdragelsesretten over alle deres Børn.

Blandt dem, der i Toftlund afviste Amtsdommer Lindemanns Opfordring, var Fru M. Lautrup, Gestrup, som havde en tyveaarig Datter paa Askov Højskole. Ved sin Vægring fandt hun Støtte baade hos Vajsenraaden og hos en Modformynder, men Vajsenraadens Mening blev ignoreret, og Modformynderen blev afsat. Efter at en tysk Kurator, som delte Amtsdommerens

Anskuelser, derpaa var bleven indsat, fratog Formynderretten Fru Lautrup Opdragelsesretten. Paa Højskolerne, hed det i Kjendelsens Motivering, synges der danske, alt Tysk forhaanende, her paa Grund af Ophidselse forbudte Sange. Næsten alle Skoler ledes i grundtvigiansk Aand, i det klart udtalte Øjemed at danisere de nordslesvigske Elever og hindre dem i at udsone sig med de bestaaende Forhold. Eleverne opfanatiseres og opdrages i tyskfjendtlig Aand. Hvor som i Askov Grundtvigianerne, én af Landskirken udtraadt Sekt, som forbinder Kristendommen med den danske Nationalitet, leder Skolen, bibringer de Børnene den Tro, at kun den danske Kristen er den rette Kristen. — Fru Lautrup handler meget pligtstridigt ved at udsætte sin Datter for at blive utilfreds med Forholdene i Nordslesvig, at komme i Konflikt med den Stats Grundsætninger, som hun tilhører, at blive fremmed for sin tyske Nationalitet, inddraget i den politiske, statsfjendtlige Agitation og fjernet fra den evangeliske Landskirke. Og da hun trods alle Forestillinger vægrer sig ved at kalde Datteren hjem, er der betydelig Grund for Formynderretten til at skride ind. Det er nemlig dens Pligt at agte paa, at Eleverne ikke blive fremmede for deres tyske Nationalitet og baade sædeligt og aandeligt lide Skade ved at opholde sig paa Højskolerne. Fru Lautrup begaar en svær Uret imod sin umyndige Datter ved at lade hende blive paa den politisk-agitatoriske, tyskfjendtlige Askov Højskole. Hun viser derved, at hun har mere Hjærte for den statsfjendtlige Agitations Understøttelse end for sin Datters Fremtid. Formynderretten fratager

hende derfor Opdragelsesretten og overdrager den til en Kurator.

Midt i Februar fratog Dr. Hahn Gaardejer Peter Sandvei i Holm, en meget anset og almindelig agtet Mand, der som Formand for Als Nørreherreds Landboforening indtog en fremtrædende Plads mellem Øens Landmænd, Retten til at opdrage sin femtenaarige Søn. Motiveringen af denne Dom fortjener at opbevares i sin fulde Ordlyd:

„Gaardejer Peter Sandvei i Holm har en Søn Jens Petersen Sandvei, født den 28. December 1883, som med hans Indvilligelse besøgte Efterskolen i Holsted i Jylland Vinteren 1898—99.

Formynderretten har den 15. December spurgt Faderen, om han var rede til at hjemkalde sin Søn for at bortrive ham fra den danske Skoles Indflydelse paa Drengens Opdragelse, men dette har han vægret sig ved. Efterat Opdragelsesretten derpaa den 12. Januar 1899 var frataget Faderen i Sagen Clausen, har Formynderretten, efterat have belært Peter Sandvei og forestillet ham de mulige Følger, endnu en Gang rettet det samme Spørgsmaal til ham, hvorpaa han atter den 9. Februar har svaret et bestemt Nej.

Den i Sagen afhørte Kommunevajsenraad har erklæret, at der paa Skolen i Holsted lærtes Regning, Retskrivning, Naturlære, Religion og huslige Haandarbejder, og at der efter hans Mening ikke kunde gribes til Forholdsregler imod Faderens Opdragelsesret paa Grund af Sønnens Uddannelse paa denne Skole. — Derefter er der udnævnt en Kurator til at varetage Jens Petersen Sandveis Interesser ved Drøftelsen af det Spørgsmaal, om Opdragelsesretten burde fratages hans Fader.

Kuratoren har udviklet, at Protestpartiets Skoleforening muliggjør den nordslesvigske Ungdom Besøget paa danske Efter- og Højskoler ved at overtage Omkostningerne imod den Forpligtelse senere at

blive i Nordslesvig eller at betale Foreningen dem tilbage, at der paa disse Skoler med alle Midler læres Kjærlighed til Danmark og Had til Tyskland, og at Elever fra Tyskland der opdrages i antinational Aand. Endvidere har han erklæret, at de gode Sider, Skolerne har, træder langt tilbage for de skildrede daarlige.

Efter Kammerrettens Kjendelse af 7. Juni 1892 er Opdragelsesrettens Fratagelse ogsaa tilladt overfor en Fader, naar han udsætter sine umyndige Børns legemlige eller sædelige Vel for Fare. Denne Kjendelse støtter sig paa almindelige Retsgrundsætninger, som ogsaa maa betragtes som gyldige i Hertugdømmet Slesvig.

Yderligere Beslutninger af den nævnte Instans i den herværende Nielsen'ske Sag af 27. Juni 1898 og i den Stamp'ske Sag fra Toftlund af 6. Decbr. 1897 gaar ud paa, dels at en Moders Forhold, naar hun søger at gjøre sin Søn fremmed for den tyske Nationalitet og uddanne ham i den danske Agitations Øjemed, giver Formynderskabsdommeren Grund til at fratage hende Opdragelsesretten endogsaa tillige overfor hendes øvrige Børn, dels at et Barns Opdrager rammes af en svær Bebrejdelse, naar han bringer det i Konflikt med sin Hjemstats Grundsætninger og udsætter det for den Fare at blive gjort fremmed overfor sin Nationalitet, og endelig, at Formynderretten maa skride ind i saadanne Tilfælde.

Den af Gaardejer Peter Sandvei yndede Opdragelse af hans Søn er nu skikket til at gjøre Sønnen fremmed for sin Nationalitet, og dermed er Formynderrettens Indskriden imod Faderen i Følge de citerede Kammerretskjendelser givet. Og dette er Tilfældet, uagtet Vajsenraadens Skjøn faldt gunstigt ud for Faderen. Enten staar Vajsenraaden nemlig helt fremmed overfor den politiske Bevægelse i det herværende Grænseland, saa at han er uvidende om Protestagitationens Maal, skjønt dette maa betragtes som usandsynligt, eller ogsaa afholder personlige eller saglige

Grunde ham fra at skildre de danske Efterskolers sande Karakter, som, efter hvad der er Befolkningen bekjendt og desuden retsnotorisk, netop er den af Kuratoren i Korthed skildrede.

Som Følge deraf kunde Retten ikke tage Hensyn til Vajsenraaden, hvis Mening efter Formynderloven skal indhentes. I lige Maade har Retten ganske vist forskriftsmæssigt opfordret Vajsenraaden til at bringe en Kurator i Forslag, men dog desuagtet valgt en anden Kurator efter eget Forgodtbefindende.

Hvad de danske Efterskolers Karakter angaar, saa er Uddannelsen paa samme skildret indgaaende i den her fattede Beslutning af 12. Januar 1899 i Sagen Clausen. Det samme er Tilfældet med Hensyn til Agitatorernes med disse Skoler forfulgte Formaal og til deres onde Følger for den hjemvendende Ungdom. Her skal derfor kun nævnes, at disse Skoler udelukkende er grundet med det Formaal for Øje at gjøre Ungdommen fremmed for dens Hjemland Tyskland og vinde den for den danske Sag Dermed taber Ungdommen, efter at den er bleven bestemt til Agitationens Kampmiddel — som det senere fremtvungne Ophold her til Lands beviser – til sin store Skade Fædrelandskjærlighed og Tilfredshed.

En saadan Opdragelse skader derfor i høj Grad den opvoksende Slægts ædleste Interesser, som uden denne Ophidselse vilde være tilfreds med de bestaaende gode Forhold, og den maa derfor forhindres.

De Fædre, som opdrager deres Børn paa denne Maade, bringer deres sædelige Vel i Fare og er helt uskikkede til at sørge for deres videre Opdragelse. Imod dem er Formynderretten i Følge den citerede Dom af 7. Juni 1892 nødt til at skride ind paa Embedsvegne. De danske Skolers gode Sider og Muligheden at lære Skriftdansk paa dem træder helt tilbage overfor deres ophidsende politiske, Sjælene forgiftende Indflydelse. Iøvrigt kan gode Kundskaber og Skriftdansk ogsaa læres paa tyske Efterskoler og ved Hjælp af tyske Lærerkræfter.

Efter disse Overvejelser maatte, som sket er, Retten fratage Gaardejer Peter Sandvei i Holm Opdragelsesretten overfor hans umyndige Søn. Endvidere har han at betale Sagens Omkostninger.

Samtidig maatte der i Stedet for den afsatte Fader gives den Umyndige en Plejefader til at sørge for hans Opdragelse. En saadan er beskikket i Skorstensfejermester E. Scholz i Nordborg, som ved sin Person, sin Dannelse og sin Anseelse byder gode Garantier for dette Embede.

Nordborg, den 17. Februar 1899.

(sign.) Dr. Hahn.

Tilsvarende Kjendelser afsagde Dr. Hahn samtidig imod Gaardejer Claus Clausen, Klingbjerg, og Kredsdagsmand Erik Eriksen, Oksbøl. Opdragelsesretten blev ikke blot disse Forældre fratagen, hvad de Børn angik, der var Elever paa kongerigske Skoler, men tillige for deres øvrige umyndige Børns Vedkommende. Da Amtsdommerne imidlertid alle Vegne stødte paa en fast og ubrydelig passiv Modstand, de paadømte Sager alle indankedes, og Parlamenterne fældede en haard Dom over deres Adfærd, indstillede de dermed Angrebene for at afvente de højere Instansers Kjendelser.

Ved Finanslovsbehandlingen i den preussiske Landdag havde Centrums Ordfører, Strombeck, allerede den 23. Februar paa sin Fraktions Vegne udtalt en meget skarp Misbilligelse af Angrebet paa Forældreretten. Justitsministeren svarede med at henvise til Domstolenes Uafhængighed og hævdede, at Angrebet ikke var fremkaldt ved en Regeringsanordning. At Hr. v. Köller imidlertid stod paa en meget fortrolig Fod og i meget intim Forbindelse med de Kredse, hvorfra Angrebene udgik, kunde han ikke nægte. Under Udvisnings-

debatten i Landdagen udtalte de frisindede Landdagsmænd Dr. Barth og Munckel sig i Tilslutning til Strombeck. Men Regeringspartierne undveg atter Angrebet ved ligesom Justitsministeren at henvise til Domstolenes Uafhængighed. Saa fulgte der imidlertid fra 16.—18. Februar en Række voldsomme Angreb paa dette Udslag af Köllerpolitikken under Udvisningsdebatten i Rigsdagen. Efter at først Socialdemokraten Liebknecht havde paatalt Sagen, udtalte Centrums højt ansete Fører, Dr. Lieber, i Følge det stenografiske Referat:

„Mine Herrer! Dette Indgreb i Forældreretten vil, naar Sagen virkelig bliver opretholdt i sidste Instans, være en himmelraabende Uret (Meget sandt! fra Venstre og Centrum), ikke alene mod vedkommende Forældre, men mod alle os, som har Børn (Meget godt! fra Venstre og Centrum). Thi hvad der i Dag sker med disse dansktalende Preussere i Nordslesvig, kan i Morgen ske med enhver af os, som sender sine Børn i en Skole, der ikke behager Amtsdommeren. Hvilken tysk Mand vilde taale et saadant Indgreb i sin Opdragelsesret fra Formynderrettens Side (Meget rigtigt! fra Centrum og Venstre). Og naar vi ikke ønsker, at dette skal vederfares os, har vi den bedste Anledning til at nedlægge en bestemt Protest imod, at en preussisk Dommer endog kun vover at gjøre et Forsøg paa et saadant Indgreb overfor ikke-tyske Forældre (Meget godt! fra Centrum og Venstre). Jeg slutter med de samme Ord, som Justitsministeren endte sin Tale med: Ogsaa jeg venter, at man i Preussen ogsaa i denne Sag og til det sidste vil gaa frem efter Lov og Ret (Livligt Bifald fra Centrum og Venstre).“

Om muligt endnu skarpere udtalte den højt ansete Jurist og frisindede Rigsdagsmand Lenzmann sig:

„Det er efter min rent menneskelige Følelse en Grusomhed uden Lige, at man med Vold vil fratage nogen hans Modersmaal, men jeg tilføjer, at Grusomheden og Haardheden er baade ethisk og sædelig grænseløs, naar man bestemmer sig til for Sindelagets Skyld at fratage Forældrene deres helligste Ret, Retten til at opdrage deres Børn. (Meget rigtigt!). Forældrenes Opdragelsesret er ikke en Ret, som er indsat af Staten, men anordnet af Gud, og som er begrundet i den menneskelige Natur, i Familiebegrebet, i Børnenes Forhold til Forældrene (Meget rigtigt!).“

Taleren fortsatte derefter med en sympathetisk Skildring af de danske Højskoler, oplæste under stor Opmærksomhed et Uddrag af de to Amtsdommeres motiverede Kjendelser, citerede derefter den tyske Forenings Opraab og sluttede:

„Naar Dommeren skal være uafhængig, maa han dog først og fremmest være uafhængig af en politisk Partistilling! Men de Dommere, som i Embeds Medfør fratager Opdragelsesretten, som leder efter Materiale, hvor man slet ikke anmoder dem derom, stiller derved deres Dommerembede i det politiske Partis Tjeneste. (Meget sandt! fra Venstre og Centrum.) Dette kan Justitsministeren forhindre som Tisynsembedsmand“

Overfor disse Angreb vovede intet Parti i den tyske Rigsdag at forsvare de to Amtsdommeres Optræden. Tværtimod fralagde baade det frikonservative og det nationalliberale Partis Ordførere sig højtideligt ethvert Ansvar overfor Formynderisagerne. Kun Løsgængeren Fyrst Herbert Bismarck svang sig op til et højere Standpunkt, som han udtrykte i Frasen: „My country, right or wrong“ — jeg staar altid paa mit Fædrelands Side, hvad enten det har Ret eller Uret!“

Under Indflydelse af den haarde Dom, Rigsdagen

fældede over de to Amtsdommeres Angreb paa Forældreretten, ophævede Landretten i Flensborg den 18. Februar Kjendelsen imod Gaardejer Cl. Clausen. Noget senere ophævedes ogsaa Kjendelserne i de øvrige Sager. „Ogsaa Faderen“, hed det i Motiveringen af Landrettens Dom i Erik Eriksens Sag, „kan under Omstændigheder Opdragelsesretten fratages, nemlig naar han ved fuldstændigt at forsømme sine Børn eller ved usædelige Handlinger viser sig uduelig til at opdrage dem. Dette kan imidlertid ikke siges at være Tilfældet, fordi han lader to af sine konfirmerede Børn besøge en dansk Skole.“

Kort efter stadfæstede Kammerretten som højeste Instans Landrettens Dom. Dermed bortfaldt de øvrige Formynderisager, og Amtsdommerne maatte nu nødtvungne indstille deres Angreb paa Opdragelsesretten. Forinden havde de ny udnævnte Formyndere og Kuratorer forgæves søgt at hjemkalde de Børn, hvis Opdragelse Amtsdommerne havde overdraget dem. Børnene nægtede at modtage deres Breve og at adlyde deres Befalinger. En Appel til danske Politimyndigheder afvistes, og dermed var Magtmidlerne allerede slupne op, inden Kammerrettens Dom faldt.

Angrebene paa Forældreretten var et af Köllerpolitikkens hæsligste Udslag. De strandede paa Forældrenes faste og modige Optræden og er ikke senere blevne gjentagne. Köllerpolitikken havde paa dette Felt lidt et stort og afgørende Nederlag.

(Fortsættes.)

Det danske Aarsmøde 1904.

Af Thade Petersen.

Det tredje danske Aarsmøde afholdtes i Sønderborg Forsamlingshus Søndag den 17. og Mandag den 18. Juli 1904. Ligesom de foregaaende Aar var de tre nationale Foreningers Generalforsamlinger knyttede til Mødet og afgav i Aar det væsentligste Stof til Drøftelserne. Omtrent 250 Personer, hvoraf henved Halvdelen var Delegerede fra de forskellige Sogne, deltog i Mødet, der aabnedes Søndag Eftermiddag Klokken 2½.

Sprogforeningens Generalforsamling

var det første Punkt paa Dagsordenen. Den begyndte med, at Foreningens Formand, Fabrikant M. Andresen, Aabenraa, aflagde Beretning om Virksomheden i Aaret 1903. Af denne fremgik, at der af Foreningens 2532 Medlemmer var død 47 i Aarets Løb og udmeldt 106, ialt altsaa tabt 153, men til Gengæld var der indmeldt 246 ny Medlemmer. Der havde altsaa været en Tilgang af 93, saa at det samlede Medlemsantal den 12. Juli var 2625 eller 367 større end den 1. Juli 1900. An-

tallet af de udsendte Bøger var 11,432, deraf 8396 til Uddeling i Hjemmene, Resten til Indlemmelse i Bogsamlingerne. Desuden var der uddelt 3262 Eksemplarer af Billedet „Soldatens Hjemkomst" til Medlemmerne og Bidragyderne. Regnskabet balancerede med 17,933 Mark 30 Pg. og sluttede med et Underskud, der fra 171 Mark 54 Pg. ved Aarets Begyndelse var vokset op til 2066 Mark 6 Pg. Desuden havde Foreningen 15,400 Mark Gæld paa „Folkehjem" i Aabenraa, der i sin Tid købtes for 30,000 Mark, men siden da er steget betydeligt i Værdi. Foreningen havde i Aarets Løb modtaget flere større Gaver fra ældre Nordslesvigere, saaledes en paa 1000 Mark (som nævntes i Fjor) fra Gaardejer P. H. Petersen, Visbjærg, og en paa 1125 Mark fra en gammel Alsinger. Dens Indtægter havde derfor ogsaa været større end nogen Sinde før, nemlig 16,038 Mark 78 Pg. mod 15,384 Mark 80 Pg. i Fjor. Efter Regnskabsaarets Slutning havde den faaet en Gave til paa 1000 Mark fra en unavngiven gammel Sønderjyde. Af en over Medlemmernes Livsstillinger optaget Statistik fremgik, at 1369 af dem var sysselsatte ved Landbruget, 191 ved Handel, 30 paa Litteraturens og Videnskabens Omraade, 501 ved Haandværk og Industri, mens 192 var uden bestemt Sysselsættelse.

Skoleforeningens Generalforsamling

fandt ligeledes Sted om Søndagen. Foreningen har i Aaret 1903 beholdt sit Medlemsantal, 3750, uforandret, idet en Tilgang af 281 har opvejet en lige saa stor

Afgang. Bøder og Retssager har den været forskaanet for, og de Protokoller, som i Fjor var beslaglagte af Politiet og befandt sig hos Statsadvokaten i Flensborg, er nu bleven udleverede igen. I Aarets Løb har Foreningen ydet Støtte til 220 unge Nordslesvigere til Besøg paa danske Skoler. Siden den oprettedes, har den ialt støttet 2208. Indtægt og Udgift balancerede med 18,810 Mark 9 Pg. Af Indtægten var 6550 Mark 22 Pg. fremkommen ved Medlemsbidrag, 11,752 Mark 21 ved frivillige Bidrag. 17,589 Mark 67 Pg. var anvendte til Støtte for de 220 Unge til Skolebesøg. Foreningen har en Kapital af 5000 Mark, hvoraf kun Renterne maa bruges.

Om Aftenen afholdtes et *offentligt Møde,* hvor der var over halvfjerde Hundrede Mennesker til Stede. Her blev der holdt en Række Taler, der alle aandede en frejdig og tillidsfuld Stemning.

Vælgerforeningens Generalforsamling.

Mandag Formiddag afholdt Vælgerforeningen sin Generalforsamling. Den har i 1903 mistet 148 Medlemmer, deraf 46 ved Dødsfald, men vundet 257. Ved denne Forøgelse af 109 er Medlemsantallet naaet op til 3187, det højeste, det har været i de 16 Aar, Foreningen har bestaaet. I Anledning af Valgene 1903 havde Bestyrelsen samarbejdet med 439 Tillidsmænd rundt om i Nordslesvig mod 340 i 1902. Regnskabet balancerede med 6305 Mark 41 Pg. og sluttede med en Beholdning af 1834 Mark 95 Pg. foruden 271 Mark resterende Bidrag.

Landdagsmand Julius Nielsen aflagde Beretning om *Jærnfondet,* der siden i Fjor danner et Led af Vælgerforeningen. Af Beretningen fremgik, at det i det forløbne Aar var vokset op til 12,419 Mark 68 Pg., hvoraf dog 4600 Mark er i Tilgodehavender, der til Dels vil blive indbetalt i Løbet af 5 Aar, til Dels i kortere Tid.

Efter at der derpaa endnu var ført et længere livligt men sagligt Ordskifte om Deltagelsen i Omvalget i anden Valgkreds i 1903, vedtoges det til Slut, at Aarsmødet næste Aar skulde afholdes i Haderslev.

Dagshistorie 1903.

Tildragelser vedrørende Nordslesvig, optegnede efter Tidsfølgen.

5. Januar. Landsretten i Flensborg frikender Landmand Jens Kr. Huusmann i Hjartbro, der var anklaget for ulovlig Kollekt, fordi han som Tillidsmand for Skoleforeningen havde opkrævet Medlemsbidrag og et enkelt frivilligt Bidrag til denne.

14. Januar. Bisidderretten i Nordborg idömmer tidligere Møller i Nordborg Nis Hansen en Bøde paa 250 Mark for Fornærmelse mod en Hotelkarl, hvem han havde bebrejdet, at han gik til tysk Gudstjeneste.

15. Januar. Rigsretten i Leipzig forkaster Revisionen i Sagen angaaende „Hejmdal"s spøgende Bemærkninger om „Katten Peter" (Jf. 17. Oktober 1902).

Rigsretten i Leipzig stadfæster den flensborgske Landsrets Dom af 17. 10. 1902, ved hvilken Journalist P. Simonsen ved „Flensborg Avis" blev idömt 9 Maaneders Fængsel.

16. Januar. Den flensborgske Sagfører Dr. jur. Aye dræbes i Grunewald ved Berlin i en Pistolduel af en Overlöjtnant Grawert.

28. Januar. Forhenværende Præst ved dansk Kirke i Flensborg H. J. Carstens dør i Flensborg (født 16. 9. 1825 i Avgustenborg).

4. Februar. Overlandsretten i Kiel stadfæster Flensborg Landsrets Dom af 17. November 1902, ved hvilken Gaardejer Niels Finnemann i Stobbum var bleven idömt 1 Dags Fængsel, fordi han efter at være bleven udvist i Februar 1902 var vendt tilbage. (Domsbegrundelsen udviser, at Niels Finnemann bør betragtes som dansk Undersaat, fordi hans Fader,

Gaardejer C. Finnemann i Taarning, har opteret for Danmark; men i Følge Overlandsrettens Dom af 30. April 1902 blev Finnemann den ældre netop erklæret for pröjsisk Undersaat.

5. Februar. Rigsdagsmand J. Jessen paataler i den tyske Rigsdag, at den gamle Arbejdsmand Terp i Sverdrup er bleven udvist, fordi hans Sön og Svigersön har deltaget i Rigsdagsvalget den 8. Marts 1902.

7. Februar. Landdagmand H. P. Hanssen omtaler indgaaende Optantsagen i den pröjsiske Landdag. Gehejme-Regeringsraad Heinrichs erklærer paa Regeringens Vegne, at der allerede i September Maaned i Fjor var udstedt en Anordning om Naturalisation af de Optanter, der havde tjent i den tyske Hær: i Følge denne Anordning vilde alle de Optanter, der var vendte tilbage i Tiden mellem 17. Oktober 1867 og 31. December 1870 og derefter indrullerede i den tyske Hær, nu blive naturaliserede, naar de indgav Andragende derom; det samme gjaldt for alle Sönner af saadanne Optanter, som havde aftjent deres Værnepligt i Pröjsen.

9. Februar. Landdagsmand Julius Nielsen paataler i den pröjsiske Landdag den Maade, hvorpaa de pröjsiske Landraader i de sidste 20 Aar har opfattet deres Stilling i Nordslesvig.

Hos Gaardejer Kr. Knudsen paa Hedegaard ved Visby udvises 5 Karle og 2 Piger samt en Gartner med Familie.

Tidligere Gaardejer i Tevring Lavst Bertelsen dør i Skærbæk 74 Aar gammel.

23. Februar. Gaardejer C. Finnemann i Taarning udvises anden Gang efter Anordning af Landraaden i Haderslev med 8 Dages Varsel.

Gaardejer Jørgen Warming i Raahede idömmes af Landsretten i Flensborg 2 Dages Arrest, fordi han, skønt udvist den 8. 9. 1902, var vendt tilbage.

26. Februar. I Berigtigelsessagen mod Journalist P. Simonsen ved „Flensborg Avis“ (jf. 13. 10. og 10. 12. 1902) nedsætter Landsretten i Kiel Straffen til 15 Mark i Bøde.

Gaardejerne C. P. Wolff i Gammelgab og Chr. E. Christensen i Asserballe, der i Fjor var

gjorte til danske Undersaatter og kasserede som Kredsdagsmænd, afvises af Distriktsudvalget i Slesvig med deres Klage.

5. Marts. Haderslev Bisidderret idömmer Tjenestekarl Alfred Olsen i Saadrup en Bøde paa 3 Mark, fordi han har kørt med en Vogn, hvorpaa der stod „Saadrup“ i Stedet for „Satrup“.

9. Marts. Journalist P. Simonsen begynder i Fængslet i Glückstadt Afsoningen af de to ham den 27. 11. 1902 og 15. 1. 1903 idömte Straffe paa henholdsvis 1 Aar og 9 Maaneder (sammendragne til 18 Maaneder).

11. Marts. Hos Forpagter Höjer paa Billeslund ved Gram udvises 7 danske Undersaatter, hvoraf 2 Optanter.

25. Marts. Pastor Jacobsens Væveskole i Skærbæk erklæres fallit.

15. April. Forhenværende Ejer af Lysholm paa Als, K. Knudsen, dør paa Østerholm (født 30. 6. 1819 i Ketting).

21. April. Fru Camilla Madvig, Fysikus Madvigs Enke, dør i Haderslev.

23. April. Haderslev Bisidderret idömmer Fru v. Wildenradt-Krabbe og Redaktør Strackerjan henholdsvis 150 og 75 Mark i Bøde for Fornærmelse mod Landdagsmand Julius Nielsen.

27. April. Tidligere Ejer af Majbølgaard paa Als, Hans Heinrich Jessen, dør paa Peterbjærg, Hørup Sogn, 82 Aar gammel.

Landsretten i Flensborg idömmer Jacob C. Jørgensen, Sön af Gaardejer Th. Jørgensen i Rømet ved Toftlund, 1 Dags Fængsel for Overtrædelse af Udvisningsordren.

29. April. Overlandsretten i Kiel stadfæster Landsrettens Kendelse i Jørgen Warmings Sag (Jf. 23. Februar).

7. Maj. Bisidderretten i Løgumkloster idömmer den 19-aarige Jens Jensen, Sön af Gaardejer Jens P. Jensen i Lavrup, en Bøde paa 10 Mark for at have antændt Kongeblus paa den danske Konges Fødselsdag.

10. Maj. Pastor Jacobsen i Skærbæk erklærer i en Samtale med Redaktør N. Svendsen at være en Modstander af Tvangsmidlerne, Udvisningerne, Politichikanerne o. s. v.

17. Maj. Paa en af Tobaksfabrikant M. Andresen i Aa-

benraa under 14. Maj indsendt Forespørgsel, om Værterne i Aabenraa Amt kunde vente Ulemper fra Politiet, naar de gav Lokaler til danske Møder, svarer Landraad v. Uslar, at ingen af de ham undergivne Politimyndigheder havde tilföjet Gæstgiverne Skade i deres Næring; hvorvidt de vilde overlade deres Lokaler til Møder, maatte blive deres egen Sag. Samme Dag udsteder Hr. v. Uslar om den samme Forespørgsel en hemmelig Skrivelse til Amtsforstanderne, hvori han udtaler det Haab, at Værterne vil nægte deres Lokaler; skulde nogen ikke göre det, beder han om at notere dem.

18. Maj. Pastor Jacobsen i Skærbæk suspenderes.

27. Maj. Bisidderretten i Aabenraa idömmer Landdagsmand H. P. Hanssen som Forretningsfører for Andelsselskabet „Hejmdal“ en Bøde paa 100 Mark for forretningsmæssig Udbredelse af en ophidsende dansk Sang (en i „Hejmdal“s Følgeblad „Søndagsbladet“ optagen Idrætssang af upolitisk Indhold med Omkvædet: „Opad og fremad er Danmarks Maal“).

29. Maj. „Schleswigsche Grenzpost“ meddeler, at Pastor Jacobsen i Skærbæk ikke længere er Næstformand for den tyske Forening, skönt han valgtes den 4. Oktober 1902.

7. og 8. Juni. De tre dansk-nationale Foreninger, Vælger-, Sprog- og Skoleforeningen, afholder deres Aarsmøde paa „Folkehjem“ i Aabenraa. (Jf. Sj. Aarb. 1903, Side 304 ff.)

14. Juni. Forsamlingshuset i Sønderborg indvies ved et af 500 Personer besøgt Valgmøde.

16. Juni. Valg til den tyske Rigsdag. I Haderslev-Sønderborg Valgkres vælges Redaktør Jessen i Flensborg med 10,274 Stemmer, medens 4862 Stemmer falder paa Amtsdommer Hahn i Sønderborg og 712 paa Socialisten Skrædder Mahlke i Flensborg. I Flensborg-Aabenraa Valgkres faar Tobaksfabrikant M. Andresen i Aabenraa (dansk) 2988, Skrædder Mahlke i Flensborg (Socialist) 6316, Skolelærer Wolgast i Kiel (tysk-liberal) 4777, Porcellænsmaler Raab i Hamborg (Antisemit) 5977 og Sagfører Bitter i Kiel (Centrumsmand) 82 St. I Tønder-Husum Valgkres faar Godsejer

Knudsen paa Tröjborg (dansk) 1581, Amtsforstander Tønnies i Garding (nat.-lib.) 4468, Dr. Leonhart i Kiel (tysk-frisind.) 4349, Gaardejer Wommelsdorf i Egernførde (Agrar) 1104, Forretningsfører Brecour i Kiel (Socialist) 1925 og Sagfører Bitter i Kiel (Centrumsmand) 53 Stemmer.

17. Juni. Bisidderretten i Tønder frikender Handelsmand Møller i Visby, der er anklaget for at have antændt Kongeblus paa den danske Konges Fødselsdag. (Den anklagede, der er Brandenborger af Fødsel, anfører at have antændt Blusset af Glæde over, at Kong Kristian og Kejser Wilhelm var blevne forsonede.)

25. Juni. Omvalg til den tyske Rigsdag. I Flensborg-Aabenraa Kres sejrer Socialisten Skrædder Mahlke i Flensborg med 10,082 Stemmer over Raab, der faar 9088, og i Tønder Kres vælges den tysk-frisindede Læge Leonhart i Kiel med 7982 Stemmer mod 6378, der falder paa Tønnies.

9. Juli. Overlandsretten i Kiel stadfæster Flensborg Landsrets Dom af 27. April, hvorved Optantsön Jacob Kr. Jørgensen i Rømet erklæredes for dansk Undersaat.

10. Juli. Overforvaltningsretten i Berlin omstøder Politimyndighedernes Opfattelse, i Følge hvilken „Landboforeningen for Haderslev og Omegn" har været erklæret for politisk og som Følge deraf været lukket siden Aar 1900.

Landsretten i Flensborg stadfæster Aabenraa Bisidderrets Dom af 27. Maj, hvorved Landdagsmand H. P. Hanssen ikendes en Bøde paa 100 Mark for forretningsmæssig Udbredelse af en dansk Sang. Desuden idömmer den ham en Bøde paa 60 Mark for gennem „Hejmdal" at have udbredt Digtet „Der kæmper et Folk"; i dette Tilfælde havde Bisidderretten frifundet den anklagede.

Bisidderretten i Toftlund idömmer Tjenestekarl Jørgen Borck i Over-Jersdal en Bøde paa 2 Mark for at have kørt med en Vogn, hvorpaa der stod „Over-Jersdal" i Stedet for „Ober-Jersdal".

11. Juli. Bisidderretten i Flensborg idömmer Redaktør Strackerjan i Haderslev en Bøde paa 500 Mark for Fornærmelser mod Redaktør Jessen,

medens denne frifindes for de af Strackerjan stillede Modklager.

15. og 16. Juli. Den pröjsiske Minister for de kirkelige Anliggender, Studt, aflægger Besøg i Nordslesvig. Den 16. Juli udtaler han i Vojens til Kresskoleinspektør Schlichting fra Haderslev „det Haab, at Skolelærerne bestandig vil huske paa, at det er deres Opgave at opdrage Börnene til tysk Troskab og Fædrelandskærlighed"; samme Dag nægter han i Kristiansfelt at modtage en Deputation, bestaaende af 6 danske Landmænd, der ønskede at lægge ham det danske Sprogandragende paa Hjærte.

16. Juli. Pastor Jacobsen i Skærbæk erklæres fallit.

20. Juli. Landsretten i Flensborg idömmer Redaktør Jessen en Bøde paa 20 Mark for „Udbredelse af en ophidsende dansk Sang" (et i Uddrag gengivet Digt „Nordslesvig", som var aftrykt efter „Kristeligt Dagblad"). Ved Bisidderretten var Jessen den 18. Juni bleven frikendt.

24. Juli. Landsretten i Flensborg stadfæster Tønder Bisidderrets Frifindelsesdom af 17. Juni i Sagen mod Brandenborgeren Møller for at have antændt Kongeblus.

Den tyske Mindekirke ved Isted indvies.

27. Juli. Mindesmærket for „Modersmaalet" i Skibelund Krat afsløres.

1. Avgust. Skærbæk Bank holder Generalforsamling. Der er et Underskud paa 269,500 Mark. Landraad Becherer fra Haderslev giver paa Regeringens Vegne Udsigt til et Laan paa 650,000 Mark til $2^1/_2$ Procent.

8. Avgust. „Det gamle Dannevirke" (paabegyndt den 1. Oktober 1900 af Fru v. Wildenradt-Krabbe) udkommer for sidste Gang.

26. Avgust. Tidligere Landmand og Mælkehandler i Aabenraa Knudsen Midtgaard i Skærbæk modtager Udvisningsordre.

5. September. Af de Folk, der arbejder ved Opførelsen af Frimenighedskirken i Aabenraa, faar 7 danske Undersaatter Ordre til at søge andet Arbejde.

9. September. Bisidderretten i Sønderborg idömmer Redaktør Jessen en Bøde paa 30 Mark for ved et

Valgmøde at have deltaget i Afsyngelsen af Hostrups Sang „Höje Nord, Friheds Hjem“.

25. September. Bisidderretten i Toftlund idömmer Landmand Gundesen i Brøns en Uges Arrest for „grober Unfug“, begaaet ved et Valgmøde i Øster-Aabølling den 9. Juni, hvor den anklagede fortalte en Valghistorie fra 1867 og bl. a. refererede en den Gang falden Bemærkning om, at „vel er ikke alle Tyskere Kæltringer, men næsten alle Kæltringer hos os er Tyskere“.

28. September. Landsretten i Flensborg idömmer Redaktør N. Petersen ved „Modersmaalet“ en Bøde paa 300 Mark for formentlig Fornærmelse mod Kommuneforstander Bjerring i Hvinderup, indeholdt i en indsendt Artikel „Dansk og tysk Sprog“.

1. Oktober. Sekretær Claus Lykke dør i Rødding (født 20. 6. 1826 i Arnum).

7. Oktober. Badestedet Lakolk erklæres fallit. Den haderslevske Kressparekasse har 122,000 Mark staaende i Badestedet.

19. Oktober. Landsretten i Flensborg stadfæster Sønderborg Bisidderrets Dom af 9. Septbr., hvorved Redaktør Jessen idömtes en Bøde paa 30 Mark for Afsyngelse af Sangen „Höje Nord, Friheds Hjem“. Samtidig idömmes Forpagter P. Philipsen i Nybøl 10 Mark for at have opfordret til at synge den nævnte Sang.

27. Oktober—5. November. Fællessynoden for Hertugdömmerne er samlet i Rensborg.

28. Oktober. Kammerretten i Berlin forkaster en af Landdagsmand H. P. Hanssen nedlagt Revision mod de to flensborgske Landsretsdomme af 10. Juli, hvorved han som Udgiver af „Hejmdal“ var idömt henholdsvis 60 og 100 Mark for Udbredelse af to danske Digte.

29. Oktober. Kammerretten i Berlin forkaster den af Redaktør Jessen nedlagte Revision mod den flensborgske Landsretsdom af 20. Juli, hvorved han idömtes en Bøde paa 20 Mark for Afsætning af en dansk Vise med ophidsende Indhold.

Fællessynodens Udvalg erklærer Sprogandragenderne fra Sønderborg og Tørninglen Synoder for uskikkede til Drøftelse. Et af Pa-

stor Hansen i Dybbøl stillet Forslag om Indførelse af mindst to danske Sprogtimer om Ugen lægges til Side.

11. November. Landsretten i Flensborg forkaster Redaktør Jessens Indankning mod Flensborg Bisidderrets Dom af 11. Juli, hvorved Redaktør Strackerjan idömtes en Bøde paa 500 Mark. Derimod tager den Hensyn til Strackerjans Indankning mod Afvisningen af alle hans Modklager og idömmer Redaktør Jessen en Bøde paa 100 Mark.

12. November. Valgmandsvalg til Landdagsvalget. I Haderslev Valgkres vælges 134 danske og 73 tyske, i Sønderborg-Aabenraa Valgkres 118 danske og 109 tyske og i Tønder Kres 28 danske, 21 tysk-frisindede og 147 nationalliberale Valgmænd.

16. November. Hos Gaardejer Fr. Jensen i Elstrup bortvises en Karl og en Pige, fordi Jensen var valgt til dansk Valgmand.

17. November. To Handelsbetjente hos Købmand H. Hansen i Sønderborg udvises, fordi han har stemt dansk.

20. November. Landdagsvalg. H. P. Hanssen og Julius Nielsen genvælges.

4. December. Tidligere Gaardejer Peter H. Petersen i Visbjærg ved Løgumkloster dør paa et Besøg hos en Broder i Vestjylland (født 28. 1. 1826 i Visbjærg).

9. December. Landsretten i Flensborg idömmer Redaktør Strackerjan en Bøde paa 100 Mark for Fornærmelse mod Vinhandler Bræundle i Flensborg.

13. December. Den nye Frimenighedskirke ved Nybøl i Sundeved indvies.

